Carry van Bruggen (1881-1932)

Jan Fontijn en Diny Schouten

bron
Jan Fontijn en Diny Schouten, *Carry van Bruggen (1881-1932)*. De Engelbewaarder, Amsterdam 1978

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/font014carr01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

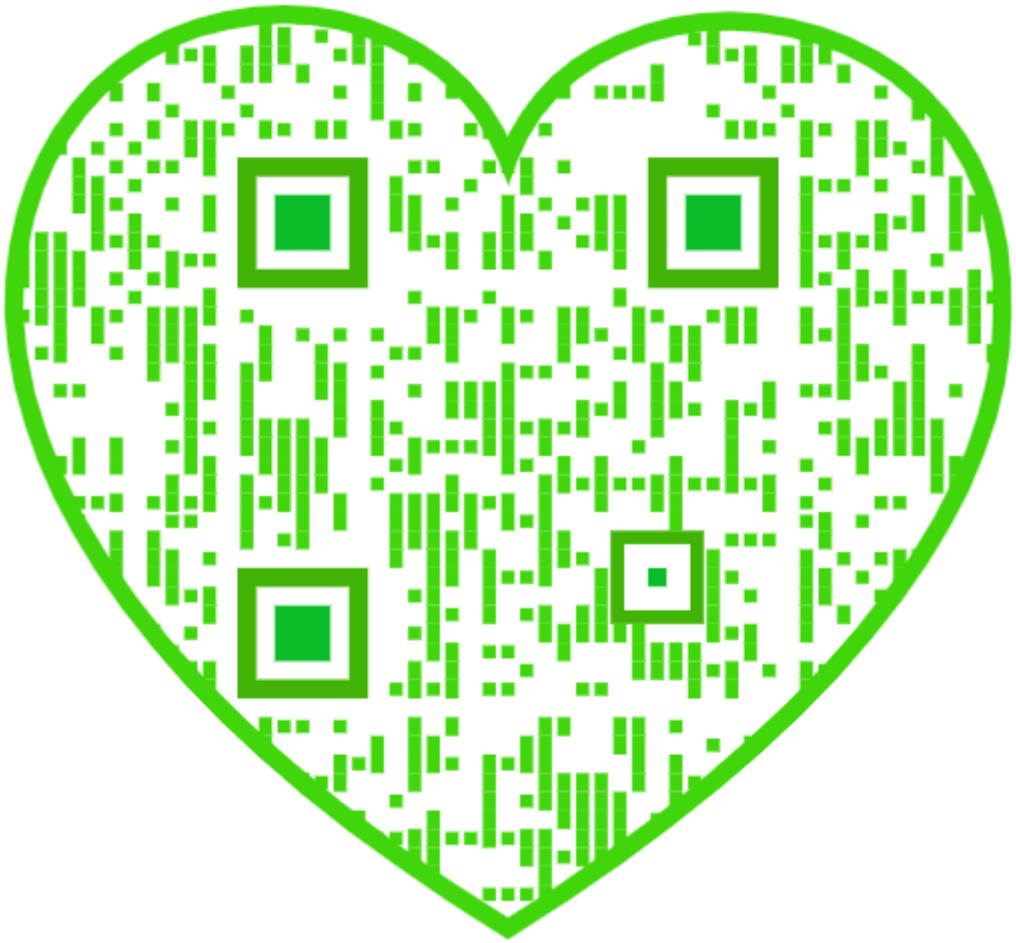

Verantwoording

Deze aflevering van het kwartaalschrift van De Engelbewaarder geeft een beeld van het leven en werk van Carry van Bruggen. Wat het leven betreft: we hebben hier vooral de schrijfster zelf en haar tijdgenoten aan het woord gelaten. We hopen dat de lezer hiermee een indruk krijgt van de fascinerende persoonlijkheid van de schrijfster. Dat dit beeld van haar persoonlijkheid niet volledig is, zijn we ons terdege bewust.

Wat het werk betreft valt de nadruk in deze aflevering op bijdragen, die Carry van Bruggen gepubliceerd heeft in dag- en weekbladen of literaire tijdschriften, en waarvan een groot aantal niet eerder in boekvorm verschenen is. Het zijn felle kritieken of speelse stukken over allerlei onderwerpen. We hebben bij het samenstellen van de bloemlezing van deze bijdragen zoveel mogelijk getracht de diverse gebieden waarop de schrijfster actief is geweest, tot hun recht te laten komen. Zo zijn er o.a. hoofdstukken over het Jodendom, de positie van de vrouw, het onderwijs en de filosofie. Er bleek erg veel onbekend materiaal te zijn, waarvan we tot onze spijt slechts een gedeelte konden opnemen.

Elk van de hoofdstukken wordt ingeleid met een korte beschouwing. We geven daarbij in beknopte vorm een karakterisering van het werk dat wel in boekvorm is verschenen, en van haar standpunten in allerlei maatschappelijke kwesties. Leven en werk van Carry van Bruggen zijn niet van elkaar te scheiden. Daarom bevatten de inleidende beschouwingen ook biografische informatie, die zo gerangschikt is, dat men na lezing van het boekje een overzicht over haar leven heeft.

We hebben gebruik gemaakt van de studie van M.-A. Jacobs uit 1962. Deze moeilijk bereikbare dissertatie is jammer genoeg nogal moraliserend van toon en bovendien slordig. Sinds deze studie zijn er nog een aantal brieven te voorschijn gekomen, waarvan we er een paar hebben opgenomen.

We danken de heer Kees van Bruggen, de zoon van de schrijfster, voor zijn toestemming de bijdragen af te drukken. Verder dank aan het Letterkundig Museum in Den Haag en de Universiteitsbibliotheek en het Gemeente-archief in Amsterdam.

Carry van Bruggen over zichzelf

Carolina Lea de Haan, beter bekend onder haar schrijfstersnaam Carry van Bruggen, werd op 1 januari 1881 geboren in Smilde. Zij was de dochter van Izak de Haan (1839-1924) en Betje Rubens (1852-1912). Izak de Haan was het derde kind van een welgestelde koopman uit Edam, Joseph Philips de Haan, en van Duifje van Praag Pigeon. Izak, een koppige, eigenzinnige jongen, werd koopman. Hij huwde in eerste instantie met Johanna de Vries (1843-1874) en hertrouwde vrij snel na haar dood in 1874 met Betje Rubens, dochter van een winkelier. De moeder van Carry van Bruggen moet een nerveus meisje zijn geweest. Ze had, zo deelt Jaap Meijer mee, naar de normen van die tijd een uitstekende opvoeding genoten. Zij las veel en graag en vertoonde alle typische kenmerken van een dochter van een oer-Joodse familie. In het tweede huwelijk van Izak met Betje werden niet minder dan 16 kinderen geboren, van wie er slechts zeven volwassen werden. Van de in leven gebleven kinderen uit de twee huwelijken van vader De Haan was Carry het derde en de later als dichter bekende Jacob Israël het vierde.

In 1878 slaagt Carry's vader voor het examen van godsdienstonderwijzer en vestigt zich als gazzen in het plaatsje Smilde in Drente. In 1882, als Carry anderhalf jaar oud is, vestigt de familie zich in het Friese Gorredijk. Evenals in Smilde zijn ook daar konflikten met de direkte omgeving. In 1885 vertrekt de eigengereide rebbe De Haan met zijn gezin naar Zaandam.

Te Zaandam was Carry leerlinge van de gemeentelijke U.L.O.-school. In de laatste jaren van de 19de eeuw volgt ze aan de normaalschool te Zaandam een opleiding tot onderwijzeres en in oktober 1900 vestigt ze zich als onderwijzeres in Amsterdam.

In 1904 trouwt ze met Kees van Bruggen, met wie ze naar Indië vertrekt. In 1907 keren ze terug naar Amsterdam. In hetzelfde jaar debuteert Carry van Bruggen officieel als schrijfster.

Er is slechts één interview met Carry van Bruggen bekend, dat met André de Ridder in Den Gulden Winckel nr. 7, 15 juli 1915, De schrijfster stond toen juist op een belangrijk punt van haar carrière: 'Een coquette vrouw' was zojuist gepubliceerd. Met 'Heleen' (1913) al had ze zich bewogen in een filosofische richting die uiteindelijk tot haar filosofisch hoofdwerk 'Prometheus' (1919) leidde.

Bij Carry van Bruggen*

Ik ontmoette nog zelden een vrouwelijke auteur zoo spraakzaam, zoo exuberant van woord, zoo vol heftige levensdrift. De woorden golven haar uit den mond gelijk water uit een stroom, en toch niet ordeloos: elke zin, die van hare radde tong valt, staat evenwichtig. Ze is er fier op dat een vriend haar eens zeide: 'Je spreekt in hoofdartikels'. Men zou moeilijk van een schrijver meer zelf-kennis, meer bewustheid, meer bepaald inzicht omtrent het 'waarheen?' en 'waarom?' kunnen vergen. Hare gedachten en meeningen staan vast en zijn van beslisten, kranigen aard. Ze draagt in zich den diepen gloed en de levenslenigheid van haar ras. Een mooie, flinke Joodsche is ze, met iets mannelijks in haar gezicht, in haar woord, in hare houding, zonder één week element. Ik geloof niet dat er eenige sentimentaliteit - in den huilerigen, al te zoeten zin van het woord - in haar schuilen kan. Haar git-zwart haar is kort gekapt, valt in lange, kroezelige lokken; donkere oogen branden heel vinnig, rusteloos in haar gezond gelaat, waarover nu en dan een korte zenuw-rilling rimpelt. Ik begrijp best hoe ze vroeger, eerst als leerlinge in de dorpsschool en als onderwijzeres naderhand, moet gedetoneerd hebben tusschen de koele, ingetogene, niet zenuwachtige, niet sensueele meisjes en vrouwen die haar omringden. Wanneer men eenigen tijd met haar gepraat heeft, krijgt men meer vertrouwen dan ooit in hare toekomst als romancière, juist omdat men iets heeft kunnen voelen van de gisting die in haar gemoed, in heel haar krachtig organisme werkt, en tevens van het meesterschap dat ze over haren geest uitoefent. Men wordt gewaar in welke sterke mate hare redelijkheid haar hartstocht tempert, en hoe, over hare broeiende, rustelooze natuur, een heldere critische zin heerscht, die breidelt en beteugelt alle scheppingsoverdaad.

* *Tot ons leedwezen moet dit 'vraaggesprek' zonder portret verschijnen. Op ons verzoek aan de schrijfster ons wel een ex. van haar beeltenis ter reproductie te willen afstaan, antwoordde ons mevrouw van Bruggen, daaraan niet te kunnen voldoen en evenmin ons te kunnen veroorloven er op andere wijze ons een te verschaffen. 'Er is', aldus schreef zij, 'letterlijk geen enkel goed portret van mij, en de wereld en ik heb er nu eindelijk genoeg van overal te verschijnen met een gelaat dat het mijne niet is'...*
Wij moeten dit bezwaar eerbiedigen, hopen intusschen dat mevrouw van Bruggen niet boos zal zijn als wij mogelijk toch nog nieuwsgierige lezers verwijzen naar het Juli-nr. 1913 van ons tijdschrift. Het daar afgedrukt conterfeitsel moge dan Carry van Bruggen al niet weergeven - het is dan toch in elk geval de beeltenis van iemand die een beetje op haar lijkt.

(Red. D.G.W.).

De foto van Carry van Bruggen, waarnaar de redactie van Den Gulden Winckel verwees.

Ze vindt het heerlijk te spreken, zich te ontluchten van mensch tot mensch. De eenige vrees die ze scheen te koesteren toen ze me te woord stond, lag in het vermoeden dat mogelijk een indruk van zelf-verheffing, van persoonlijke opkammerij uit hare uitlatingen naar voren zou komen, en die bedoeling ontkende ze ten zeerste, wees ze verre van zich af. Ik stelde haar gerust: misschien kan er wel in dergelijke 'confidences' een schijn van zelf-verheffing zijn - neemt niet elk schrijver die over zijn eigen werk spreekt, dien schijn op zich? - maar in den grond zal elk aandachtig lezer wel onderscheiden het verschil tusschen wat een bewust inzicht in het eigen wezen en de eigen kunst vertegenwoordigt, een klaar besef van levenswil en levensdoel, en hetgeen slechts louter pronkzucht, eigenwaan en zelf-overschatting is.

Vooraleer haar te Laren op te zoeken, had ik nog eens haar werk overgelezen: haar novellen-bundel *In de schaduw* die uit 1907 dagteekent - zij was 26 jaar oud toen ze dien eersteling uitgaf - en die zoo sterk in het naturalistisch teeken staat; daarna haar Indischen roman *Goenong Djatti* (1909) en haar bundel van zeven verhalen en schetsen over land en volk en het huiselijk leven in de Tropen, welken zij *Een badreisje in de Tropen* noemde (1909); dán *Breischooltje* (1910) - een heel ontroerend verhaal van een ouwvrouken's leven, Pietje de brei-juffrouw, 't ouwelijke, verarmde bocheltje, dat eindigt met in 't werkhuis te sterven, heel eenzaam en verlaten - en daarna weer hare méér bekende romans die door de Wereld-Bibliotheek zijn uitgegeven: *De Verlatene*, een verhaal uit het Joodsche leven (1911) en *Heleen* ('Een vroege Winter') (1913). Dit jaar lazen wij van haar *Het Joodje* (1914), een harer meest voortreffelijke verhalen, en enkele fragmenten uit *Een Coquette Vrouw*, een belangrijken roman waarvan de verschijning binnenkort te wachten is. 't Is al een heel oeuvre voor eene jonge romancière van drie en dertig jaar!

Onder die werken gaf ik, vóór ik Carry van Bruggen sprak, de voorkeur aan *De Verlatene*, een sobere tragedie - huiselijke tragedie en ook geloofstragedie, die zich in het gezin van den ouden Jood Lehren afspeelt - en aan *Het Joodje*, zoo vlot-geschreven, zoo simpel-diep, zoo liefdevol. In dat verhaal wordt verteld van een in bescheiden kring opgegroeiden Joodschen jongen, die door zijne talenten op het Gymnasium geraakt, schitterende studies maakt, aan literatuur begint te doen, van zijne familie vervreemd raakt, zonder nochtans voet in huis te krijgen in een andere omgeving, en die steeds in zijn innerlijk wezen de plooien houdt van zijne arme afkomst en de krenking om zijn Jood-zijn. Wankelend tusschen trots en afgunst, van zijn waarde zich bewust maar eveneens van het feit, dat hij, zelfs in de huizen waar hij vriendschappelijk wordt ontvangen, toch nooit op gelijken voet staat met de anderen, de rijken, de christenen, beweegt hij zich onzeker, niet geheel gelukkig. Gelijk Lehren's kinderen in *De Verlatene*, is ook hij zijn familie ontgroeid, het sjofele, arme gezin, de simpele, grove lieden. Hij

wordt de gemakkelijke dupe van een nesterig, nukkig juffertje uit den rijken stand, dat enkele dagen het ‘dichtertje’ in hem met welgevallen aanblikt, maar dra haar misstap inziet en zich, op gemeene manier, van hem ontlast.

Maar tegenover de bizondere sympathie die ik *De Verlatene* en *Het Joodje* toedroeg, breidde Carry van Bruggen zoo'n warme liefde open voor *Heleen*, zoo'n bepaalde voorkeur, gemotiveerd door heel hare kunst-betrachting, dat ik niet anders kan dan me bij hare meening neerleggen. Ik hield trouwens, reeds vroeger veel van de minutieuze analyze van *Heleen*, die trouwe, bijna wetenschappelijk-strenge, van dag tot dag geduldig doorgedrevene beschrijving van een ziel, doordringende monographie van eene geestelijke en sentimenteele evolutie - in den tijd van het naturalisme zou men dergelijke menschen-studie ‘une planche d'anatomie morale’ hebben geheeten - maar zonder me heelemaal aan het al te abstracte van hare literaire typeering te kunnen geven. Ik voelde in Heleen een te subjectief type, en de warme, levende, handelende menschelijkheid ontbrak te veel aan de cerebrale creatie die Carry van Bruggen in dien autobiografischen roman realiseerde - eigenaardigen roman zonder actie en intrigue bijna, zonder dialogen en zonder beschrijvingen, met heel schaarschen anecdotischen kant - roman van zuivere psychologie, van trage, complete karakter-studie...

Ik hoefde niet veel aan te dringen... Carry van Bruggen stak onmiddellijk van wal; vertelde me hare levensgeschiedenis, haar debuut, haar wenschen.

- ‘Ik ben geboren op Nieuwjaarsdag 1881, te Smilde, in de Drentsche hei... Mijn vader was rabbijn, en u begrijpt dat, met het heel groot gezin dat hij bezat, wij heel bekrompen leefden... de positie van zoo'n Joodsch leeraar in zoo'n klein dorpje is steeds zeer afhankelijk... en 't eigenaardige was dat vader eene bizonder onafhankelijke natuur had, en wij allemaal... Als kinderen waren wij gedwongen iedereen te ontzien en toch wisten we, door onze trotschen aard, dat we boven de anderen stonden... vandaar iets onevenredigs in onze opvoeding, terzelfdertijd een tekort en een teveel aan zelfvertrouwen, maar, in zijn geheel, toch iets dat eene geleidelijke ontwikkeling in den weg stond... De favuskap van Ben uit *Het Joodje*, waardoor hij zich altoos gestigmatiseerd voelde, is als een symbool van dat gevoel van verworpenheid dat men soms heeft, wanneer men niet gelijk aan de andere kinderen is opgewassen... Vader heeft voor ons alles gedaan wat hij kon... er zijn uit ons gezin twee letterkundigen gegroeid: mijn broer Jacob Israël de Haan, de bekende schrijver van *Pijpelijntjes, Pathologieën* en *Antwerpsche Libertijnen*, tevens een voortreffelijk jurist, en ikzelf... Eerst heb ik te Smilde de volksschool bezocht en daarna, te Zaandam, op een provinciaal normaalschooltje gestudeerd... Tusschen al de leerlingen dáár, al die kinderen waarop zoo dik het rustige, conventioneele lag, heb ik mijn eigen onrust als iets minderwaardigs gevoeld...; als Heleen kon ik heel dien tijd geen wortel schieten, kon ik een

gewaarwording van angst en inferioriteit niet van me afschudden...

Carry van Bruggen toen zij Heleen schreef

Die schroomvallige jeugd heeft langen tijd diepe sporen in me gelaten: vandáár dat allerlei invloeden zoo gemakkelijk op me ingewerkt hebben, vandáár ook dat ik pas later aan 't schrijven ben gegaan zooals ik altijd had móeten schrijven... Nadat ik drie jaar te Amsterdam als onderwijzeres was werkzaam geweest, ben ik getrouwd en toen zijn we, mijn man en ik, naar Indië vertrokken, eveneens voor drie jaar... Ik kom er recht-uit meê voor den dag dat we het, in Holland teruggekeerd, niet altijd even breed hadden, en dat ik daarom zekere stukken wel eens wat overhaastig heb geschreven en nog ongaar heb laten bundelen... Eerst voor het boek *Heleen* durf ik vrij uitkomen; dat is mijn werk en daar sta ik voor in... In 't voorjaar nu, zal ik acht jaren terug in Holland zijn; ik verbleef heel dien tijd in Amsterdam, want 't is maar sedert enkele maanden dat ik me in Laren heb gevestigd... Ik heb het heel druk: met mijn huishouden, mijne kinderen, mijne literatuur... Ik ben eerst betrekkelijk laat aan 't schrijven gegaan, ofschoon ik wel als meisje enkele verzen maakte, eigenlijk niet zoozeer uit liefde als omdat iedereen dat deed... Wel had ik, toen al, eene groote neiging om verhandelingen te schrijven, ethisch-philosophische stukken, en, in dien tijd al, had ik het gevoel dat het individu zich niet boven de collectiviteit moest stellen... Ik herinner me o.a. een verwoed opstel dat ik tegen de moraal van Anna de Savornin Lohmans

Vragensmoede stelde... Toch heb ik aangeboren literaire gaven; dat hoort u wel wanneer ik spreek; ik kan mijne zinnen opschrijven gelijk ik ze zeg... literatuur bij mij is niet een métier, gelijk bij vele Hollandsche auteurs, maar eene spontane uiting... ik leef op in mijn werk en ik heb er ook een klaar inzicht in, tenminste nú... want mijne natuur is een tijd lang verwrongen geweest en ik heb ongelukkig gestaan onder de suggestie van de toonaangevende critiek hier te lande, die me zei dat het zóó en zóó moest, en eerst met *Heleen* heb ik kunnen realiseeren wat ik werkelijk in me droeg, wat met mijn aard en aanleg overeenstemde... Wat 'n kwaad heeft de hooghartige, pompeuze critiek, die aan 't woord was ten tijde van mijn debuut, mij en anderen berokkend!... Ze heeft me van mijne zelfstandigheid beroofd, en met moeite heb ik deze herwonnen... Bijna alle critici van die dagen zijn bezweken onder de neiging van alles in categorieën te stellen: we hadden allerlei soorten proza, sensitivistisch, impressionistisch, individualistisch, naturalistisch, symbolistisch enz... 't Is ontzettend hoe zulke collectieve meeningen op iemand kunnen inwerken... op mij meer dan op anderen misschien, omdat ik minder zelfvertrouwen bezat, meer gebukt ging onder mijne omgeving... Ik heb toen een heelen tijd gestaan, in hoogste mate, onder naturalistische invloeden; in *In de Schaduw* en in *Breischooltje* vindt u daar de sporen van; ik heb daar lange beschrijvingen van de materieele dingen gemaakt, gelijk de meeste auteurs die rond me leefden... terwijl ik van nature helemaal geen realiste ben, weinig vizueel... ik heb niet het gewoon optisch Hollandsch temperament... ik zie slecht; de beschrijvingen in mijne werken zijn de minst geslaagde gedeelten... Ik leef meer naar binnen dan naar buiten, en ik hel van nature meer over naar het meditatieve dan naar het plastische... Met *Heleen* ben ik mezelf geworden; dat boek is mijne wedergeboorte geweest; daar is de gemoedsbeschrijving hoofdzaak en het geziene beeld 't secundaire geworden; ik hecht geen waarde aan 't materialistisch leven an sich, erken er geen andere waarden aan dan als ensceneering te dienen... Voor mijn ontgroeidheid uit den naturalistischen dwang, heb ik veel te danken aan Frans Coenen en aan Arthur van Schendel, ook aan Van Eeden; aan de eenvoudige, menschelijke manier van Coenen vooral, den man die schreef zooals hij voelde, zooals hij het meende, zooals hij gewoon was te spreken, en die mij door zijn werk en door zijn raad den moed en de kracht heeft gegeven mezelf te zijn... 't Is heel langzaam gegaan: dat mezelve los maken van den invloed van den tijd en dat mezelve durven zijn... Ik heb veel moeten tobben... maar dat is noodig: je moet aan jezelf het proces van je wording volmaken, voor jezelf een criterium zoeken, uit jezelf iets worden, een *zelf* worden, al ware 't dan maar een klein *zelf*...'

- 'En welke is dan de moreele ondergrond van *Heleen*? Waarin ligt de eigenaardigheid van dat boek en uw wil voor de toekomst?'

- 'Ik geloof dat ik eigenlijk niet een geboren *artist* ben, maar veeleer iemand die van huis uit goed denken kan. Het element *denker* lijkt

me sterker ontwikkeld in me dan het element *artist* en 't is het plastische deel dat bij mij het slechtst tot zijn recht komt. Merk bijv. op, hoe mijne metaforen nooit *uitbeeldend* zijn, maar *ethische* gelijkenissen. De compositie ook, geloof ik, is niet heelemaal in orde in mijne boeken. Ik geef daar ook niet erg om. Maar waar ik wél om geef, alles voor nalaat, dat is: zelf-inzicht. Ik vind dat ik eigenlijk geschapen ben om dominee te worden; ik neem heel goed waar hoe mijne natuur sterk ethisch-philosophisch is aangelegd; hoe ik trachten wil het algemeene aan te duiden.

De meeste hoofdstukken van *Heleen* loopen om een tekst, een preek; misschien ligt dat wel aan 't Joodsche in me, want het spreekwoord zegt immers: 'Joden zijn geboren om de wet uit te leggen'... In *Heleen* heb ik voor de eerste maal werkelijk mijn stem gehoord... dáár is 't meditatieve, 't intellectualistische van mijn natuur boven gekomen... Het hoofdzakelijke voor me is de mensch, zijn wezen, zijne bestemming... het zich afvragen wat het 'Ik' beteekent, wat zijne plaats in de collectiviteit is... Waar kom ik vandaan? waarheen ga ik? welke is mijn plaats op aarde? dat zijn de vragen die me gedurig in 't hoofd zitten... *Heleen* is niets méér dan dat: het Ik dat zichzelf herkent en zijn eigen plaats aanwijst... Van in mijn jeugd overheerscht in mijn binnenste de begeerte om te weten wat er met den mensch gebeurt; ik heb me altijd heel erg door etymologische bijzonderheden aangetrokken gevoeld en door al wat met het verworden van den menschelijken geest, in den loop der tijden, in betrekking staat; het in contact komen met vreemde geestesstroomingen heeft me altijd een vreugdevol besef gegeven... *Heleen* heb ik geconcipieerd in het licht van mijn laat, meer bewust aanvoelen... Maar tòch heeft *Heleen* reeds een soort van voorganger gehad, in hare neiging tot zelfbespiegeling en zelf-ontleding: in Daantje uit *De Verlatene* vindt men dat streven terug, in kiem. Ook Ben uit *Het Joodje* is bezield met hare geringschatting van het tijdelijke en met haar moreel principe: wat je van anderen vergt, behoor je zelf te doen en wat je zelf niet bereiken kunt, heb je ook het recht niet van anderen te eischen. In *Een Coquette Vrouw* zal weer een mensch van hetzelfde slag tot uiting komen, een wezen vol zelf-inkeer en zelf-kennis...'

- 'Het levenslicht dat u daar belijdt is inderdaad wel nieuw... Vindt u het bij een ander auteur, in Nederland of in het buitenland, terug? en kan er van dien auteur geen nieuw soort van invloed op u inwerken, zooals van de naturalisten vroeger?'

'De Hollandsche auteurs zijn erg langs me heen gegaan, 'n uitzondering gemaakt voor degenen van wie ik u reeds sprak: Coenen, Van Eeden en Van Schendel. Ook van Querido heb ik in mijn beginnend gevoel van vrij te worden uit mijn omgeving veel gehouden, om al het echte, het warme, het hartstochtelijke in hem; die man is compleet in zijn soort, maar me blijvend beïnvloeden kon hij niet. En wat het meerendeel onzer andere schrijvers betreft, 't is alsof zij op eene andere planeet als ik woonden. Ik kan de literatuur

van de meesten hunner niet meer genieten, dat nuffig, poppig, dóór en dóór ongeestelijk en materialistisch werk, waar het "métier" dik boven op ligt... Nu ik u reeds meermalen bekend heb hoe alleen het onderscheidende, het verstandelijke me sterk aantrekt, zult u best begrijpen waarom de Hollandsche literatuur me minder dan ooit bekoort... In die literatuur, op haar best, kunnen we hoogstens het volmaakt aardsche terugvinden, en voor iemand die meer voor het onvolmaakt eeuwige voelt, is dat gebodene maar weinig... Ik wil heelemaal niet ontkennen dat wij prachtig geobserveerde boeken rijk zijn, volmaakt van compositie en heel mooi gestyleerd; maar - voor mijn smaak - ligt er achter dat alles te weinig achtergrond van idee en levensbeschouwing, te weinig bespiegelend inzicht, te weinig zelf-kennis en daardoor te weinig menschen-kennis... Ik hoop dat deze gezegden u niet blufferig zullen toeschijnen; ik overschat mijn eigen werk heelemaal niet, vind het zelf nog zeer onvolkomen, een begin maar van wat ik wil... Van *Heleen* bijv. weet ik heel goed dat het te geconcentreerd is, te abstract, en dat ik uit dat boek nog lang zal kunnen putten... maar ik hoop wèl dat mijne volgende werken, zoo ik al trachten zal ze concreter te maken, ze meer te dramatiseeren, toch allemaal zullen staan op mijne innerlijke visie van de dingen, in gelijke mate als *Heleen*, en rijk zullen zijn aan de menschelijkheid, het diepere tasten, het onrustig zoeken dat in *Heleen* ligt... Ik denk nu plotseling aan een klein bundeltje van Annie Salomons, *Langs het Geluk*, dat onlangs door de Wereld-bibliotheek werd gepubliceerd; wil u gelooven dat ik voor dat onbelangrijk boekje schier heel de Hollandsche realistische literatuur cadeau wil geven? omdat ik er in terugvind iets van dat hulpeloos klein-voelen van het Ik, van dat meditatieve, van dat diepere verschiet van menschelijkheid waar ik zelf naar streef en dat zoo zelden in een Hollandschen roman wordt aangetroffen... Ik overdrijf misschien wel een beetje mijne minachting voor de vroegere beschrijfkunst, maar met te overdrijven, ben ik overtuigd dat ik u beter mijn eigen ideaal van eene literatuur met eene nieuwe geestelijke sfeer heb doen begrijpen... In het buitenland hebben me voornamelijk bekoord Anatole France en Bernard Shaw. Eén romancier echter schijnt me het toonbeeld toe van de literatuur die ik zelf wil realiseren: John Galsworthy. Hij alleen, meen ik, weet heelemaal te houden de evenmaat tusschen het hartstochtelijk gevoel en het meedoogenloos begrip, tusschen verstandelijkheid en menschelijkheid, tusschen meditatie en passie, tusschen humor en idealisme; en hij luistert beurtelings naar de redelijkheid die weet dat geen ding in zichzelf "goed" is èn zijn idealisme dat toch partij kiest voor het betere. Galsworthy is mijne uitverkoren muze. Een echten moreelen steun heb ik bij hem gevonden; en de man is wel dóór en dóór anders dan de Hollandsche literatoren!'

- 'Vreest u echter niet gedwongen in 't autobiografische te vervallen, indien u - op uwe beurt - die kunst van humor en idealisme vermag te realiseeren?'

- ‘Niet noodzakelijk, want ik weet heel goed dat *Een Coquette Vrouw* een heel ander boek dan *Heleen* is geworden. Overigens, een mensch spreekt maar goed wanneer hij over zichzelf spreekt. Ik belijd mezelf altijd. Maar dit mag niet over 't hoofd gezien: dat ik van mezelf slechts vertel wat ik algemeen menschelijk in me vind. Zoo wordt dat werk iets méer dan een klein subjectieve biecht, omdat - zooals Anatole France het zegt - uit je stem, op dat oogenblik, de stem van alle menschen klinkt’.

- ‘Legt u in uw werk eene directe tendenz bloot? Mag men uw werk inlijven bij de een of andere literaire, religieuse, sociale of politieke groep?... Ik vraag u dat vooral, omdat er in den laatsten tijd meer dan eens sprake is geweest van een “Joodsche” literatuur, zooals, in andere kringen, van een katholieke literatuur. Ik vroeg me af, wanneer ik *De Verlatene* en *Het Joodje* las, of er ook bij u geen min of meer verborgen voornemen tot het maken van dergelijke confessioneel-israëlietische letterkunde aanwezig was?...’

‘Een directe tendenz heeft nooit in mijne bedoeling gelegen. Mijn bedoeling heeft nooit de weergave van eene zekere levensbeschouwing overschreden. Ik ben lid van geen enkele partij, groep of religie. Ik sta zelfs buiten de kerk, ofschoon ik wel een religieuze natuur heb. Het hoofdartikel van mijn geloof is mijn vastgeworteld besef omtrent de aardsche verschijningsvormen van het eeuwige - daarbuiten niets. Het meest kom ik, op sociologisch gebied, den socialisten nabij, maar een sociaal-democraat wil ik niet zijn. 't Is toevallig dat ik met *De Verlatene* het Joodsch vraagstuk aanraakte; ik beken dat zelfs meer te hebben gedaan onder de algemeene suggestie van de Hollandsche kritiek: dat men “episch” behoort te zijn, dan uit overtuiging. Ik interesseer me veel meer voor de dingen die de grondstof van *Heleen* uitmaken, dan voor de problemen die *De Verlatene* opwerpt. Ik sta heelemaal buiten het Sionisme. En zoo het Jodendom niet heelemaal buiten mijne kringen van belangstelling is uitgesloten, bekleedt het er althans een secundaire plaats. De menschelijkheid gaat vóór. Toch koester ik den wensch eens de Joodsche dingen uit *De Verlatene* te transponeeren op een hooger plan - het plan van *Heleen* - en te herschrijven wat ik in het Jodendom voel’.

- ‘Dan staat u ver van l'art pour l'art, ver van *De Nieuwe Gids*, ver van woord-kunst?’

- ‘*De Nieuwe Gids* is een getij dat van zelf aan 't verloopen is. Er heeft altijd bij de voormannen van die beweging een verwarring bestaan: de verwarring van doel en middel - want woordkunst is maar een middel, niet een doel. Ik meen u 't best mijn meening desaangaande begrijpelijk te maken door den woordkunstenaar te vergelijken met een man die bezig is een punt te slijpen aan zijn potlood en die er op den duur een behagen in vindt voort te slijpen, scherper en scherper... Zoo hebben de Nieuwe Gidsers een versche punt geslepen aan het stompe potlood van de Hollandsche taal... en dat slijpen is, op den duur, een sport geworden... Wat middel en

tijdelijkheid was, hebben zij gewaand een doel en eeuwigheid te zijn... Zekere bewegingen zijn nuttig, maar ze moeten binnen de palen van 't noodzakelijke blijven... 't Is onontbeerlijk dat eene huisvrouw, eens in 't jaar, schoonmaak houdt... maar wat zou u zeggen van eene vrouw die heel het jaar schoonmaak zou willen houden?... De Nieuwe Gidsers leden aan de zelfoverschatting die allen uitvinders eigen is... Maar wij zijn daar thans over heen... Ik zou liever niet schrijven dan te schrijven alleen maar om woordkunst te produceeren... Duidelijkheid wordt het eerste vereischte dat men een schrijver stellen moet... Ik zal met mezelf wel uitmaken welk het beste woord is om mijn gedachte te verduidelijken... Of ik vlug en vlot schrijf?... Even vlot als wanneer ik spreek... ik heb geene moeite om me uit te drukken... Ik schrijf erg gemakkelijk; maar toch werk ik mijn verhalen dóór, meer voor wat het begrip betreft dan de uitdrukkingswijze, meer om de geestelijke sfeer te verruimen dan om zoogenaamde woord-kunst te maken...'

Zoo sprak Carry van Bruggen. Ze heeft vóór zich nog eene lange toekomst, hopen we, om te bereiken wat ze zich heeft voorgenomen. Met alleen *Heleen* in handen, kunnen we haar voorloopig maar moeilijk volgen op den nieuwen weg dien ze heeft ingeslagen en die wel haar eigen weg worden zal, zoo zij de kracht vindt om door te breken tot het einde, en hem te banen tot een gaaf, vlak geheel, met wisselende uitzichten langs de boorden, en nieuwe vergezichten in 't verschiet. We zullen wachten; voor wat mij betreft met veel vertrouwen... omdat ik te zeer het energieke, het mannelijk-besliste, het bewuste en berekende in haar heb moeten inzien en apprecieeren, dien dag te Laren...

Ik zie haar nog: uiterlijk wat geëxalteerd, heelemaal niet ongezond-verfijnd, niet decadent, niet bleek, niet ingetogen... en toch tegenover hare kinderen zoo moederlijk lief, zoo teeder doende... Hare onstuimige welsprekendheid, terwijl ze op hare cigarette beet, leek me méér dan ijdel gepraat, dan eigenwijs gebazel en pretentieuze zelfloverij... scheen me eene wezenlijke, groote kracht, omdat de vrouw me aan intellectualiteit rijk scheen en toch niet aan gevoel arm; omdat ze een hoog idealisme paarde aan een scherpen critischen zin en een niet te onderschatten observatievermogen, en niet pedant bleek, niettegenstaande al hare ethische en philosophische principen, maar met liefde en eenvoud, en eerbiedig, gewaagde over mensch en leven...

In 'Uit het leven van een denkende vrouw' (1920), een roman gepubliceerd onder het pseudoniem Justine Abbing, beschrijft Carry van Bruggen met welke moeilijkheden een vrouwelijke auteur te maken krijgt bij het schrijven van haar werk. In Het Algemeen Handelsblad van 15 oktober 1921 geeft ze in de rubriek 'Hoe zij werken' aan wat haar werkmethode is.

Mijn 'manier van werken' is voor een werk als 'Prometheus' zoo heel

anders dan bijvoorbeeld voor ‘Het Huisje aan de Sloot’. In het eerste geval brengt de voortdurende overpeinzing van het zich immer verveelvuldigende, uitbreidende, wijzigende probleem sterke gevoelens van angst en onrust teweeg, dat ik het niet in zijn vollen omvang zal kunnen vasthouden en overmeesteren, dat ik het morgen niet zoo helder zal zien als vandaag, dat het mij ontsnappen zal, dat ik er nooit heelemaal uitkomen zal, dat ik met het eene rekenend, het andere wellicht weer uit het oog verlies, dat ik in 't kort niet bij machte zal blijken het tegenstrijdig-veelvuldige in één formuleering te omvatten... een zenuwachtige gejaagdheid, die pas mindert, als eindelijk uit de losse notities en vluchtige schetsen door vijf, zes staten een geheel is gegroeid, dat mij dan toch niet bevredigt... Dat ik toch dit stellen, overdenken en uitwerken van problemen niet laten kan, voel ik, in verband met dit alles, evenzeer als een vloek dan als een zegen.

Maar nu bijvoorbeeld ‘Het Huisje...’ Juist in den tijd, dien we nu weer beleven en voor hetzelfde raam en in hetzelfde lauwe weer en uitkijkend op dezelfde doodstille boomen met gele appels, schreef ik verleden jaar aan mijn laatste ‘Huisje’ en was ik volkomen dat kind en leefde dat verborgen kinder-leven van langgeleden weer volkomen mee, en voelde mij daarin gelukkig, een vreemd, weemoedig geluk. En dan schreef ik zoo maar verzonken voort en las het later over en vond er altijd in te wijzigen en maakte het dan ‘klaar voor de pers’. Want zelden of nooit schrijf ik dadelijk ‘persklare’ copy; tegenover het voorloopig voltooide, al is er maar één dag tusschen, voel ik mij reeds als vreemde, een stemming stijgt eruit naar mij op, reeds een andere stemming, dan die, waarin ik schreef en in die stemming voel ik veel scherper het ontoereikende van woorden of zinnen, dan terwijl ik bezig was.

Uw vraag, op welken tijd van dag (of nacht!) ik het liefste werk, heeft mij even doen lachen. Is die vraag wezenlijk bedoeld voor huismoeders en moeders? Die werken, als de kinderen naar school zijn en het huishouden geregeld, en ze werken niet als de kinderen thuis komen en gezelligheid begeeren, en niet als er zieken zijn en niet als de meid wegblijft en niet als er iemand ‘overhoord’ moet worden en er is geen ander, die het kan doen. Indien er nu maar niet altijd zieken en niet al te lastige kinderen zijn en niet al te veel zorgen en ergernis, dan is dat ook alweer zoo tragisch niet. Veel voorkeur voor bepaalde tijden, bepaalde entourages, bepaalde omstandigheden (men kan zich zelfs aan een speciaal papier-formaat of penmodel ‘verslaven’) berust m.i. op gewoonten, die men evengoed in zichzelf bestrijden als aankweeken kan. Wat mij persoonlijk betreft, zoowel de omstandigheden als mijn eigen natuur hebben van meet af meegebracht een bestrijden van al die aanwenselen, welke ten eerste de innerlijke vrijheid belemmeren en ten tweede licht leiden tot goedkoope interessanterigheid. Van allen ‘humbug’ vind ik namelijk artistieken humbug het ergst en van alle snobbisme intellectueel snobbisme het meest te verfoeien.

Dank zij deze training slaag ik er dan ook zeer wel in, geregelde uren van opstaan en naar bed gaan, van eten en werken te handhaven, voor mijzelf en mijn huisgenooten en heeft ons gezin weinig van wat de outsider zich als een ‘artisten-huishouding’ pleegt voor te stellen.

Wel voel ik heel goed, dat ik daarmee ook al mijn energie tot het leste beetje opgebruik en instinctief wijs ik dan ook alles af, wat mij inspanning en tijd zou kosten, buiten mijn werk en mijn naaste omgeving, daardoor kom ik niet tot reizen, zie hoe langer hoe minder menschen, ga hoe langer hoe minder uit, sluit mij, in het kort, meer en meer van de wereld af. Vroeger was dit heel anders, maar nu ik ouder word, kan ik geen krachten meer missen. Vooral op mijn nachtrust ben ik zeer gierig, want slapen is helaas sinds jaren mijn zwakke punt. Uiterlijke stoornissen heb ik in den loop der tijden - ‘Prometheus’ werd geschreven in het heetst van den distributietijd! - zeer goed leeren verdragen; na een conversatie met dienstbode of werkster of leverancier werk ik verder als was er niets gebeurd; als mensch heb ik een sterken afkeer van geregeld weerkeerende, onnoodige en zinledige geluiden, klappende deuren etc. - maar draaiorgels en straatrumoer hebben mij nooit gehinderd, ik hoor ze nauwelijks. Voor mijn entourage ben ik - binnen de grenzen van het uithoudbare - tamelijk onverschillig, wel moet ik aan een nieuwe omgeving natuurlijk wennen. Ik geloof dat een mensch in het algemeen veel minder ‘noodig’ heeft dan hij denkt en dus evenzo een artist, indien hij zich maar niet als een halve of kwart-god beschouwt.

Van 29 oktober 1921 tot 19 juni 1926 verzorgt Carry van Bruggen de rubriek ‘Van het Platteland’ in het Zaterdags Bijvoegsel van Het Algemeen Handelsblad. Ze schreef deze rubriek toen ze in het dorp Laren woonde. De volgende bijdrage, ‘Hoe ze 't opnemen...’ (14 januari 1922), waarschuwt ons ervoor haar werk al te autobiografisch te interpreteren.

Dezer dagen kwam mij een zonderling avontuur in de gedachten, dat ik beleefde in het stadje mijner kinderjaren, toen ik daar met een waardeerend vriend op pelgrimstocht was naar de oude plekjes... naar het ‘Huisje aan de Sloot’..., naar het bibliotheekje, waar ‘Heleen’ de duister-zwaarmoedige romans kwam halen, die haar schreien deden, naar het ‘Breischooltje’ waar ‘de kleine Lea’ met booze oogen en onwilligen mond haar thee dronk uit het kopje zonder oor, het ‘Joden-kommetje’, en naar het steegje, als een kelder vochtig en hol, dat naar bier rook en waar honden blaften... En op den breeden hoofdweg, in de zon, zagen we daar ineens ouden Gerrit voor ons gaan, eenigszins tot mijn schrik, ik had namelijk den man in het boek een tragischen dood laten sterven en kon nu nauwelijks gelooven dat hij leefde -, waaruit dus weer blijkt dat een mensch wel zoo lang kan liegen tot hij zelf denkt dat hij de waarheid

spreekt... maar daar ging hij en ik wees mijn vriend den voormaligen breischooltjes-held. Of we hem aanspreken zouden? Ja zeker, natuurlijk, maar niet dadelijk zeggen wie ik was... ons goed houden, juist als zooeven in het bibliotheekje onder het vorschend oog van den geelbleek-verdroogden ouden man, brandend van nieuwsgierigheid om te weten, uit welk klein meisje, dat destijds niet boven de toonbank reikte, ik mocht zijn opgegroeid, terwijl zijn onvaste vingers naar 'Fonkelende Sterren' tastten onder de V...

Maar Gerrits heugenis sprak duidelijker, omdat, naar even later bleek, andere gevoelens hier een woordje medespraken... één oogenblik van verwondering dat hij daar zoo, midden op straat, door twee vreemden aangesproken werd, bij naam en van, dan beantwoordde hij mijn vriendelijken glimlach met een stekenden blik, het verweerde, ruige gezicht nam een norsche uitdrukking aan en mijn uitgestoken hand scheen hij niet te zien. Een paar seconden stonden we zoo, ontdaan, dan schoot oude Gerrit uit, snauwend, als dreigend: ''k Hè je boek wel gelezen', zweeg daarna weer even, nam mij van het hoofd tot de voeten op en zei, sarrend langzaam, met zwaren hatelijken nadruk: 'Beklodderde laimpot...' hetgeen als een scheldwoord klonk, maar gelukkig niet als zoodanig was bedoeld, doch als verklaring van zijn onvriendschappelijke houding, en verwijzing naar wat hem in het bewuste boek boven alles scheen te hebben gegriefd... 'Beklodderde laimpot...' Ja, lezer, in die jeugdige dagen kwam ons geen ding in den weg, dat we niet naarstig en nauwkeurig beschreven, om van hooggezeten critici voor de felheid onzer visies de lofspraak 'knap geobserveerd' in te oogsten, en zoo had ik ook Gerrits lijstenmakerij, zijn werkpak en dien fameusen lijmpot beschreven en hem daarmee blijkbaar als net werkman voor buren en klanten ten schande gemaakt, hoewel ik kan bezweren dat de pot beklodderd wàs, want ik zie ze nu nog, de gestolten, glimmerige bobbels als bevroren lava over wanden en rand...

Maar dat ging niemand aan, dat was klappen uit de school en woedend was hij geweest, toen de kameraden van de meubelfabriek - hij was blijkbaar sinds lang geen eigen-baasje meer - hem het boek ter lezing gegeven hadden en 'verhaal' had hij zelfs tegen mij willen zoeken, maar daarvan toch maar afgezien, omdat ik hem toch wel 'te glad' zou zijn geweest. Naar mijn lachend-onthutste verontschuldigingen, naar de deftige uiteenzettingen van mijn vriend omtrent 'Dichtung' en 'Wahrheit' in litteratuur, wilde hij niet hooren, nog eens en nog eens slingerde hij mij als een kei den 'beklodderden laimpot' naar het hoofd, sloeg even later, met stuurschen groet, het zijpad in naar zijn fabriek... en lachend spraken we af, maar niet te veel van die boeken-gestalten meer aan te spreken...

Op een verzoek van dr. W. Moll, gemeente-archivaris te Den Haag, om persoonlijke documenten beschikbaar te stellen, reageert Carry van Bruggen zeer negatief. Moll was bezig een letterkundige collectie op te bouwen.

Laren N-H 1-11-24

Zeer Geachte Heer

Tegen het inwilligen van Uw verzoek heb ik principieele bezwaren. Tegenover het algemeene streven, èn van het publiek, èn van de kunstenaars, om de *persoon* van den kunstenaar op de voorgrond te brengen, maak ik mijnerzijds zooveel mogelijk propaganda (in woord en geschrift) voor een tegengestelde opvatting. Naar mijn meening, ook in dit opzicht wensch ik mijn 'pantheïstische' levensbeschouwing in toepassing te brengen, heeft het individu, ook het kunstscheppende individu, geen verder belang en beteekenis, dan het belang en de beteekenis, die hij in zijn werk tot uiting kan brengen en waarvan zijn werk getuigt. Ik haat persoonsvereering, daarom ook haat ik het koningschap, daarom zou dàt alleen mij reeds voldoende zijn geweest om mij te weerhouden, zooals ik deed, van elk meedoen aan die 'Jubileum-tentoonstelling' van verleden jaar. Maar mijn haat aan persoonsvereering gaat verder, ik wil ook niet dat de mensch in de kunstenaar verheerlijkt worde en dat hij nog meer, dan hij al doet, zichzelf verheerlijke. Manuscripten bezit ik niet, zij gaan in de prullebak en verhuizen vandaar naar het aschvat, als het boek verschenen is -, portretten zijn alleen voor mijn man en kinderen van belang en brieven, nu, u zult blij zijn als u deze hebt kunnen lezen! Wat daarvan mij de moeite waard is, zal blijven en zal blijven spreken in mijn werk, en is dat uit, dan is het uit. De 'wetenschap', die zich aan archieven voedt, kan ik zóó weinig hoogachten, dat het denkbeeld haar toekomst te helpen verzekeren, mij allesbehalve aangenaam is. Reden waarom ik Uw verzoek werkelijk niet inwilligen kan.

Hoogachtend,
Carry van Bruggen

Er is maar heel weinig bekend over Carry's opleiding tot onderwijzeres, die ze kreeg op de Normaalschool in Zaandam. De opleiding die zij er genoot was kwalitatief beduidend minder dan die van haar broer Jacob Israël aan de Rijkskweekschool in Haarlem. Een fragment uit De Courant van 12 april 1920:

In Laren, het dorp van erfgooiers en kunstenaars, van eeuwenoude traditie en hemelstormende nieuwlichters, woont Carry van Bruggen. Een passender woonplaats kon ze moeilijk kiezen; ze is als het land zelf, conservatief en revolutionnair. Vóór alles is ze individualiste en hier kon dan ook door haar een boek als 'Prometheus', het laatste werk van de schrijfster, worden gecreëerd. Ze is afkomstig uit de Zaanstreek, uit een milieu, waar traditie en conservatisme de levenshouding bepaalden

en... waar ze het meest intens heeft geleefd. Uit een gezin met veel kinderen, besliste haar vader, dat ze onderwijzeres zou worden. Keus werd haar niet gelaten en ze dacht

LIENTJE DE HAAN
de latere Carry van Bruggen
(achttien jaar)

er niet aan om tegen te stribbelen. ‘Je hadt geen keuze of roeping, je moest wat worden. Veel heb ik intusschen niet op de Normaalschool geleerd. Als ik erover nadenk, dan heb ik eigenlijk het meeste beleefd voor mijn veertiende jaar. Die tijd is het meest met mij vergroeid, dat komt ook naar voren in mijn kleine schetsen, waarvoor de gebeurtenissen en voorvallen uit mijn kinderjaren, uit mijn ouderlijk milieu en mijn directe omgeving steeds opnieuw materiaal leveren. Maar toen reeds had ik de zelfanalyse, welke “Heleen” deed ontstaan, welke ten slotte in een wijsgeerige levensbeschouwing zich omzette in Prometheus. Ik hield dialogen in mijn eentje, redeneerde met denkbeeldige personen, die bezwaren opwierpen, mijn beweringen weerlegden. Dat had echter niets met de Normaalschool uit te staan, dáár heb ik niets geleerd. De directeur toonde een profetischen blik te hebben, toen hij eens ongeduldig uitriep: “Je deugt niet voor onderwijzeres, je moet romanschrijfster worden!” Maar op mijn eindexamen, waar ik prachtige cijfers kreeg, omdat ik alles uit mijn hoofd had geleerd (ik heb een ijzersterk geheugen), kregen mijn broer, Jacob Israël de Haan, en ik, beiden onvoldoende voor de “vaardigheid om ons schriftelijk uit te drukken!”’ En toen haar eerste boek ‘In de Schaduw’, het stille boek van fijngevoelige nuanceering verscheen, moet dat stellig een geduchte tegenslag voor den paedagoog die haar met deze cijfers bedacht, hebben beteekend. Een paar jaar was Carry van Bruggen onderwijzeres, toen trouwde ze om dadelijk met haar man naar Indië te gaan, waar ze te zamen de ‘Deli Courant’ redigeerden en waar ze met ‘stijve ruggen en slechte manieren’ als al te radicale hervormers der Delische planters-adat (juist waren de koelie-schandalen aan de kaak gesteld) weldra onmogelijk werden. Ze schreef er haar schetsen ‘Goenong Djati’ en ‘toch’, zoo vertelde ze, met haar hand even strijkend door het kort geknipte krulhaar, ‘ik ben eigenlijk geen artist. Ik ben in het diepst van mijn hart een “doodgewoon degelijk mensch”, maar... ik heb mijn uiterlijk tegen!’ Ik keek even naar het pittige gezichtje met de tintelende oogen. 't Is niet 't gezicht, als past bij de ‘vrouw, die denkt!’ (...)

Er zijn weinig persoonlijke brieven van Carry van Bruggen bewaard gebleven. Vijf brieven aan haar vriend Frans Coenen werden uitgegeven en ingeleid door J.M.J. Sicking in de serie 'Achter het boek' van het Letterkundig Museum.
Frans Coenen was vijftien jaar ouder dan Carry van Bruggen. Zij kwamen met elkaar in contact in 1910 na een uitvoerige bespreking van Frans Coenen van haar roman 'De Verlatene'. Sicking vermeldt: 'Degenen die Carry van Bruggen en Frans Coenen in de jaren rond 1910 persoonlijk goed gekend hebben, zijn ervan overtuigd dat er een bijzonder intieme verhouding tussen hen heeft bestaan'. Carry van Bruggen bezocht regelmatig de koffiemaaltijden die Coenen in het museum Willet-Holthuysen voor zijn intimi organiseerde. In 1913 zal Carry van Bruggen haar roman 'Heleen' aan Frans Coenen opdragen.
Een van de aardigste brieven van Carry van Bruggen aan Frans Coenen is die van 12 februari 1912, waarvan hier een fragment volgt.

(...) Ik kan mijn oogen sluiten en droomen dat ik heel ernstig en heel gezellig en heel rustig en heel dicht-bij je gezeten, met je tezamen deze en andere dingen bezien en bespreken zou, - dit aan jouw hand jouw paradijzen binnengaan lijkt mij een zeer zuivere en zeer groote vreugde. Maar waarom zal ik dat droomen? Uit je leven ben ik verstooten, wij hebben tezamen geen toekomst. We kunnen schrijven en ik kan hopen, omdat ik een idioot ben, en een idioot hoopt altijd, maar de zaak verandert er niet van. Het doet mij pijn, dat het op deze wijze moet zijn, en dat ik je alles moet schrijven en geen enkel ding oog-in-oog mag zeggen. Wat zijn brieven naast het heerlijke, levende, gesproken woord? Ik voel soms vlammen van verrukking, van geestdrift, van hartstocht uit mij slaan, en als ik het neerschrijf worden het zinnetjes, aardige zinnetjes, met omzichtigheid verzonden en met omzichtigheid ontvangen. Ik houd toch werkelijk zoo veel van je en je antwoordt mij dat 0 + 0 iets meer dan 0 is.

Vergeef mij, ik verwijt je dat niet, ik wil niet onredelijk en onrechtvaardig zijn, en de zaak niet al te tragisch voorstellen. Doch ik wil je vragen, jij, die zoo veel hebt 'bemind' - steek uw hand in eigen boezem (indien zulks voor zedelijkheidswetten nog toelaatbaar is) en zeg mij, als je mij een klein beetje had 'bemind', zou je dan niet door elke nul van het rekensommetje als door een venstertje een 'zilten traan' hebben zien blinken - hoe is 't ook weer: 'poor little Carry cries' - en zou je dan niet ietwat ànders hebben gereageerd, nu je... buiten bent? Doch, antwoordt [*antwoord*] je mij, dit is 'het Leven', dat zich immers - van 'buiten' gesproken - nog altijd afspeelt op het thema 'die binnen binnen binnen binnen en die buiten bennen bennen buiten'. Con variazione. Dan buig ik mijn gekruld hoofd - ik moet weer noodig naar den kapper, maar ik vind geen tijd door al mijn brieven - en antwoord: Ich grolle nicht... Neen Frans, ik wil je niet bedroeven, laat mij maar even sputteren, dat lucht mij op, [*wees*] maar gerust, ik sla mij overal wel doorheen, als een man. Ik kan mij voorstellen dat je het niets prettig zou vinden te denken dat ik nu als een geknakte bieze door dit leven waar. No question about, hoor! Ik heb het heel druk, van alles opgezet. Jammerlijk veel hoofdpijn nog altijd, dat schijnt in de zenuwen van mijn oogen te zitten, ik moet naar mijn schoonzuster, die zal mij misschien naar een oogarts sturen,

het is een kwestie van te veel gewerkt en gesproken en te weinig gerust en geslapen te hebben. Ik wil trachten deze verhouding om te keeren. Maar zie je, er is zoo veel. De kinderen zijn lief en leuk, maar heel druk, het is brengen en halen, vertellen, spelen, scheidsrechter zijn en daarbij nog het gewone doen, en dan de komedie, zoodat ik de late avonden alleen om te werken en de nachten om te denken overhoud. Zie je, nu heb

ik zooeven wel erg gefoeterd, maar intusschen vind ik het heerlijk je te schrijven en er is geen enkel ding dat ik bedenk of droom of ik denk er dadelijk achter ‘dat moet ik Frans schrijven’. Je weet toch wel dat ze magnetisme noemen het door de attractie van de magneet naar éénzelfde richting keeren van alle moleculen van het stuk ijzer, die tevoren in alle richtingen dooreenlagen. Zoo liggen al de moleculen van mijn Ziel - wat klinkt dat Larensch! - naar de richting Parkweg en vandaar is ‘de route van den stoet’: Jan Luykenstraat - Leischeplein - Leidschestraat - Heerengracht (oneven nummers!)... Doch nu zit ik hier op 't Leesmuseum en staat de boel op een wonderbaarlijke wijze op zijn kop. In onze bakvisschenjaren leerden we elkaar, dat je tegen jongens en mannen ‘heel koel’ moest zijn, want dan werden *zij* juist ‘lekker verliefd’. Het is eigenlijk wel waar ook, is het niet, en we hadden het misschien in onze wijsheid heelemaal niet mis. En daar je nu toch óók tot de ‘jongens en mannen’ hoort, ben ik soms wel eens een beetje bang, dat je minder om mij zult geven, naarmate ik meer toon dat ik zoo veel om jou geef. Vind je dat kinderachtig? Ik heb in mijn leven een heleboel ‘jongens en mannen’ en canaille behandeld, niet om ze ‘lekker verliefd’ te maken, maar omdat ik ze erg als canaille voelde. Doch ik vind het uiten van vereering en genegenheid zóó heerlijk, dat het mij onmogelijk is, mijzelf uit berekening hierin te kort te doen. Die drang om te vereeren is misschien het mannelijke in mij en als dit zich keeren mag naar wat jij vrouwelijk in je hebt dan is het voor ons beiden goed. Hoe dwaas het ook klinken mag, ik voel zelfs een drang om je te beschermen... zooals een schildknaap zijn ridder beschermt, maar een schildknaap is toch óók van een ridderlijken aard, nietwaar? - om vóór je te gaan staan en je leed te besparen. Daarom wil ik ook niet dat je denkt dat ik tob, want ik *vleie* mij, dat je dit leed zou doen. (...)

Zal ik je Woensdag zien? Ik ben met mijn echtvriend Kees, doch als ik je maar even spreek, vind ik het al prettig. En wat ik je straks vragen wou is dit. Schrijf mij eens eerlijk, hoe ver ik ben met mijn bakvisschenwijsheid en of mannen - ook de besten onder hen - werkelijk al dan niet over de noodzakelijkheid min of meer ‘en canaille’ behandeld te worden, heen zijn, en of je wel zeker weet dat je niet meer om mij geven zou als ik voorgaf minder om jou te geven, en of menschen elkaar heusch met deze dingen beheerschen en bedwingen. Ik wil dat alles graag weten van een man uit, die geen ‘gewone man’ is. Arthur van Schendel zei mij eens dat het ‘allemaal van de vrouw afhing’, maar dat vond ik een oppervlakkig antwoord. (...)

Ik weet nog best, toen ik pas ging schrijven, dat ik haast niet durfde schrijven, want de ismen-critiek bloeide toen hoog op en ik klappertandde van eerbied voor zooveel geleerdheid en vreesde dat ik nooit iets zou kunnen voortbrengen dat ook maar bij benadering sensitivistisch of synthetisch of heroïsch-individualistisch was of zoo. Het is echt waar. Ik heb er later menigmaal om gelachen, maar ik was

nog heel jong en zat in Indië, dagreizen uit Hollands roem vandaan. Maar in ernst, wat hebben ze ons verknoeid, al die menschen, die maar niet 'gewoon' wilden zijn. Enfin, ik sla er mij wel door en wil maar denken dat ik mijn generale repetities in het publiek heb gehouden en nu het eerste bedrijf geef van een beter spel dan ik gedacht had te beleven. En jij voelt je beschaamd, als ik van dankbaarheid gewaag? En noemt jezelf een onschuldige oorzaak. Oorzaak, soit, maar ben je heusch wel zoo heel onschuldig? Je zou vandaag schrijven beloofde je, ik krijg dus vanavond of morgenvroeg een brief. Leuk! Daar vallen me ineens een troep dingen in, die ik nog had moeten schrijven. Maar dit epistel gaat nu toch toe en weg. Addio! alles liefs van je

Carry

Op 3 april 1928 werd Carry van Bruggen onwel tijdens een lezing die ze hield in Bussum. Ze viel ten prooi aan depressies en werd een tijdlang verpleegd in het rusthuis Gemelli in Bussum. Na drie weken mocht ze Gemelli verlaten om in Bergen verder uit te rusten. Haar toestand verbeterde nauwelijks; ze werd de laatste jaren van haar leven onder andere in Santpoort, Apeldoorn en Utrecht verpleegd. In welke deplorabele toestand Carry van Bruggen verkeerde, blijkt uit de hier volgende niet verstuurde brief, afkomstig uit persoonlijke documenten die bewaard worden in de Bibliotheca Rosenthaliana (Universiteitsbibliotheek, Amsterdam). We hebben niet kunnen achterhalen voor wie de brief bestemd was.

16 Juni 1928.

Ik heb je tot dusver geen voldoende verklaring gegeven voor dat zonderlinge besluit, om geen brieven meer te schrijven en te ontvangen. Dat kwam omdat ik lichamelijk zoo moe was. Maar na een paar nachten goed slapen is dat nu alweer voorbij en nu begint het tobben weer. Dat is een vicieuse cirkel. Ik zegen in deze dagen jouw blijmoedigheid, je vermogen om het leven te observeren, te genieten -, dat moet wel voor veel schadeloos stellen. Verleden week schreef ik je mijn doodsverklaring en ik heb die eigenlijk niet herroepen. Ik *kan* ze ook niet herroepen. Wezenlijk en werkelijk: er is iets in mij gestorven - tijdelijk gestorven. Want onherstelbaar is het niet. Maar van langen duur is het wel. Dat voel ik nu zelf. Ik voel geen einde komen. Het kan een jaar ook zoo blijven. Er is niets aan te doen. Geloof maar dat ik heel erg lijd - elke dag opnieuw is lijden -, het is een ononderbroken lijdensweg. Alle contacten zijn en blijven verbroken. Er is wezenlijk een heel groot leed over ons gekomen. Maar we hebben het elkaar niet aangedaan. Dat kan onze troost zijn. Wij meenden voor elkaar het beste. Is het niet? Mijn troost is, dat ik zelf het meeste lijd, omdat ik liever lijd dan lijden doe. Ik lijd dagelijks. Om de verbroken contacten. Om de hersenvermoeidheid, die *toeneemt*. Om de lange, lange maanden

Carry van Bruggen, getekend door haar vriend Herman Hana (1925).

voor mij. Visser heeft het mij wel duidelijk te verstaan gegeven. Ik ben 24 April uit Gemelli naar Bergen gekomen, en een week daarna, 2 Mei ben ik naar huis gegaan. Zondag 6 Mei ben jij gekomen. Sindsdien is er geen dag geweest, dat ik niet om je heb getobd, dat ik niet was geslingerd tusschen verlangen en angst. 'Hersencellen' zijn niet te dooden, ze zijn wel tot het uiterste te vermoeien en te verknoeien. Dat heb ik gedaan, met mijn angsten -, dan weer was je 'verdwenen' -, en ik smeekte om je, en je was er weer en je kwam, ik riep je zelf, en gaf je wat ik niet geven mocht, niet geven kan. Altijd was ik je oude eenzaamheid indachtig en ik wilde en kan ik niet begrijpen, dat dit een andere eenzaamheid is, ook al zou dit nog maanden moeten duren.

Je kwam 6 Mei en de reactie - het 'niet zien' was zóó heftig, dat ik je vroeg te blijven tot je naar Breda moest. Dat was Donderdag 17 Mei. Dat was goed. Er was geen reactie. Toen kwam Maandag 21 dat rampzalige incident met dat briefje. Een week strijd en ellende. Toen kwam je Zondag 27. Ik wilde het zelf. Reactie. Daarop volgde die week voor je laatste bezoek, de twee angstdagen vooraf. Toen wist ik zelf dat het niet goed was dat je kwam, ik wist het *vooraf*. Maar je briefje: 'Het is wel aardig om net als die andere keeren *naar huis* te gaan'.

Ik vond dat zoo heerlijk en ik verklaar daaruit dat ik niet de moed had te zeggen 'blijf weg'. Maar die Vrijdag, 2 Juni, is het groote kwaad gebeurd. Ik voelde mij ziek -, je zag het aan mij, ik hield mij weer op. Dat was de débâcle. Sinds voel ik tegenover elke aanraking met jou hetzelfde als tijdens 'Een Nieuw Realisme' en het begrip 'lezing'. En je weet hoe heerlijk ik het vond, dat spreken met 'wapperende volzinnen'. Maar ik schrijf alle aanvragen af, zelfs voor November. Want ik heb alle hoop opgegeven dat dit van korten duur zal zijn. Het zal van lange duur zijn.

Het leven dat ik lijd, is nauwelijks draaglijk. De kinderen maken hun reisplannen, ik lig achter in mijn kamer in bed of ik loop te huilen in den tuin. Ik zal voor hun vertrek *niet* genezen zijn en dan kunnen de angsten mijn genezing nog meer vertragen. Rondom van mij is het zomer, is het menschenleven, ik alleen ben een lijk. O, Niekie, het is zoo ondraaglijk. Dat de kinderen gisteren bij je zijn geweest, dat ik dus den heelen dag aan jelui-samen heb gedacht, het is al te veel, vanmorgen was er weer de benauwdheid, de druk op mijn borst, en ik doe niets dan huilen.

Ik kan het niet helpen. Ik weet niet hoe lang het zal duren. De zekerheid, dat dit geneest, kan mij niet altijd troosten. Waren we gehuwd, dan had je mij en je kon mij zien -, meer zou niet mogen, niet kunnen. Maar heeft ook niet [onleesbaar] zijn vrouw lang moeten missen (of was het een ander?) en liggen er niet in elk sanatorium jonge vrouwen, die van haar man gescheiden zijn? Ik vergeet je niet -, dat weet je zonder [onleesbaar] ook -, ik kan je niet missen. Je moet geduld hebben. Denk maar: je hebt je werk, je gaat naar Parijs, dan naar [onleesbaar]. En ik? Ik sleep mij van stoel

naar bed, en even in de tuin, ik slaap alleen met slaapmiddelen, ik ga nog een lang lijden tegemoet. Het is ‘oninteressant’, maar het is een onbeschrijflijk lijden. Ik lijd ook om jou, en toch is mij mijn eigen leed genoeg. Ik kom niet uit de kuil. En in Augustus gaan de kinderen van mij weg. En dan ben ik niet genezen. Ik kan niet werken, nauwelijks lezen, mijn hoofd is leeg. Ik kan wel kermen als een ziek, eenzaam dier.

Laat mij je gezicht zien, je oogen zien, je handen drukken, eer je naar Parijs gaat.

Waarom moest dit noodlot over ons komen? Wat mij troost is, dat ik je willens nooit een aasje leed heb gedaan. Tegen ziekte en dood zijn we machteloos. Ik heb een vrouw gekend, die na een week getrouwd te zijn, haar man verloor. Was dat niet gruwelijk? De dood is onherroepelijk, maar de ziekte gaat toch eenmaal, eenmaal voorbij - dat zegt een ieder. Visser zei: twijfelloos. Maar hij zei ook - en hij weet *niet* alles van ons - dat ik mijzelf het grootste kwaad heb berokkend, dat ik niet erger had kunnen doen en dat er geen zeggen van is, wanneer dit kwaad uitgestoten zal zijn. Misschien over vier weken, misschien over 4 maanden. Misschien nog eerder dan vier weken, misschien nog langer dan vier maanden.

Het eenige wat mij redden kan, is zooveel mogelijk mijden van *elk* contact met jou. Zoo weinig mogelijk aan je denken. Maar aan mijzelf denken mag ik ook niet. Proeven nemen met de valium ook niet. Werken kan ik niet. Lezen weinig. En de dagen zijn lang. En de kinderen maken reisplannen. Ik vlucht ervoor, maar ik zie ze met kaarten en plannen. In Augustus gaan ze weg en ik ben dan niet genezen. En die mij het liefst is, mag mij niet troosten, want aan hem heb ik mij, in de oude, een nieuwe wond gestooten, zéér diep.

Hoe graag zou ik van mijn vermogen om te werken voor eeuwig afstand willen doen, als ik toch maar weer een normaal-voelend mensch mocht worden.

Niemand kan iets voor mij doen. Begrijp het goed. Begrijp het goed. Het is een noodlot. Als ik ‘jij’ was, en jij was ik - zou ik zoo weer beter worden en ‘voorbijgaande ziekte’ spreken. Maar *ik* leef met mijn wanhoop.

Als ik *zeker weet*, dat je van het kleine afscheidsbezoekje niets verwacht dan wat zoete droefenis van wederzijdsch medelijden, dan is dat wel een lichtpuntje voor mij. Ik ben zoo blij, dat ik vóór dit ongeluk altijd goed voor je was -, *erg* goed, heb je mij verzekerd. En kijk maar eens naar die orchideeën. En hoop, hoop,... maar het leven is zoo kort... en dat grootere, zoete, rustige geluk, dat ik altijd door om ons beiden in de toekomst zie -, soms is het zóó vlakbij, dat ik ertegen glimlach -, en soms zoo ver, zoo ver -, zoo diep in den horizont, dat ik wanhoop of ik er mij door die eindelooze woestijn heen zal kunnen sleepen -, woestijn van leege dagen, roezige nachten, benauwd ontwaken. O Niekie. Schrijf mij maar niet. Laten we het volhouden zo, dan gaat het het gauwst misschien voorbij.

Anderen over Carry van Bruggen

We nemen in dit hoofdstuk een aantal herinneringen van tijdgenoten aan Carry van Bruggen op. Ze laten zien dat op Carry's dynamische persoonlijkheid heel verschillend werd gereageerd. De hier opgenomen, enigszins anekdotische reacties op haar soms excentriek gevonden gedrag geven uiteraard slechts een fragmentarisch beeld. In sommige van haar romans (bijvoorbeeld *Heleen, Een coquette vrouw, Uit het leven van een denkende vrouw* en *Eva* wordt op een fundamenteler wijze de problematiek geanalyseerd die verband houdt met de reactie van de omgeving op het gedrag van de vrouwelijke hoofdpersoon.

Mies de Haan (1891-1957) was tien jaar jonger dan Carry van Bruggen. In 'Carry van Bruggen/mijn zuster' haalt ze herinneringen op aan haar kindertijd.

(...) Carry kon de gekste dingen bedenken. Zo hebben zij en Joop eens een vreselijke rel veroorzaakt door een bordje voor onze voorkamerruit te hangen, waarop ze geschreven hadden: 'Hier leert men snel en grondig Chimpanchees en Filestijns, 5 cent per les, schrift en potlood meebrengen.'

Daar het vakantie was, kwamen er een hele troep grotere jongens en meisjes, zelfs een paar volwassenen gewapend met de vereiste attributen, en belden aan. Joop en Carry, die zo'n succes niet verwacht hadden, zaten achter het zolderraam de leergierigen uit te lachen.

Maar toen vader en moeder, die een sabbatwandeling maakten, door omstanders gewaarschuwd werden, was het gauw uit met de pret en Carry en Joop kregen zondags (op Sjabbas sloeg vader niet, alle werk is dan verboden) 'van dik hout zaagt men planken', zoals vader dat noemde.

Een andere keer verscheen de woedende eigenaar van een geheelonthouderslokaal, omdat die 'grote meid' en die 'kwajongen' zijn prachtige nieuwe propagandaplaat totaal bedorven hadden.

Hij hing nog wel voor de eerste keer achter het raam en stelde een woest-uitziende, verlopen dronkaard voor, die al half in de kroeg verdwenen was. Achter hem een bleke, broodmagere, slonzige vrouw en een meisje van een jaar of acht, die hem met smekend opgeheven gelaat probeerde aan zijn jas terug te trekken. Er stond onder geschreven: 'Ach vader, niet meer'.

Joop en Carry hadden aan de buitenkant van het raam met zeep achter ach een t toegevoegd en het vers met een witte zeepregel vervolmaakt.

Er stond nu te lezen: 'Acht vader, niet meer, want wat blijft er anders voor de kinderen over?'

Het resultaat van het bezoek van de woedende onthouder kan ik mij niet meer herinneren. (...)

Ik herinner mij nog een van de smartelijkste, diep in mijn kinderhart gegrifte beelden, hoe vader, nadat Carry hem haar besluit om met Van Bruggen te trouwen had meegedeeld, zijn handen ten hemel hief en uitriep: 'waarmee heb ik gezondigd, dat ik zo gestraft moet worden.'

Ik kon niet begrijpen dat mijn vrome, wetsgetrouwe vader ooit zondigen zou.

Carry woonde in die tijd in Amsterdam, maar kwam veel thuis en vertelde de grappigste verhalen uit haar klas. Eén daarvan is een klassiek verhaal gebleven.

Ze had een jiddisch meisje in de klas, dat de welriekende naam Roosje droeg, maar weinig in overeenstemming was met deze naam. In overleg met het schoolhoofd schreef Carry een tactvol briefje: 'Of de moeder het kind eens wilde wassen.'

Ze kreeg een strookje papier terug waarop geschreven was: 'Juffrouw, Roosje is om aan te leren en niet om aan te ruiken.' (...)

Annie Salomons leerde Carry van Bruggen kennen toen beiden meewerkten aan de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Carry was voorzitster van de afdeling Letterkunde en Toneel. Ze woonde in die jaren samen met haar man Kees van Bruggen en twee jonge kinderen Mopje en Keesje in de Valeriusstraat in Amsterdam. In 'Herinneringen aan schrijvers die ik persoonlijk heb gekend' geeft Annie Salomons haar portret van Carry van Bruggen.

(...) Ze was een tedere moeder, maar als een wijsgerige kwestie haar speurzin had gewekt, kon ze daarvoor urenlang alles om haar heen vergeten. Ze was gauw gekwetst en verzette zich dan in den blinde weg; maar ze had een karakter met grote lijnen; ze was zelden klein. Ze kon niet afwegen met precieze maatjes als een kruidenier. Ze had iets van een bezielde Godsgezant en was tegelijk demonisch hoogmoedig als Lucifer. Er was iets geniaals in haar hele wezen, dat nooit geheel tot zijn recht is gekomen. Heeft haar jeugd in een kinderrijk gezin, ontwikkeld maar arm, haar verhinderd te worden wat ze had kunnen zijn. Te groeien als

> 'een plant in een siertuin
> gezond van kruin tot voet,
> gaaf van schors tot kern'.

Was die uittartende hoogmoed niets anders dan verweer; dan een gevoel van onzekerheid, omdat haar opleiding (ze had alleen de akte L.O.) niet reikte tot het niveau, waarop ze zich later bewoog? Ze uitte te allen tijde haar dédain voor de officiële wetenschap. Toen ze dr. Serrurier pas had leren kennen, placht ze haar aan te duiden als 'het hooggeleerde uilskuiken'. En als er één mens fris en geestig en

Kees en Carry van Bruggen met hun beide kinderen; op de tweede rij Jacob Israël de Haan en een vriendinnetje van Mop van Bruggen.

Carry van Bruggen en haar kinderen (1919).

Portret van Kees van Bruggen (1932).

oorspronkelijk is gebleven onder alle grondige studie door, dan is het deze Cornelia Serrurier. Later heeft Carry dat ook ingezien en de ongegeneerde èn beschaafde geest van deze academica leren waarderen, maar het is tekenend voor haar mentaliteit, dat, zodra ze een titel hoorde, haar eerste reactie was: 'dat zal wel niets zijn'. (...) Ik had in die tijd nog weinig bereikt; ik had geen titel en was verlegen en zwijgzaam. De eerste avond de beste praatte ze me al bijna van m'n stoel. Toen we uit elkaar zouden gaan, zei ze: 'Als je nu maar niet vindt, dat ik onbescheiden veel heb gepraat.' Ik verweerde me onhandig: 'Ik vond het erg prettig. Als jij maar niet vindt...' 'Ja natuurlijk', vulde ze onmiddellijk aan, 'jij hebt onbescheiden gezwegen.'

Zo is onze verhouding altijd gebleven.

In de vroege ochtend werd het hele gezin Van Bruggen zingende wakker. Ik had nogal moeite in die onbekende sfeer thuis te raken. ('Bèn je zo naïef of doe je zo naiëf?' had de heer des huizes me na de eerste maaltijd al gevraagd, wel een bewijs, dat we van beide kanten elkaar niet aanvoelden.) Maar als ik, moe en onuitgeslapen ontwaakt, dat onbezorgde gezang hoorde van de manne- en de vrouwestem met de hoge kinderstemmen er doorheen, dan zei ik om mezelf moed in te spreken:

> 'Wo man singet, lasz dich ruhig nieder,
> Böse Menschen haben keine Lieder'.

'Böse' was er niemand in het gezin; ook de kinderen waren van een opvallende welgezindheid. Iedereen had een bijzondere intelligentie, echte belangstelling voor algemene waarden: kunst, wijsbegeerte, taalwetenschap. Aan het ontbijt was er al een boeiend gesprek. De boutade van Oscar Wilde: 'Only dull people are brilliant at breakfast' ging hier niet op: Carry was briljant van de ochtend tot de late avond. Ze kon kwetsend zijn, maar niet zonder fijn gesneden pointe. Maar dat agressieve bewaarde ze voor haar gelijken. Ze was gemakkelijk en goedhartig voor wie ze geestelijk haar mindere wist, b.v. voor de oude juffrouw, die haar huishouden verzorgde. Ze zou haar nauwelijks iets durven opdragen, omdat ze aan de verhouding van mens tot mens meer waarde hechtte, dan aan de dienstbetrekking. Die oude huishoudster was dan ook dol op haar. Er werd vlot en onbezorgd geleefd, maar ik geloof wel van de hand in de tand. Soms vond Carry een rijksdaalder in haar mantelzak en als ze dan bij de oude juffrouw informeerde, kwam haperend het antwoord: 'Wat heb ik aan geld? Ik ben een oud mens. Koop jij er maar wat gezelligs voor, liefje. Koop jij iets lekkers'. Ik geloof, dat het zeer voor een mevrouw pleit, als het dienstpersoneel haar is toegedaan. Want dat ziet haar in geestelijk négligé. Hier was het ontegenzeglijk niet een gewone verhouding, maar hartelijk en toegewijd was ze zeker. (...)

H.P.L. Wiessing heeft in zijn memoires 'Bewegend portret' ongeveer dezelfde periode beschreven als Annie Salomons (o.a. de bekende 'koffiemaaltijd bij Frans Coenen'). Over haar Larense periode, toen ze gehuwd was met dr. Aart Pit, schrijft Wiessing in 'Singel 262' (1954).

Een jaar of dertig geleden zag ik op een morgen Carry van Bruggen opvallend fris en fleurig, met haar wandelstokje in de hand, uit het Larense postkantoor komen, en meteen op mij af: 'Hièr', zei ze, een brief met vijf lakken, dreigend voor mijn neus houdend. 'Nou?', vroeg ik. - 'Ik heb vanmorgen', ging ze voort, 'een bewijs voor een aangetekend stuk in de bus gevonden, ik dacht: ik maak er een wandelingetje van, en zo kwam ik hier, heel onverschillig, voor het loket van het postkantoor. Deze roze brief! Ik heb hem daar met de vinger opengescheurd: en een biljet van duizend gulden viel er uit', - er lag een uitdrukking van dwaas-vinden over haar gezicht, - 'en een mededeling er bij namens Van Oss van de Haagse Post, dat ze besloten hadden, aan de schrijfster van de beste roman van het vorig jaar die prijs te geven.' - 'Ik reken Van Oss', zei ik, 'tot de weinige journalisten met fantasie!' 'Financiële fantasie?' vroeg Carry. 'Ja', antwoordde ik, 'ook financiële, hij is trouwens begonnen als financier; je zoudt het verstandigste doen, Carry, hemzelf om een gunstige belegging voor dat nieuwe kapitaal te vragen'. 'Nee', zei ze lachend, 'ik heb al besloten, wat ik er mee ga doen. Ik stond bij dat loket met de duizend gulden in mijn hand en dacht: ik heb zelf niets nodig. Aart, - dat was haar tweede man: dr. A. Pit, fijn kunsthistoricus, geboren gentleman - 'Aart hoeft maar te merken, dat ik iets wens, en het is er'. 'Nou', zei ik, 'geef het dan aan Aart, die kan het dan jou weer geven!' 'Wij zijn met ons vijven thuis', antwoordde ze, op mijn woorden geen acht gevend en in zich zelf kerend. 'Hij krijgt er een vijfde deel van, net als de anderen, ieder in huis moet nu maar evenveel pleizier hebben als ik'.

Carry was de gulheid zelve. Zij straalde vanwege die grote geldzending, die ze tegelijkertijd door het onverwachte ervan een beetje dwaas vond, maar, in elk geval, het was dan toch een hulde aan haar wèrk, en zo liep ze zichtbaar zelftevredener en briljanter naast mij voort dan zij er gewoonlijk uitzag, als wij elkander ontmoetten. Want in haar Larense tijd, toen zij een beroemde romancière was geworden, had zij iets physiek zwaars gekregen en een groot hoofd, dat een geestrijk gesprek nodig had of een vriendelijk woord, wilde het glanzen.

In de verre dagen van provinciaal Amsterdam, zo omtrent 1908, heb ik haar leren kennen en toen was ze nog jong en trantel en zó koket, dat velen als een slaaf haar volgden en enkele anderen prompt in de eerste de beste boom klommen voor zelfbehoud. Al die behaagzucht was echter meer een wilde uitbloei van haar gevoelvolle wezen, dan op iemand werkelijk gericht.

Haar vriendschappen daarentegen waren echt en hecht, ze kon zo

heel gewoon en hartelijk van iemand houden. Haar snel opkomende liefden daarentegen, beter misschien haar verliefdheden, onderging zij als aangename maar vreemde kwalen. De titel ‘Een coquette vrouw’ is dan ook bittere zelf-ironie.

Die koketterie van haar herinner ik mij het best uit de tijd tussen '14 en '18, toen er nota bene, zoals u zich herinnert, een oorlog heerste ook ongerekend die van de minnegoden. Door de zalen van het toen nog niet ontzielde Leesmuseum liep zij in die eerste jaren als een leeuwin rond uit een Bijbels verhaal, die boeken en mensen zou verslinden. ‘Zeg, Carry, ik ken in de Kerkstraat bij de Nieuw-Markt nog een gezellig zwart schoenlappertje, een sympathiek bocheltje in een oud pothuis, heb je die niet helemaal vergeten? Of is hij al voor je charmes bezweken?’ Carry kon zo'n plagerij best hebben. Ze vond zich zelf de Colette van Nederland, en ook Colette was in de eerste jaren van deze eeuw wel reeds een beroemde figuur, maar nog niet door haar kunstwerken. Carry was in 1908 pas uit Medan terug, waar zij in de literaire rimboe, onder leiding van haar eerste man - zelf een voortreffelijk schrijver van causerieën - boekkritieken schreef in de Sumatra-Post, en op een keer door een volkomen onuitgelokte, schaamteloos-persoonlijke aanval van de journalist Karel Wybrands, toen ‘de Schrik’ van Batavia genoemd, had zij haar eerste journalisten-tranen geschreid, maar nu was zij in Amsterdam vooral moeder van een paar kleine kindertjes, die zij met haar overlopende Oosterse bloed rumoerig liefhad.

Eenmaal in Laren gevestigd aan de Engweg, niet ver van de oude molen, die Henri Polak en anderen hebben ‘gered’, begon voor Carry de tijd, dat zij niet meer naar de mensen ging, maar dat de mensen naar mevrouw van Bruggen-Pit gingen, zij in het huis en Pit in een stenen tuinhuisje, want hij was een oud-bachelor en een philosoof en ‘wou wel eens alleen zijn’.

Eens in de week, geloof ik, was er in de Huize Carry een leesavond. Dan las men iets, dat sterk de aandacht van de schrijfster had getrokken, een boek van Huxley of van Galsworthy - met Galsworthy heeft Carry, als zijn vertaalster en zijn literaire vereerster, een uitgebreide correspondentie onderhouden - of een toneelstuk van Shakespeare misschien. Dan zaten ze bij haar om de tafel heen: allereerst mijn onvergetelijke, dwaze, ontzaglijk-gevatte en fijn-oordelende vriend Ger van Gelder; Herman Hana zeker in zijn buurt, onze Nederlandse Diogenes - want u weet toch, dat, toen een rijk Athener een nieuw huis had laten bouwen van glanzend marmer en porfier, Diogenes, netjes door de trotse maar beleefde eigenaar uitgeleid, hem op een van zijn wangen spoog: ‘ik kon’, lei hij uit, ‘hiervoor geen minder mooi plekje in heel uw huis vinden.’ Als wij Nederlanders nog die charmante gewoonte van het spugen hadden, zou - op mijn woord - Hana iets dergelijks hebben kunnen doen. Hij had, als Diogenes, zijn grote waarheidsliefde in een aantal zotspakken gestoken. Vreemd zat daar naast hem de keurige rechter uit Amsterdam mr. N. Muller, maar ook Jo de Leeuw, van Liberty,

bezocht de leesavonden, een met zich zelf in dit milieu onwennig man, daarom wredelijk door onze grootste epigram-dichter de Lion de la Liberté gedoopt. Ik heb ze niet allen gekend, die daar deelden in lezing en discussie, maar aan Carry waren deze avonden zeer lief. Had men maar méér van die avonden voor haar kunnen inrichten! Want als zij geen afleiding had was Carry nacht en dag bezig met philosofische studie en haar schrijven aan 'Prometheus', een zodanig zware taak voor een reeds overwerkte en erfelijk belaste geest, dat zij meer en meer gedrukt raakte en langzamerhand afgleed naar volledige hypochondrie. Daarin eindigde dan tenslotte de vrouw, die, moreel van instelling en van binnen sprankelend als persoon, eigenlijk gemaakt was om enkel bloemen van zachtheid en vriendelijkheid om zich heen te strooien, de zuster van Jacob Israël de Haan, op wiens zielebodem - hoe het daar boven in zijn geest ook mocht spoken - eveneens de zachtaardigheden en de menselijke welwillendheid gebed lagen.

Ik herinner mij Carry van Bruggen het liefst zoals ze, soms midden op de dag - als het mijzelf vanwege mijn vertaalwerk wel eens ongelegen kwam -, op een ruit van ons boerehuisje in Blaricum tikte en mij vroeg, of ik mijn toen nog zo jonge vrouw voor een uurtje aan haar wou afstaan, met wie ze dan als een andere madame de Nohant, steunend op haar kokette stokje, wat zwerven ging tussen Laren en Blaricum. Al babbelend over koetjes en kalfjes, met ook nog wat literaire small-talk, verloor Carry dan een beetje haar gespannenheid. Maar op deze en andere wijze mocht ze proberen haar kwelgeesten in bedwang te krijgen, tenslotte hebben deze haar overmand.

Een getuigenis uit de weinig bekende laatste levensjaren is van Victor van Vriesland, in zijn 'Herinneringen verteld aan Alfred Kossmann' (1969).

Laat ik nu meteen vertellen over zijn [Jacob Israël de Haans] zuster, Carry van Bruggen, die ik later heb leren kennen, in het eerste of tweede jaar van mijn huwelijk, toen ik in Blaricum woonde. Henri Wiessing heeft mij met haar in contact gebracht. Ik heb haar nooit helemaal uit het oog verloren.

Het was de wereld van Walden, omstreeks 1918, maar Carry was niet socialistisch, die had een filosofie van zichzelf, neergelegd in *Prometheus*, een bijzonder knap boek. Met andere dingen was ik het niet zo eens, moet ik zeggen, *Hedendaags fetischisme* bij voorbeeld, over het moderne taalgebruik. Ze had allerlei eigenaardigheden van de selfmade woman, van de autodidact, maar ze was een geniale vrouw, die prachtige boeken heeft geschreven als *Heleen* en vooral *Eva*.

De arme Carry. Eigenlijk was ze onverdraaglijk, want ze sprak aan één stuk door over zichzelf, niet om zichzelf op te hemelen, heel

interessant, maar ze bleef altijd in dat egocentrische kringetje rondom haarzelf en ze voelde zich steeds te kort gedaan.

Ze was verregaand psychotisch, of neurotisch, en heeft toen echt een psychose gekregen. Ik heb haar nog opgezocht in de inrichting Meerenberg, dat is het provinciaal ziekenhuis in Santpoort. Daar ben ik aan haar bed geweest, en het was heel tragisch. Ze zei: 'Ik ben heel goed, ze hebben me hier tegen mijn wil gebracht, maar er is wel één ding, ik heb geen gevoel meer. Als mijn kinderen me bezoeken (ze had een zoontje en een dochtertje) voel ik niets, ik voel de liefde niet meer.'

Dat is natuurlijk afschuwelijk. Nog iets wat haar vreemde mentaliteit duidelijk maakt: ze verzocht me een brief mee te smokkelen uit de inrichting. Niet een brief aan deze of gene vriend, maar iets voor een snertkrantje dat in Blaricum verscheen, om zich erover te beklagen dat ze tegen haar zin en zonder dat ze het wist was opgenomen.

Ze heeft een bitter einde gehad. Ontslagen uit Meerenberg leefde ze in Wassenaar, met haar laatste man, A. Pit, een buitengewoon interessante geest, en toen is ze overleden door een te grote dosis van een slaapmiddel. Ze heeft dat vast expres gedaan. Het medicijn was heel hoog op een plank in een kast gezet, ze mocht er, laat ik zeggen, één theelepel van drinken. 's Nachts is ze opgestaan, is stiekem op een stoel bij die kast geklommen, heeft toen de fles aan haar mond gezet en is kort daarna gestorven.

Frans Coenen schreef na haar dood in 1932 een 'In Memoriam' in De Groene Amsterdammer (26 november 1932).

Het is nu nog geen tijd om dieper bezinnend over haar te schrijven, over haar beteekenis voor de litteratuur of, beter, voor het algemeen geestesleven van haar tijd. Het is wel genoeg te zeggen, dat die beteekenis groot is geweest, voor een grooter aantal lezers, en voor meerdere lagen des volks, dan gemeenlijk schrijvers hier bereiken. Want was zij niet evenzeer wijsgeerig als litterair en bleken haar redenaarsgaven niet even groot als haar letterkundige vermogens? Bijna twintig jaar lang heeft zij altijd weer met haar indringend betoog, haar scherpe critiek, haar ongelooflijk suggestieve beelding de aandacht harer landgenooten tot zich gedwongen en hen onder den ban gehouden van haar machtig gesproken woord. Er zijn er in dit eerste kwart der 20e eeuw gewis niet velen geweest, en onder de vrouwen haast geen, die zoozeer de harten en hoofden tot zich trokken, wijl zij innig het gevoel bevredigden en van duizenden het denken hebben verruimd.

Op welke wijze en in welke mate kan dan later blijken, hier willen wij nog even bij haar persoon vertoeven, haar levende verschijning in vroeger en later tijd, zooals wij, tijdgenooten, die zagen en kenden. Al te gauw vervliegen de getuigenissen van dit persoonlijk zijn en blijft er enkel de mythe van haar leven, naast dat wezen harer verschijning, dat in haar werken is neergelegd. Zeker is dit het

belangrijkste, maar toch, wij, die een tijd lang met haar gelijk-op geleefd hebben, wij kunnen zoo snel nog niet laten van die uiterlijke verschijning, dat expressief gezicht met de verwonderlijk donkere oogen en gevoeligen mond, haar houding, haar gang en vooral haar kinderlijken lach en warme stem. Zoo hebben wij haar door de jaren gekend en haar ontwikkeling aanschouwd, die eerst laat is gekomen, omdat haar sterk, hartstochtelijk gevoel, en ontzaglijk wijde levensaanvoeling verwarrend werkten en de komende opklaring tegenhielden. Tot die eindelijk, en hoe vol en hoe zuiver doorbrak onder stormen en twijfelingen der geslachten en zich souverein openbaarde in haar geschriften.

Was dat niet een schoon normaal verloop? Kwam deze sterke geest niet op harmonische wijze uit de duisternissen van instinkt en gevoel tot de klaarte van zelf- en wereldinzicht? Ging hier de weg van ik-zucht en ego-centrisme niet tot nietigheidsbesef en deemoedige overgave aan het Al?

Waarom kon dit dan niet duren? Waarom moest dit hooggestegen begrijpen, dit zuiver en klare redelicht dan zoo spoedig verdonkerd worden in de diepten van dat kleine Ik, dat, in zich zelf besloten, geen kosmos meer kent?

Zoo is het toch gekomen en wij hebben het aangezien met droefheid en verbijstering, dat het schijnbaar zoo volkomene zoo hopeloos snel ontluisterd kon worden, dat ook zulke macht van geest en verworven hoogheid aantastbaar bleken door allerlei duistere driften, die zoo veel lager levens ongemoeid laten.

Men kan hier het woord herediteit gebruiken en zich eenigermate bevredigen in de gedachte, dat het de familie was, die de ziektekiem overdroeg en aldus een onveranderlijk noodlot voltrok. Maar dit zijn schrale waarheden, die den geest miskennen en het individu overzien ten bate van een armtierig materialisme. Zoo eenvoudig is het nooit, bij Carry van Bruggen zeker niet. Lange jaren tevoren al, beseffen wij thans, begonnen de schaduwen de verstandsklaarte te verdonkeren en vocht dit in vertwijfeling tegen die verduistering, waarin haar contact met de wereld verloren ging. En nog veel vroeger wist zij - getuigt daarvan niet reeds haar boek Heleen? - dat het leven in den twijfel een bijna onduldbaar zware last is voor hen, die de vlottende leegte des levens niet alleen bedenken maar ook beleven.

Zoo haar deze ontzaglijke waarheid was geopenbaard, wist zij ook dat daarmee het lichte leven voorbij was en Gods hand loodzwaar op haar drukte. Want zij was eene, voor wie deze openbaringen niet licht zijn, omdat zij enkel hun denken belasten. Zij doordrongen integendeel haar geheele wezen en haar gansche leven, tot schier alle momenten er vol van waren en haar arm menschelijk gevoel geen andere uitkomst meer wist, dan in zich zelf te vluchten en een eigen fictieve wereld op te bouwen. Misschien kan men zeggen, dat dit haar zwakheid was, dat zij het licht niet verdragen kon en daarom zich terugtrok in den gevaarlijken schemer van de eigen kleinere persoonlijkheid. Maar wat weten wij van deze waarden en hoe groot

de persoonlijkheid moet zijn die het aangezicht van het eeuwige kan verdragen? Carry's menschelijkheid kon het niet op den duur, zij heeft gestreden zoo lang en zooveel zij vermocht en daarna hard en bitter geboet voor haar nederlaag. Hoe hard en hoe bitter, dat zal geen onzer ooit weten, want doodelijk eenzaam is de weg, die uit de hoogten naar de diepten van deze hel leidt. Dan is de dood een verlossing, die het al in vergetelheid doet verzinken, ook al meent ons hart, dat zooveel geest en zooveel moed toch wel beter lot waardig waren geweest.

Een collega van Carry van Bruggen uit de tijd dat ze onderwijzeres was, was mevrouw J.A. Waldorp-van der Togt. In 1933 schreef zij voor het tijdschrift Groot-Nederland een 'In Memoriam'.

Carry van Bruggen! Wat al herinneringen roept die naam in mij op. 'k Zie 't nog voor me, als was 't gisteren, 't kleine onderwijzeressenkamertje op 'n gegoede-meisjesschool in Amsterdam, 'n simpel, maar ook saai kamertje zonder enig leven - lieve, goede oude juffrouwen, precies zoals lieve oude juffrouwen allemaal zijn, en plots daartussen sprankelend van leven 'n klein, pittig zwart Jodinnetje, nonchalant gekleed, zakdoek half uit de zak, rok ietwat scheef, maar ogen tintelend van vuur. Dat was nog niet Carry van Bruggen, dat was Lientje de Haan, Lientje, die de oude juffrouwen soms deed blozen, maar die toch aller hart stal door haar vrolikheid en hartelikheid - en dat pleit voor die oude juffrouwen, want in die tijd keek een Hollander nog wantrouwender naar iemand, die niet in 't gareel liep, dan nu. En in 't gareel liep ze nooit; ze was nu eenmaal anders dan alle anderen. Als we alleen in 't kamertje waren, zei ze de gedichten van Kloos voor me, die ze alle van buiten kende; op haar 18e debatteerde ze over de liefde en al wat daarmee annex is, alsof ze een vrouw van ondervinding was, en dat was iets ongewoons in die tijd. En onder 't zeggen van de gedichten smulde ze van zoete kurketrekker-broodjes en deelde er van mee - ze zou ze allemaal weggegeven hebben, als 't aan haar lag, want geven, dat deed ze tóén, en dat deed ze haar hele verdere leven. Als ze mocht geven, dan genoot ze; geven van zoete broodjes, maar ook geven van haarzelf, van haar liefde, haar vriendschap, haar kennis, haar kunst. Ze kon niet anders; zelfs als ze op de school haar grote voorkeur voor 'n enkel meisje moest verbergen, omdat we niet zó mogen blijk geven van onze voorliefde, dan gaf ze dàt kind bovenmate van haar liefde - maar ook ons allen, de andere kindertjes en mij gaf ze uit de volheid van haar hart. Ze maakte gedichten op ons; ze zei en las voor mij Kloos en van Eeden, ze vertelde van haar jeugd, van al, wat zij al ondervonden had, van de gevoelens, die ze in anderen had opgewekt. Hier was 'n bizonder iemand, iemand met zo'n intens leven, met zoveel gevoel en kunstzin, als ik 't nog nooit eerder ontmoet had - maar tevens iemand van zo'n zeldzame eenvoud, hartelikheid en trouwe aanhankelikheid als ik ook nog nooit had aangetroffen.

Carry van Bruggen in 1911.

Merkwaardig - zo herinnerde ik me - stond daar eenmaal op 't bord in haar klas een schaatsenrijder getekend, zo goed van lijn, zo echt als geen van ons dat zou kunnen. Toen ik haar daar later aan herinnerde, zei ze, dat 't onmogelik waar kon zijn, omdat ze werkelik niet tekenen kon - en haar gezin beaamde dit volkomen. Maar toèn kon ze het. Wat kon ze niet?

Dat was haar rustigste jeugdtijd. Toen kwam de bewogen tijd van heftige emoties, van dringende briefjes, of ik ook kon komen en gauw komen. Dan stond daar zo'n heel klein jongetje aan m'n school met een heel klein ineengevouwen papiertje - Joop (Jacob Israël de Haan) - 'le petit homme' zo genoemd naar 't boek, dat we voor 't akte-eksamen Frans moesten lezen, dat eksamen, waarvoor hij na nog geen jaar Frans leeren, slaagde met de hoogste cijfers, 5-5-5, 'n cijfer, waar 'n normaal mens niet van durfde dromen - en op dat kleine papiertje stond 'n noodkreet van zijn zuster: Kom toch, kom gauw en help me! Dan trachtten we samen weer lichtpunten in 't leven te zien, dan praatten we veel en als dan Lientje maar weer veel praatte, dan was 't gewonnen.

Dan wat later komt ze ons opzoeken; een stel vrienden, studerend en afgestudeerd komen oplopen. Met nauw-bedwongen verbazing kijken ze onze gast aan: 'n vilten herenhoedje op 't hoofd, weldra afgenomen om telkens de hand door 't kortgeknipte zwarte krulhaar te halen, 'n kort rokje (wij droegen toen lange rokken), de benen over elkaar geslagen (dat mochten en deden wij toen niet) en 'n sigaret in de mond (wie dacht daar toen aan?). Ik kan 't onze vrienden aanzien, dat ze zich afvragen: is dat 'n man of 'n vrouw*. En als 't gesprek een aanvang neemt, hoe stijgt dan de verbazing vooral van onze vriend, de advokaat, als hij 'n met vaktermen doorspekt betoog en tegenbetoog te horen krijgt, alsof z'n geachte opponent jarenlang tot de balie behoort. Maar nee, 't is Carry, die een broer, studerend in de rechten heeft, wederom onze Jacob Israël de Haan. Carry, strijdvaardig, adrem, geestig, logies doordenkend. De woorden flitsen van haar lippen en wij genieten! Na haar vertrek nog kijken onze vrienden, ietwat verstild, alsof een wezen van een andere planeet hun weg had gekruist, maar dan van 'n hogere planeet.

En dan komt ze uit Indië terug: Indië! Welke kwade geest had haar ingeblazen, dat zij en Indië konden samengaan, zij, die sprak, precies zoals ze dacht en voelde, afgezien van de persoon, tegen wie ze 't zei - die natuurlik en gewoon vond, wat rechtvaardig en goed in haar oog was, of 't nu al volgens konventie, volgens begrippen van anderen was of niet - die afkeurde, wat nièt nobel, nièt recht, nièt menselik was, al was 't tot leefregel onder de eersten verheven en die afkeuring eerder luidkeels den volke zou verkondigen, dan ze uit

* *Er waren er toen meer, die met dergelike moeilikheden hadden te kampen, getuige de drukker, die, toen ze haar eigen drukproeven kwam halen, vroeg: 'Och, jongeheer, wilt U eens aan Uw mama vragen, of ze wat duideliker wil schrijven?'*

praktiese overwegingen verzwijgen. Neen, Carry, daar kon je niet aarden, daar hoorde je niet thuis. Goed, dat je terug kwam.

Toen ik haar weerzag, was ze moeder. En wat 'n moeder is ze geweest! Zoals ze gaf van al wat ze had, zo gaf ze van haar moederliefde, zonder terughouding, in volle overgave. Moeder was ze in de volste zin van het woord. Al wat 'des kinds' is, stond bovenaan in haar belangstelling, maar daar tussendoor vond ze tijd, om te schrijven, om te werken.

Dan komt ze later op een van de grote villadorpen voor 'n gezelschap van enkel adellijken een middagkursus houden over litteratuur. Ze vroeg mij, als haar gast daar mee aanwezig te zijn. Onvergetelik zijn die middagen; als helle zonneplekken staan ze uit boven 't dagelijks gedoe. In wijde kring om haar heen, weggedoken in fraaie stoelen bij 'n knapperend haardvuur en schemerlampen zitten daar ernstige, meest oudere dames en heeren en we luisteren, luisteren naar de welluidende taal, de schitterende gerijde zinnen, die als uit haar komen aanrollen, en ons omgeven als met een weelde van kunstwerken.

Welk een zeldzame begaafdheid! Niet vooruit bedacht, niet moeizaam bijeengezocht zijn haar woorden; 't is of een hoger wezen door haar spreekt; ze slingert heftige verwijten tegen de mensheid, tegen 't bekrompene van de samenleving, tegen onszelf, over onze hoofden - ze heft ons op tot de hoogste regionen van kunst en schoonheid - ze neemt ons mee naar de rustige velden der philosofie - ze spreekt en spreekt en als de tijd voor 't pauzeeren daar is, keren we met 'n zucht uit haar gebieden terug, om ons tot onze verbazing te bevinden in de nu gezellig verlichte kamer, waar thee geserveerd wordt. En nu praat Carry wat met deze, wat met gene, vertelt van haar kinderen, geeft aan 'n huisvrouw 'n recept voor 'n gerecht, want koken kan ze als de beste. Koken is alleen 'n kwestie van hersens, van verstand, zei ze en ze maakte met grote toewijding de heerlikste gerechten klaar.

Als ik haar kwam opzoeken bij haar molen in Laren en later in 'De Veldmuis', dan trof me steeds weer die mengeling van eenvoud en hartelikheid, van scherpzinnigheid en kunstzin, van hervormingsijver en studielust. Van 't huiselikste onderwerp stapte ze over op wijsgerige beschouwingen; ze redeneerde, ze betoogde, maar door alles heen, zocht ze, hoe ze anderen 'n genoegen kon doen; ze gaf, ze zorgde, ze stelde belang tot in iedere bizonderheid van ieder lid van 't gezin harer vrienden, en intussen had ze geen oog van haar poesje af, want na haar man en haar kinderen besloeg poes ook 'n grote plaats in haar hart. Een winter las ze ons en enige vrienden geregeld uit haar Prometheus voor, maar reeds toen vergde ze te veel van zichzelf; 'n onnoemelik aantal lezingen, soms enige boeken tegelijk, waaraan ze vaak 's nachts werkte. Geen slaap en als gevolg overspanning, die ze niet meer te boven heeft kunnen komen.

En nu is ze niet meer - opgeteerd door haar overgrote werkkracht en levensfelheid, vergaan door haar eigen vuur. Maar wat ze gegeven heeft aan liefde, aan hartelikheid, aan warme genegenheid voor allen en alles, wat leeft, dat blijft hier bij ons bewaard; wij allen, die haar kenden, zullen de geest, die in haar leefde, voortplanten en doorgeven - haar boeken zullen haar, ook aan wie haar nooit ontmoette, doen kennen in al haar grootheid, want in die werken ligt al haar strijd, al haar liefde, al haar veelzijdigheid besloten. Maar wat ze nièt zullen kunnen, dat is haar voor de geest te doen verschijnen met haar karakteristieke kop met de steeds in beweging zijnde haardos, de levendige ogen, waaruit de grote ziel sprak, dat is haar gulle lach en haar geestigheid te doen herklinken, en je door haar warme liefde te doen omgeven voelen. Dat blijft slechts voor de uitverkorenen en daarvoor zijn wij bovenmate dankbaar!

Carry van Bruggen op latere leeftijd.

Carry van Bruggen en het Jodendom

Gedurende haar gehele leven heeft Carry van Bruggen zich beziggehouden met haar identiteit als Jodin. Vanaf haar eerste novellenbundel *In de schaduw* tot haar laatste werk, de autobiografische roman *Eva*, stelt zij de problematiek aan de orde die samenhangt met haar Joodse afkomst. Deze problematiek is daarom zo ingrijpend en ingewikkeld, omdat deze direkt raakt aan haar identiteit als vrouw en intellektueel. Haar emotionele leven, haar maatschappelijke opvattingen en haar filosofisch wereldbeeld zijn zonder twijfel ten dele terug te voeren op haar ervaringen tijdens haar jeugd in het Joodse gezin De Haan. De schrijfster heeft dit trouwens zelf al aangegeven en uitgewerkt in haar werk. Carry van Bruggens extreem individualisme en haar afkeer van patriottisme kunnen zeer goed verklaard worden vanuit haar Joodse problematiek, zoals Jaap Meijer in zijn essay *Joden zijn ook mensen* aangeeft.

We zullen hier in het kort deze problematiek proberen in kaart te brengen en ons in hoofdzaak beperken tot die romans en verhalen, waarin Carry van Bruggen haar Joodse jeugd beschrijft en interpreteert. De volgende werken komen vooral hiervoor in aanmerking: *In de schaduw, Breischooltje, De verlatene, Het Joodje, Het huisje aan de sloot, Van een kind, Avontuurtjes* en *Eva*.

Meijer heeft in het eerste hoofdstuk van zijn biografie over Carry's broer, de dichter Jacob Israël de Haan, een uitvoerig portret gegeven van vader De Haan. We komen daarbij ook iets te weten van de slechte sociale en financiële omstandigheden, waarin de familie verkeerde.

Vader Izak de Haan, oorspronkelijk koopman in Edam, had talloze beroepen (o.a. een weinig florissante broodjes-met-vlees-winkel), voordat hij in 1878 examen deed voor de laagste rang van godsdienstonderwijzer. Hij werd na zijn examen in Smilde als rebbe benoemd. Economische motieven hadden bij deze verandering van beroep de doorslag gegeven; het gezin De Haan breidde zich steeds meer uit.

Van de Joodse gemeenten in de provincie behoeven we geen hoge dunk te hebben. Ze waren in de tweede helft van de 19de eeuw duidelijk op hun retour. Een sterke neiging tot urbanisatie tastte het provinciale Jodendom over de gehele linie aan.

Meijer typeert vader De Haan als een typische vechtersnatuur, die hartstochtelijk zijn onafhankelijkheid trachtte te bewaren. Uit de talloze notulen van de vergaderingen van de Joodse gemeente blijkt zonder meer dat Izak de Haan een sterke neiging had om konflikten te veroorzaken. Tussen de kille en de gazzen ontstond op den duur een verwijdering. De lage salariëring schijnt daarbij doorslaggevend geweest te zijn. In 1882 verhuist de familie van Smilde naar het Friese Gorredijk, een jaar na de geboorte van Carry en Jacob Israël

de Haan. Ook hier weer zijn de ruzies niet van de lucht. Meijer signaleert hier in die jaren symptomen van een zekere vrijzinnigheid van de rebbe, die het met de rituelen niet altijd nauw neemt en zich spottend uitlaat over bijgeloof. In 1885 krijgt hij zijn ontslag in Gorredijk en de familie vestigt zich in Zaandam. Weer zijn konflikten en verzoeken om salarisverhoging schering en inslag. De familie kan met moeite rond komen. Om een indruk te geven: in 1901, als de moeilijkste jaren al achter de rug zijn, bedraagt het salaris 800 gulden, waarbij dan nog enige bijverdiensten als slachter buiten Zaandam. In een interview met André de Ridder zegt Carry hierover: ‘Mijn vader was rabbijn, en U begrijpt dat, met het heel groot gezin dat hij bezat, wij heel bekrompen leefden... de positie van zoo'n Joodsch leeraar in zoo'n klein dorpje is steeds zeer afhankelijk... en 't eigenaardige was dat vader eene bizonder onafhankelijke natuur had, en wij allemaal...’ In talloze verhalen en romans van Carry van Bruggen komt de armoede van het gezin ter sprake met de schande en het isolement die daarvan het gevolg zijn. In *De verlatene* rebelleert Esther tegen deze armoede door een relatie met een rijke goj. Voor haar is het Jodin zijn nauw verbonden met de schaamte over de inferieure sociale positie van haar familie. Bennie, de hoofdpersoon uit *Het Joodje*, ontkomt niet aan gevoelens van jaloezie ten opzichte van de rijke niet-Joodse jongens, die zich met een bijna vanzelfsprekend gemak in het leven handhaven.

Als Carry van Bruggen zich in 1900 als onderwijzeres in Amsterdam vestigt en daarmee haar Joodse milieu verlaat, is juist het Nederlandse Jodendom een nieuwe fase ingegaan. ‘De opkomst van het socialisme had de houding van de Joodse massa tegenover de overerfde tradities ingrijpend gewijzigd,’ aldus Meijer. Er verschijnen in het eerste decennium van deze eeuw boeken van socialistische Joodse auteurs, die de erbarmelijke toestanden waarin het Joodse proletariaat in de getto's leefden uitvoerig beschreven. Heijermans, Querido en Michel van Campen zijn de belangrijkste schrijvers over het getto in de grote stad, terwijl Samuel Goudsmit en Carry van Bruggen het getto in de provincie beschrijven. Van een echte haat tegenover het Joodse klerikalisme, zoals dat het geval was bij Heijermans en Querido, is bij Carry van Bruggen geen sprake. Haar individualisme belette haar een overtuigd socialiste te worden. Een opvallend verschil met de getto-literatuur van Heijermans en Querido is dat bij Carry van Bruggen het antisemitisme van de anderen, de niet-Joodse omgeving, een nog belangrijker thema is in haar werk dan de sociale nood van de Joden.

In het verhaal *Vaders boek* uit de bundel *Avontuurtjes* spreekt het Joodse meisje vol bewondering over de vele beroepen die haar vader uitoefent. Vader is ‘sjoumer’ van het Rabbinaat voor de boeren die de koosjere kaas moeten maken, verder is hij vertegenwoordiger, houdt bij de boeken bij voor een oude juffrouw en is hij secretaris. Het kind vraagt zich af of de vijfde bezigheid van vader, het schrijven

van een feuilleton, ook een beroep is. Vader blijkt een verhaal geschreven te hebben, een soort historische roman, die de veelzeggende titel draagt *Christenhaat en Jodenwraak* en die hij aangeboden heeft aan de uitgever van een Joods familieblad (in de roman Eva komt dit feuilleton in een zeer emotionele passage weer ter sprake en wel onder de titel *Rabbijn en antisemiet*). Het is veelzeggend voor de situatie in het provinciale getto, dat de vader een verhaal met een dergelijk thema schrijft.

Van antisemitisme is reeds sprake binnen de gemeenschap van kinderen. In het verhaal *Ballotage* uit de bundel *In de schaduw* proberen twee Joodse meisjes opgenomen te worden in een kring van niet-Joodse kinderen. Ze voelen de geringschatting van de anderen en proberen vergeefs sympathie te winnen. Een meisje probeert de situatie te vergoelijken met de veelzeggende zin: 'Jode bin ook mensche'. In *Juultje* verbiedt een meisje haar broer om met een Joods meisje om te gaan. De jongen wordt door zijn vrienden bespot en verbreekt ten slotte de relatie. Zeer scherp komt het antisemitisme tot uiting in het verhaal *Uitdrijving*. De Joodse familie, de enige uit het dorp, heeft de grootste moeite zich sociaal te handhaven en moet heel wat beledigingen van de dorpsgenoten slikken. De Joodse kinderen hebben de grootste moeite niet te reageren op deze pesterijen. Door in dit verhaal een relaas van een vreemdeling in te voegen over de pogroms in Rusland brengt Carry van Bruggen een verband tussen de verschrikkingen in Rusland en het antisemitisme in Nederland. Op het einde van het verhaal wordt de familie, slachtoffer van de onbarmhartigheid van de huisbaas, het dorp uitgedreven.

In *Breischooltje* is de brei-juffrouw Pietje, zelf maatschappelijk een underdog, een van de weinige personen die het voor de Joden opnemen. Ook haar gevleugeld woord is: Joden zijn toch ook mensen.

Het antisemitisme vertoont velerlei vormen: uitgescholden worden voor smous of joodje, neerkijken op de Joodse armoede, aparte plaatsen voor de Joodse kinderen in de klas, lachen om de Joodse gebruiken, denigrerende opmerkingen van de onderwijzers. Het zijn dikwijls plaagstootjes, imitaties van het discriminerende gedrag van de ouders waaraan de christenkinderen zich schuldig maken, maar voldoende om een onuitwisbare indruk te maken op gevoelige naturen als die van Carry van Bruggen.

Dit beeld van een soort treiterend antisemitisme past vrij aardig in het beeld, zoals dit uit de Nederlandse literatuur, geschreven door niet-Joden in de tweede helft van de 19de eeuw, naar voren komt. In zijn dissertatie *Nathan en Shylock in de lage landen* konstateert Weijtens, dat er van echte jodenhaat als in Duitsland weliswaar geen sprake was maar wel een zekere vooringenomenheid ten opzichte van Joden. Deze vooringenomenheid had tot gevolg, dat men de Joden als de anderen, als de vreemden bleef beschouwen.

Carry van Bruggen geeft nauwkeurig aan, wat de gevolgen zijn van

het antisemitisme voor de Joodse kinderen. Een groot gevoel van isolement en soms van minderwaardigheid beheersen de meeste hoofdpersonen uit haar boeken over het Joodse milieu. ‘In 't brutaal rumoer van de zonnige speelplaats vol kinderen stond 't jongetje alleen’. Aldus luidt de beginzin van het verhaal *Het onbegrepene*. Uitgestoten door de anderen overdenkt het jongetje: ‘O waarom... moest hij toch altijd anders zijn dan de anderen... nooit gewoon...’ Het kind zit geklemd tussen het onbegrip van zijn niet-Joodse klasgenoten en de geboden en verboden van zijn eigen familie (hij mag tijdens de leesles de naam van Jezus niet uitspreken). Gevolg van dit alles is onbegrip en een totaal isolement.

De Joodse personages in het werk van Carry van Bruggen ontwikkelen allerlei strategieën om zich te wapenen tegen het antisemitisme van hun omgeving en om hun geïsoleerde positie op te heffen of tenminste draaglijk te maken. Een van de meest voor de hand liggende strategieën wordt gehanteerd door het kleine meisje in *Het huisje aan de sloot:* ontkennen van de werkelijkheid door weg te dromen, te vergeten...: ‘Wat is vergeten toch heerlijk! Zonder het vergeten zouden er veel minder verrassingen wezen -, door het vergeten is het leven altijd nieuw’. Sleutelwoorden in deze verhalen zijn mijmeren, niet weten, dromen, verlangen, waardoor er dagen zijn ‘dat het leven, door zijn volheid, bijkans niet te dragen is.’

Een andere strategie is zich verheffen boven de anderen. In het interview met De Ridder zegt ze: ‘Als kinderen waren we gedwongen iedereen te ontzien en toch wisten we, door onze trotschen aard, dat we boven de anderen stonden...’ In het verhaal *Uitdrijving* verbiedt de vader zijn kinderen te reageren op de beledigingen van de andere kinderen en wijst hen op de hoge bestemming van de Joden, hun uitverkoren zijn.

Het leveren van prestaties, vooral op intellektueel gebied, is een andere mogelijkheid om isolement en minderwaardigheid teniet te doen. Daniel in *De verlatene* en Bennie in *Het Joodje* zijn strebers op school en proberen door hun prestaties uit te stijgen boven hun eigen milieu. Zij beiden willen zich op allerlei manieren assimileren aan hun niet-Joodse omgeving. Hoe weldadig lijkt het Bennie niet de zelfbewustheid te hebben van een rijke goj! Hij zelf weet maar al te goed dat hij geen autonome persoonlijkheid is. Altijd moet hij zich afzetten of zich aanpassen aan de anderen. Maar wie was hij zelf?

Assimilatie impliceert rebellie ten opzichte van het eigen milieu. Al in haar eerste verhaal *Tegen de dwang* geeft Carry van Bruggen aan hoe de kinderen in opstand komen tegen de formele traditie van de oudere generatie, geïncarneerd in de persoon van de rebbe. Het pesten van de kinderen eindigt in een huilbui van de rebbe. In *De verlatene* en in de dramatische monoloog *Seideravond* is het de vader, de felle en autoritaire verdediger van de orthodoxie, tegen wie de jongere generatie in opstand komt. In de roman heeft Daniel een afkeer van de leegheid van de sjoeldienst, de sleur van de dagelijkse gebeden, het sluwe schipperen met de lastige voorschriften en het

geringe besef bij de ouderen van de schoonheid van de Joodse symbolen. De beslissing om het geloof vaarwel te zeggen is dramatisch, omdat tegelijk met de desertie de liefde tot de vader in het geding is. Schuldgevoelens, angsten en depressies zijn onlosmakelijk van deze daad verbonden.

Veel Joodse personages in het werk van Carry van Bruggen zijn geklemd tussen twee kulturen. Ze zien zich zelf en de wereld vanuit het gezichtspunt van de Jood en de niet-Jood, waardoor er ten slotte een dubbel-bewustzijn kan ontstaan. Trots, overmoed en individualisme wisselen elkaar af met gevoelens van minderwaardigheid.

In het verhaal *De boete* uit de bundel *Van een kind* betrapt het Joodse meisje Leentje zich zelf op gevoelens van sympathie en bewondering voor de Jezus-figuur in de christelijke gezangen. En dat terwijl haar is geleerd, dat christenen anders zijn, tot de vijandige omgeving behoren! Groot is haar angst voor God. Lijkt ze niet op die overloper, die afschuwelijke gedoopte Jood in het dorp? Ze voelt zich eenzaam in haar 'zonde' en besluit tot boetedoening, een hele dag vasten op Jom-Kippoer.

Carry van Bruggen heeft het Jodendom niet altijd negatief gezien. Overheersen in *Het huisje aan de sloot* immers niet de gevoelens van geluk en harmonie? Wordt het huiselijk geluk in het Joodse gezin en de onderlinge solidariteit niet als een positief iets beoordeeld? Dit is inderdaad zo, maar we moeten daarbij niet vergeten dat we deze wereld zien door de ogen van een naïef, klein meisje en dat de spreekwoordelijke Joodse solidariteit bittere noodzaak was, iets wat opgedrongen was. Illustratief in dat opzicht is deze passage uit *De boete:* 'thuis was het heerlijk, daar hadden ze hun eigen wereld, eigen zeden en eigen gevoel, daar verstonden ze elkander zonder woorden, daar voelden ze, hoezeer ze tezamen hoorden, te midden van de wereld der anderen, die niet altijd vijandig, niet altijd boosaardig, maar die toch altijd en in alles "anders" was...'. Het gezin is een 'gesloten gezin' met alle nadelen van dien. Juist omdat de solidariteit van de gezinsleden zoveel betekende en zoveel moest goed maken, juist daarom is elk konflikt en elke breuk zo dramatisch.

De kritische analyse van het Joodse milieu in de provincie is Carry van Bruggen niet in dank afgenomen. De zionist I. Cohen reageerde in 1914 in een artikel in De Nieuwe Amsterdammer zeer fel op de publicatie van haar roman 'Het Joodje'. De titel van het boek is hem een doorn in het oog: 'ge weet het zelf, hoeveel arme, àrme Jodenkinderen op hunne scholen zoo worden gescholden, omdat zij onooglijk, stumperig, ànders zijn. Waaraan ontleent gij het recht met dien scheldnaam in groote letters uw literaire producten aan te kondigen, zoodat alle kinderen en ouders nog eens bevestigd zien, wat ze schelden en plagen op de scholen?' Carry van Bruggen reageert onmiddellijk met een uiterst anti-zionistisch onderschrift.

Het valt mij uiterst moeilijk op bovenstaand geschrift te antwoorden,

uiterst moeilijk zelfs viel het mij het te lezen. De schrijver vergeve mij dat! We hebben sinds een klein half jaar al zooveel Idealismen en Waarheden - bijvoorbeeld een Duitsch Idealisme en een Duitsche Waarheid - moeten slikken en verduwen, en nu plotseling, in stede van wat vurig gehoopte zelfbezinning, een poging tot een algemeene en hooge, laat ons zeggen: een *neutrale* redelijkheid -, nog weer een Zionistisch Idealisme en een Zionistische Waarheid, het is wat overstelpend. In de feiten weerleggen zal ik den schrijver niet. Want dit eene nuchtere feit staat vast: tegen den achtergrond van zijn wreede, valsche, laffe en belachelijke niet-Joodsche omgeving is mijn Joodje de éénige drager van zuiverder menschelijkheid en algemeener streven, de éénige tot zelfinzicht en zelfcritiek gekomen, de eenige naar klaarheid en eerlijkheid dorstende, inderdaad nog half en onvolkomen - wie onzer vermag er meer en beter te zijn dan dat? - precies als bijvoorbeeld Woutertje Pieterse, en op volkomen overeenkomstige wijze 'onbetrouwbaar in geldzaken'. Dit is de oprechte, bescheiden waarheid van de auteur, die er misschien wel iets van weten kan. - De heer Cohen stelt hiertegenover *zijn* indrukken -, elkeen voelt dat van verzoening geen sprake kan zijn. De 'Zionistische waarheid' heeft zeer blijkbaar met een algemeenere waarheid al weer even weinig uit te staan als de huidige Duitsche, Fransche of Engelsche met elkaar. De oorlog, zoo erkent men, maakt menschen tot beesten - maar de Duitsche soldaat is vlekkeloos -, armoe, verdrukking en de schaduw van eeuwen knauwen, zoo weet men, elk volk, elken mensch in zijn aard en in zijn daad - slechts de Jood gaat ongedeerd uit. 'Tuchtig hem in liefde' -, doch zeg vooral niet dat hij zichzelf wel eens niet durft zijn -, de vage algemeenheid erkend - het kost immers zoo weinig - en elk feit geloochend -, het oude liedje van den Multatuliaanschen kruidenier: 'scheld mij zondaar, maar zeg niet dat ik zand in mijn kaneel doe, want dat lieg je.' Zulk een houding is óók een houding - en er valt niet eens met rede of met redenen tegen op te trekken. Praat een Duitscher over Volkenrecht, hij antwoordt u: 'het Duitsche leger gaat mij hooger' -, praat een Zionist over litteratuur, over aard, roeping en plaats van den letterkundige, zeg hem, dat deze noch uitgaat om te 'tuchtigen', noch om te ontzien, dat hij zijn eigen idealen dient en niet een andermans stokpaardjes berijdt, dat hij het *recht* om te doen wat hij doet slechts aan eigen wil, eigen verkiezing ontleent, dat hij-zelf zijn plaats en plicht bepaalt, en geen ander hem die aanwijst, dat zijn werk alleen naar eigen waarde beoordeeld mag worden en dat men, die ter zijde latend, beter zwijgen kan, zeg het alles tot den Zionist -, hij erkent het, zooals de Duitscher het Volkenrecht, hij laat u vrij in alles, dat hem-zelf niet raakt, maar verklaart dan: 'mijn Zionistische ijdelheid gaat mij hooger'. En het behoeft bij dezen geestestoestand geenszins te verbazen, dat de Zionist den Duitscher - gelijk geschiedde - zijn nationale aanmatiging en zijn eenzijdigheid verwijt.

We hebben nu geleerd dit te beseffen, en verschieten niet langer

nutteloos ons kruit -, we kunnen nog nauwelijks meer op iets beters hopen. Laag gezonkenen zijn de volkeren -, en zóó ziet er de Zionistische waarheid uit.

Laat mij dan over de Zionistische waarheid maar zwijgen -, ze blijkt overvloedig uit bovenstaand schriftuur -, met het Zionistisch zelfbedwang, het Zionistisch intellect en de Zionistische beschaving.

Jaren voordat ze deze polemiek met Cohen heeft, heeft Carry van Bruggen zich bezig gehouden met het verschijnsel Joodse literatuur, een genre dat in het eerste decennium van deze eeuw zeer in trek was. Nog voordat ze debuteerde met haar bundel Joodse novellen 'In de schaduw' (1907) gaf ze commentaar op het 'geschrijf over Joden'. In de Deli-Courant van 8 oktober 1904 bespreekt ze een aflevering van het tijdschrift Groot-Nederland, waarin een schetsje 'Jehoedim' voorkomt. Haar commentaar is:

En hier mee heb 'k eigenlijk genoemd wat 't voornaamste is en zou ik het schetsje 'Jehoediem' (Joden, in casu geloofsgenoten) stilzwijgend kunnen voorbijgaan, daar 't op zich zelf een dun prulletje is, wanneer 't niet eenige interesse had als verschijnsel.

Na Heijermans, de cynische, de schrijver zonder gevoel, maar niettemin zeldzaam knap, nà Heijermans en z'n voor een Hollandsch litterator enorm succes, is 't over-Joden-schrijven 'n modetje geworden onder de tweede en derderangs mannetjes, die verlekkerd zijn op de succesjes van hun voorganger en misleid door het gemakkelijke dat in diens proza zit en werkelijk wel eens den indruk geeft van: zoo kan ik 't ook wel.

Aldus is er 'n eigenaardige gekweekte Joden-litteratuur ontstaan, die 'n aanmerkelijk voordeel heeft in de genoegzame onbekendheid van 't groote publiek met de typische en poetische Joodsche gebruiken en de daaraan geëvenredigde nieuwsgierigheid er wat van te hooren. Die litteratuur, voor 't overgroote deel beneden peil, maar met 't alweer niet geringe voordeel van 'in dialect' te zijn, is meestal van de hand van z.g. liberale, Jonge Joden.

Het is een feit, dat hoe langer hoe meer dergelijke 'schetsen' en 'novellen' onze tijdschriften gaan beparasiteeren en 't verbaast mij toch telkens weer, dat de redacties niet willen inzien dat zulk geschrijf geen 'kunst' is.

Op 8 april 1905 gaat Carry van Bruggen in de Deli-Courant uitvoerig in op een kritiek van Is. Querido op Heijermans' 'Diamantstad'. In deze bespreking maakt ze Heijermans uit voor 'Jodenhater'. En dan te bedenken, dat ze enige jaren later, in 1914, van Cohen hetzelfde te horen krijgt!

Maar nu laat ik de rest van dit gedeelte, waarin nog zooveel moois en zooveel goeds is, daar om iets te zeggen over wat Querido vindt van 'Joodsch leven', zooals Heijermans 't ziet. Dit is merkwaardig vooral,

omdat Heijermans en Querido beiden Joden zijn en omdat ik voor mijn meer krachtens ditzelfde, beter te zijn bevoegd tot oordeelen, dan die daarbuiten staan en alleen weten van hooren zeggen. Er is in Heijermans, met z'n typische Jodenhaat van geboren Jood, niets meer dat hem bindt aan z'n rasgenooten, er is, ik zei het, alleen haat, stugge haat, stompe haat van een, die slechts zag en ziet en wil zien de onsympathieke dingen, maar niet doordringt tot veel moois en liefs en heroieks. Dat is *zijn* zaak natuurlijk; maar nergens droever toont hij z'n gebrek van diep inzicht dan in dat jongensachtig gescheld en gefoeter tegen het volk, dat hij bij benadering zelfs niet kent. Querido is wèl Jood; hij heeft in 'Zegepraal' van die openbaringsmomenten, die iederen wat gevoelig-aan-gelegden Jood doen zeggen: zoo heb ik m'n Jood-zijn ook gevoeld. Querido voelt iets voor de groote glorie van het Oude Testament, voor de voorbije schittering van rabbijnen en profeten. In die voeling ben ik Querido nauw verwant. En daarom begrijp ik niet, hoe Querido in het lompe, oppervlakkige Jodengeschimp van Heijermans ooit 'weemoed' heeft gevoeld, naar hij hier toch zegt, om verloren mooi. Ik heb Heijermans alleen gezien als 'n peuterig, klein, valsch Jodenhater.

Als het slecht is 'ja' te zeggen, dan laat Heijermans de Joden 'ja' zeggen, is het slecht 'nee' te zeggen, de Joden zeggen 'nee'. Een sterk staaltje en dit tot slot. In 't begin van het werk vertelt hij van het ongezonde, het halve sexueel leven, zooals dat is tusschen een armen Joodschen koopman in haring-en-zuur en z'n meisje, na 'n vrijage van jaren al. En als een bijzonder Joodsch ding zegt hij dan, dat ze 'alles deden, behalve *de* Daad, uit *Joodsche* vrees voor het kind.'

Welnu, aan het slot laat Heijermans een Joodsch meisjes in een walgelijke verhouding leven met een broer, laat hij datzelfde meisje zich onbeschaamd aanbieden aan den man, op wien ze verliefd is. En ook dàt noemt hij dan weer typisch-Joodsche ontaarding. Het is een tegenstrijdigheid, die velen ontgaan zal, maar Querido merkt ze op, al ziet hij ze onder ander licht, keurt ze alleen af als psychologisch onjuist.

De groote grief van Querido tegen Heijermans is, dat z'n werk niet groot is, peuterig blijft haast overal. De critiek is goed en vlot geschreven en behoorlijk gedocumenteerd en geargumenteerd.

Op het einde van de roman 'Eva' (1927) haalt de ik-figuur in een zeer emotionele situatie een herinnering op van haar kindertijd.

We waren klein en thuis gebeurde een ontzaglijke geheimzinnigheid. Elken avond na het eten sloot Vader zich op in het zijkamertje en bleef er tot heel laat zitten schrijven op groote vellen papier. Opzettelijk had Vader voor de slechtsluitende deur den smid een nieuwe sleutel laten maken. Maar we koekeloerden van de straat af tusschen de gordijnen door. Eindelijk op een vroegen morgen voer Vader met de boot naar de stad -, de groote papieren gingen in het oude koffertje mee. En we bestormden Moeder, we overrompelden

Moeder, we kregen toch altijd alles van Moeder gedaan, we bezwoeren dat we zelfs op de pijnbank Vaders geheim niet prijsgeven zouden. ‘O, Moeder, maar zeg het ons toch, zeg het ons toch, wat heeft Vader op de groote vellen geschreven, wat gaat er vandaag mee gebeuren?’ ‘Vader heeft een boek geschreven, een echten roman heeft Vader geschreven, het heet “Rabbijn en Antisemiet,” het speelt in Spanje, er komen palmen en gebergten in voor en tuinen met fonteinen en de menschen dragen er gewaden -.’ We wilden vragen... vragen... vragen... en we vroegen ook wel, we vroegen te veel, Moeder hield zich de ooren tegen ons vragen dicht, maar we vroegen het rechte niet, ik vroeg zeker het rechte niet, want ik weet nog goed, dat ik dacht: die volheid in mij, die benauwdheid, die toch niets anders dan een prop van ongevraagde vragen kan zijn, die wordt maar niet minder, wat ik ook vraag.

Honderd levens zijn in mij herleefd, ik ben opgestegen in mijzelf als een vloed, ik heb hem alles te zeggen... maar als ik niet alles in één en hetzelfde oogenblik zeggen kan, dan zou ik hem liever niets willen zeggen... we hadden ook toen ineens de eene rechte vraag moeten vinden, naar Vaders boek, maar we vonden die niet.

De roman ‘Rabbijn en Anti-Semiet’ die Eva zich herinnert, verscheen werkelijk in het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland als feuilleton vanaf 2 februari 1894. Het feuilleton verscheen onder het pseudoniem Ben Jussuf. Dat Ben Jussuf voor vader Izak de Haan staat, lijkt zeer waarschijnlijk, omdat de omstandigheden van de hoofdpersoon, een gazzen in een kleine Joodse gemeente, sprekend lijken op die van de vader van Carry van Bruggen. Ook het pseudoniem Ben Jussuf (zoon van Jozef) klopt, de vader van Izak de Haan heette Jozef. We geven hier de eerste aflevering van het feuilleton.

Een koude, noordoosten wind blies door de straten van de provinciestad Stroomdam. Het was op een kouden avond in het begin der maand December in de laatste helft der 19e eeuw. De maand December deed zich dien avond van hare ongunstigste zijde kennen; een dichte sneeuwstorm, voortgejaagd door den stijven noordooster, maakte, dat ieder zijne goed verwarmde kamer zeer waardeerde, en buiten hooge noodzakelijkheid begaf zich niemand buitenshuis.

Een eenzame bezoeker der als uitgestorven straten spoedde zich, zooveel het ongunstige weer slechts toeliet, om ook onder dak te komen.

Die persoon, gekleed in een lange ulster, met een ruige muts op het hoofd, liet van tijd tot tijd een ontevreden gebrom hooren.

Het moet dan ook wel een zeer gewichtige reden zijn geweest, die hem in zulk boos weer de deur had uitgedreven.

Nu, dat was ook zoo, het was een zaak, waarvan leven of dood afhing, en daarom kon het barre weer geen reden van

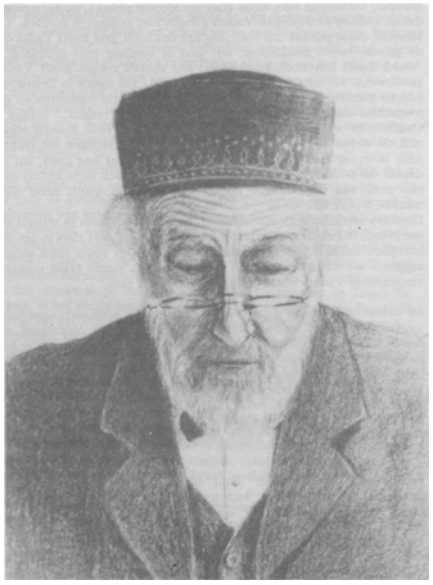

Vader Izak de Haan.

verontschuldiging zijn en had de man, getrouw aan zijn plicht, een weg van een half uur heen en een half uur terug afgelegd, om... een kalf te slachten.

De eenzame voetganger, die als belooning daarvoor de geheele straat voor zich alleen had, was onderwijzer bij de Israël gemeente te Stroomdam, doch daaraan waren nog eenige andere functiën verbonden. Hij was tevens voorzanger, ritueel beestensnijder, substituut huwelijksinzegenaar, secretaris van den kerkeraad, ziekenbezoeker, waker bij stervenden, bazuinblazer, kerkelijk besnijder, predikant en in allerlei zaken de vraagbaak van een ieder, die een gratis advies verlangde; gelukkig, dat de synagogen geen kerktorens hebben, anders ware hij zeker ook nog klokkenist geweest.

Zulk een algemeen ontwikkeld persoon heeft een nogal drukke dagtaak; als onderwijzer moet hij bekwaam genoeg zijn, om eenige uren daags kleine kinderen de Hebreeuwsche taal en andere voor kleine hersenen moeielijk te verwerken themata te onderrichten; als voorzanger moet hij altijd als er kerkdienst is ter synagoge aanwezig zijn, de Hebr. gebeden voordragen op vaste, daarvoor bestemde melodiën, en daar dit staande moet geschieden, is dit bij sommige gelegenheden, als de dienst drie à vier uur duurt, zeer moeielijk; als ritueel beestensnijder moet hij een moeielijk examen hebben afgelegd, en in de praktijk onverschrokken, een soort veearts, althans een goed keurmeester zijn. Zijn werktijd als beestensnijder is twaalf uur daags. Ongunstig weder of de tijd voor den maaltijd bestemd ontheffen niet van zijne verplichting, en laat hij het dertiende uur eens weigeren te slachten! Dan zal hij ondervinden, dat het voor hem een ongelukkig uur is, want daar de slagers door de betaling der retributie voor het ritueel snijden veel bijdragen tot instandhouding der financiën, wordt hunne klacht ook meestal zonder vorm van proces aangenomen; het kerkbestuur ziet den wederspannigen ambtenaar aan met een blik, die zeggen wil... beef!

Als secretaris moet hij niet alleen al het mogelijke en onmogelijke schrijfwerk verrichten, maar tevens verlangt men, dat hij ook genoegzame juridische kennis bezit, om rechtsgeleerden bijstand te kunnen derven. Dit gedeelte van zijn werkkring is zijn gevaarlijkste toegift.

Als ziekenbroeder en waker bij stervenden moet hij meer weten dan een professor! Wanneer die hooggeleerde gezegd heeft: ‘Zoolang er leven is, is er hoop’, kan niemand beweren - hoe het geval ook afloopt - dat hij het niet wist, maar onze man moet een bepaald antwoord geven, of er kans op beterschap bestaat of niet, en ingeval hij nu inziet, dat de patiënt achteruitgaat en hij 's morgens voorspelt, dat 's middags tegen drie uur het einde wel daar zal zijn en de zieke reeds ten twee uur is verscheiden, dan zegt hij, die bij het overlijden tegenwoordig had willen zijn, doch er geen tijd voor wil opofferen: ‘Hij weet er niets van!’ En als predikant moet hij zoowel in voor- als in tegenspoed immer gereed zijn, om te prediken, niet wat hij nuttig

en oirbaar acht, o neen, hij moet zorgvuldig oppassen, zijn hoorders niet te ontstemmen, hen vooral niets onaangenaams te zeggen, want elk gemeentelid, al betaalt hij ook eene contributie van vijf cent per week, beroept er zich op, den ambtenaar te onderhouden en beschouwt zich zelf daarom eenigszins als diens superieur.

En dan ten slotte in zijne hoedanigheid van algemeene vraagbaak verlangt men van hem, dat bij elke vraag, hetzij op godsdienstig, maatschappelijk of algemeen wetenschappelijk gebied, terstond op afdoende wijze beantwoorde. Men vroeg zoodanig martelaar bij het uitgaan der synagoge eens ter loops in eene ritueele aangelegenheid van zeer ingewikkelden aard en waartoe uitgebreide talmudische kennis vereisch wordt, te beslissen. Hoe te handelen, om zijn prestige te bewaren! Hij antwoordde eenvoudig: 'dat hij dit thuis zou nazien', en daar hoorde hij al achter zich de weinig vleiende kwalificatie: gammer (ezel). Toen de vrager echter een paar dagen later verhaalde, dat hij bij een bezoek in de hoofdstad dezelfde vraag aan den opperrabbijn had voorgelegd en dat z.weleerw. een paar folianten had moeten nazien, alvorens een afdoend antwoord te geven, ontstond een algemeen gemompel van bewondering voor den man, die zulk een scherpzinnige vraag had kunnen stellen, maar de arme leraar der gemeente was en bleef een gammer!

Dit alles ging den eenzamen wandelaar door het hoofd. Daar kwamen nog huishoudelijke zorgen bij, die den man plaagden. Huishoudelijke zorgen! hoe kan dit? Die man moet immers, naar zijn uitgebreiden en gewichtigen werkkring te oordeelen, wel een flink salaris hebben! Ja, de werkzaamheden waren veelvuldig, maar op eenige gunstige uitzonderingen na, is het inkomen van zulk een 'Kol Bou' - waarin zich alles vereenigen moet - gemiddeld zevenhonderd gulden 's jaars. Neemt men nu nog daarbij in aanmerking, dat onze vriend achttien malen den gang naar het gemeentehuis had afgelegd, om van zijn vadervreugde kennis te geven, dan verwondert het u zeker niet meer, dat de man zorgen had. Want alhoewel hij nog maar zeven kinderen over had, was hem het leven bezwaarlijk genoeg, daar hij immers ook 'stand' moest ophouden!

Voor 'Onze Mei', een bundel jeugdherinneringen van schrijfsters uit 1927, schreef Carry van Bruggen het autobiografische 'De drie deuren', dat in geen van haar bundels is opgenomen. Dit bijzonder mooi geschreven verhaal over het dorp van haar jeugd is daarom zo belangrijk, omdat het een helder inzicht geeft in de problematiek van het Jood- èn van het vrouw-zijn.

Voor N.M.

'En dan' zei de vriend, die mij op den pelgrimstocht vergezelde, 'dan moeten we toch ook de synagoge nog zien, waarover je zoo veel hebt geschreven.'

‘Dat moeten we stellig, maar bereid je op iets heel eenvoudigs en nederigs voor.’

En we sloegen den weg in. Er waren, sinds mijn vorig bezoek, alweer meer bruggetjes gesloopt, watertjes gedempt, oude huisjes opgeruimd, steegjes verwijd, slopjes doorgetrokken -, en er werkte weer in mij die wonderlijke verbazing dat dat nu allemaal zoo maar kon, zoo maar mocht. Overal gebeurt het: in de groote stad, waar ik later woonde, in het dorp dat nu mijn woonplaats is, en ik vind het niet prettig - want gelijk velen die ‘uiterst-links’ zijn op het gebied der gedachte, ben ik tegelijk ‘uiterst-rechts’, in de hoogste mate behoudend, op het gebied van techniek en verkeer -, maar alleen in het stadje mijner kinderjaren wekt het in mij die verontwaardigde verbazing, dat het zóó maar mocht, en zóó maar kon. Zoo'n stadje lijkt immers een levend geheel, een organisme, een bekende gestalte, en elke wijziging doet als een schennis aan. Let ook eens op dit: De volwassen mensch, als hij er toe komt degenen te critiseeren, die hem vormden, stoot het allereerst den hoogleeraar van zijn voetstuk af. Daarna komt de leeraar van de Middelbare School aan de beurt, en het allerlaatst - zoo al ooit - de onderwijzer, die op de Lagere School de grondslagen legde van zijn kennis en zijn weetgierigheid. Lang nadat de anderen onttroond zijn, staan diens uitspraken en leeringen als Evangelie in hem gegrift. En tegenover veranderde spellingswijzen van aardrijkskundige namen, wijzigingen in de geheiligde traditie der jaartallen hebben we overeenkomstige gevoelens als tegenover de doorgetrokken sloppen en de afgebroken bruggetjes. Omdat het kind dogmatisch en egocentrisch is, al het zijne, het eigene, vanzelfsprekend vindt -, daarom blijft ten opzichte van alles wat uit de kinderjaren stamt, het gevoel dat het zóó moet en anders niet kàn zijn...

En we kwamen aan het kleine synagoogje, en het bleek van zijn kleine beetje aanzien nog te hebben ingeboet. Het had nieuwe buren gekregen. De laatste maal was zijn linkerbuur nog het oude winkeltje van oude Klaasje, zoo'n ouderwetsch kruidenierderijtje, waarvan de deur altijd open stond en waar het naar pruimen, groene zeep, petroleum en gemalen koffie rook, zoodat dan ook die reuk van pruimen, groene zeep, petroleum en gemalen koffie onverbrekelijk is verbonden aan mijn meest-gewijde herinneringen, en soms nog in mij werkt als een aardbeving: uit de diepten der jaren wordt dan een verzonken eiland omhooggestooten, waar het bloeit van de liefste, de zoetste emoties en devoties... Ik heb van dat wonderlijk verband tusschen die emoties en den reuk van oude Klaasjes winkeltje heel veel geleerd. Het winkeltje was er nu niet meer, er praalde een confectie-filiaal van het een of ander hoofdstedelijk confectie-paleis, dat behalve Klaasjes winkeltje en Klaasjes tuintje vol goudsbloemen en duizendschoon nog twee andere kleine huisjes in één hap verslond -, om ruimte te hebben voor zijn breede, glanzende ruiten, glimmende toonbanken, glimlachende etalage-poppen en hun levende evenbeelden binnen...

‘Het fijne school’, aan den anderen kant, onderging alleen een uiterlijke gedaanteverwisseling -, de ‘Vreeze des Heeren’ wordt er nu onderricht in een gloednieuw gebouw, dat letterlijk druipt van het vet der rijkssubsidie... en tusschen die beide ‘nouveaux riches’ in lijkt het kleine synagoogje wel heel onaanzienlijk, oud en vaal...

Te denken, dat het eens, voor mij, de pracht en de heerlijkheid van Salomo's tempel bezat... Te denken dat ik zonder die kleine synagoge en zijn atmosfeer en zijn naklanken wellicht heel anders gevormd en gegroeid zou zijn. Anders, en hetzelfde. Maar we worden toch wel opgebouwd in onze jeugd voor het heel latere leven, waar we ons ook uit losmaken, waar we ons ook van bevrijden, en dit was het brandpunt, het kloppende hart, in die jonge jaren.

En zoo stonden we daar nu in den vallenden avond, en ik beschreef mijn vriend het winkeltje van Klaasje Berg, het tuintje vol goudsbloemen en duizendschoon, het stoepje met de gapende klompen ervoor, het helder-groene kippenhok, waarop natuurlijk een miniatuur-windmolentje stond te klateren, als het woei, en het oude ‘fijne school’, met de kleine, donkere ramen in den houten gevel, en we spraken over die wonderlijke macht van zeep, petroleum, pruimen en gemalen koffie om de liefste en zoetste emoties en devoties tot leven te roepen, en over al het misverstand en misbegrip, waartoe deze ‘bizarre associaties’ ons kunnen leiden. En we keken naar de Hebreeuwsche letters in den gevel, boven de ramen, en mijn vriend vroeg:

‘Kun jij nog lezen, wat daar boven in den gevel staat?’

‘Neen... kun jij het misschien...?’

Want mijn vriend is een ‘klassiek-onderlegde’, een academisch gevormde vriend. Maar uit die grauwe, forsche blokletters -, ‘kwadraatletters’ - konden we geen van beiden meer wijs worden. Eens waren ze mij zoo vertrouwd -, nu houden ze hun beteekenis voor mij verborgen. En toch... waar en wanneer ook ik plotseling zie, als een opschrift, tusschen de verschillende letterteekens van verschillende Oostersche talen... altijd kijken ze mij aan als trouwe oogen in bekende gezichten. Maar hun beteekenis houden ze sinds lang voor mij verborgen. Eens duwde ik ze met de heele rest van mij af, met alles wat ik toen voelde als dwang en belemmering, levenloozen vormendienst, de onverteerbare ‘leerstof’, die ik dag-in-dag-uit, jaar-in-jaar-uit te slikken kreeg, daar, achter die derde deur...

Want er zijn drie deuren achter het armelijke ijzeren hekje, in den grauwen gevel, twee vlak naast elkander links, en één afzonderlijk rechts, en achter die eene is een smal, donker gangetje, en daarachter is de deur naar een duf lokaal, en dat was en is de Joodsche school. Waarom ben ik van zooveel gebouwen, van zooveel vertrekken uit latere jaren alles vergeten... waarom heb ik moeite mij het huis te herinneren, waar ik in Indië woonde... en zou ik de inktvlekken kunnen teekenen op die zeskante tafel met de bruine randen in het Joodsche School, als ik ‘überhaupt’ teekenen kon?

Daar was het zinken fonteintje, en daar de kierende turfkast, en de glazen deur naar het speelveld... ik zie het, ik ruik het, ik voel het om mij heen.

Hier, in ons dorp, waar ik nu al zooveel jaren woon, wordt elk jaar de Sint-Jansdag, 24 Juni, met een groote processie gevierd -, want Sint-Jan is de patroon van dit katholieke dorp, dat vele bloemisten telt, die allemaal van het mooiste en fleurigste dat ze kweekten, afstaan voor de versiering van de eerepoorten -, van de Sint-Jans-kerk af tot het Sint-Jans-kerkhof toe, een lange pelgrimstocht. Karrevrachten bloemen, iris, rozen, spirea -, manden vol sparregroen. De poorten worden weer afgebroken, de guirlandes ingehaald, de planten door liefhebbers voor een prijsje gekocht, en het sparregroen verhuist naar de belt. Soms blijft er een verloren of vergeten tak ergens achter aan den kant van den weg. Ik ga er langs, ik ruik hem, zie hem... en voor mijn oogen verschijnt een kleurig bordpapieren schild, dat in een krans van nagemaakte bonte roosjes in groote versierde letters het getal 46 vertoont. Mijn vader werd zes-en-veertig jaar, en ik was vijf. Mijn vader was onze meester op het Joodsche School en we stonden opgesteld om hem toe te zingen. Tegen het zwarte bord hing dat schild, het versierde getal 46 in een krans van zijde-papieren bonte frommeltjes. En de deur ging open en mijn vader kwam binnen met het schoolbestuur, en we zongen *'Boroeg Habo esjeim Adonai'*. 'Gezegend zij hij, die binnenkomt in den Naam des Heeren', en mijn hart sloeg zoo zwaar en mijn keel werd zoo dik en zoo droog, en was die heer met zijn zwarten baard en zijn hoogen hoed, die zoo plechtig zich neerzette in zijn versierden stoel en zoo ernstig naar ons luisterde, was hij mijn vader wel? Hij werd weer pas heelemaal Vader, toen hij heel even tegen mij lachte. Hij noemde mij: 'Krul', en voor twee jaar stierf hij, over de tachtig.

Vele dagen, vele dingen zijn opgeluisterd met den reuk van sparregroen. Maar voor mij is de reuk van sparregroen een kartonnen schild, waar 46 op stond, in een krans van zijde-papieren roosjes.

Schopenhauer noemt ergens de herinnering het loon voor de belangelooze wereld-aanschouwing...

Géén dingen dan deze, uit den prillen kindertijd, herinneren we ons zóó sterk -, nooit later kijken we zóó belangeloos de wereld aan, de wereld over. Belangeloos -, dat is: zonder zorgen en zonder bekommeringen, zonder eerzucht, zonder begeerte, zonder ijdelheid of nijd. Niets is er dan tusschen ons binnen-ik en ons buiten-ik: de omwereld; onbelemmerd, ongestremd vloeien binnen-ik en buiten-ik in elkander over, worden tot één, voor eeuwig en onverbrekelijk. Later komen de lasten, de moeiten, de beklemmingen van de puberteit, de plichten, ambities, verantwoordelijkheden van het volwassen leven, en het oude verband wordt verbroken, het oude verbond geschonden... de herinneringen ontbreken of ze dragen een ander karakter. En toch blijft het niettemin waar, dat kinderen, ondanks die 'belangeloosheid', tegelijkertijd en op een andere manier

dogmatisch en egocentrisch zijn...

Sparregroen zal tot het eind van mijn eigen leven de reuk van mijn vaders zes-en-veertigste verjaardag zijn. En eigenlijk is de reuk van doovenetel, in het vroege voorjaar, hier bij de oude molen, nog immer de reuk van het speelveldje ginds achter de Joodsche School. Ik verbeeld mij dat het gras er heel hoog was en dat we er bijna in schuil gingen, als we erin zaten, wat we dikwijls deden, op heete Zondagmiddagen in den zomer, zaten en lagen, in een grooten kring, in het koele, vochtige gras, vol roode en witte klaver, eereprijs en doovenetel, onder den achtergevel van de synagoge. En het vrije halfuur groeide dan wel eens tot een uurtje uit, maar dat mocht ook wel, want zoo'n Zondagsche schooldag was lang: van negen tot twaalf, van drie tot zes -, om er ons toch vooral van te doordringen, dat de Sabbath onze rustdag, en de Zondag die der anderen was. O, we zaten er zoo heerlijk, tusschen houtstapels en gevels, van de Zondagsche buitenwereld afgesloten, en ik geloof niet dat er ooit heel veel zon kwam -, ik heb alleen herinnering aan koelte, schaduw en den zwaren reuk van de doovenetel. Maar dan eindelijk moesten we toch weer naar binnen, en mijn vader overhoorde ons de zes-honderd-en-dertien 'ge-en-verboden', en ondervroeg ons naar de gronden der verschillende vastendagen -, treurdagen, waarin nog altijd de val van Jeruzalem wordt herdacht. En 'Titus' klonk erger dan 'Alva'... ik hoorde een paar jaar later met verbazing dat hij voor een uitnemend keizer gold. Een scheldnaam, schimpnaam uit mijn jeugd! Ik dacht, in die latere jaren: Nu zou ik ook wel eens in een Spaansch geschiedenisboek over den Tachtigjarigen Oorlog willen lezen!

En dat alles speelde zich af achter die derde deur...

Met mijn vriend stond ik daar nu in den vallenden avond, en ik vertelde hem van Titus en van het speelveld, waar zooveel klavertjes groeiden in het hooge gras. En we spraken ook over de beide andere deuren. De eene, het meest naar links, opent op een trap, en die leidt naar de kleine, lage vrouwensynagoge, achter traliewerk, boven de groote ruimte beneden, waar de mannen en de jongens staan. Ik ging er met mijn moeder, op de 'hooge feesten' - Paschen, Pinksteren, Nieuwjaar, Groote Verzoendag, Loofhuttenfeest - en ik knikte mijn broertje toe, ofschoon dat niet mocht. Ik stond er ook wel op bijzondere Sabbathdagen, maar op Vrijdagavond bleven we thuis en zorgden voor de Sabbathlampen en wachtten op 'de mannen' en beluisterden hun stappen uit de verte...

Door de middelste deur betrad ik één enkelen keer in het jaar de mannen-synagoge -, en dan werd ik héél stil. Dat was het feest van de Vreugde der Wet. De Wet ten einde toe gelezen -, voor de zooveelste maal. En er was een Bruidegom van het Einde, en er was een Bruidegom van het Begin, en zooals het bruigoms betaamt, tracteerden ze de jeugd -, elk kreeg een zakje bruidsuikers voor zich alleen -, en de moeders en de zusjes mochten voor dezen eenen keer de mannen-synagoog betreden. En die leek dan wel ontzaglijk en

groot. Ik keek naar boven, naar de donkere ruimte achter het traliewerk -, ik dacht: daar sta ik anders, en het was alsof ik neer-keek op mijzelf.

De drie deuren gaan maar zelden meer open. De school is verloopen, de oude 'kille' is verstrooid, is uitgestorven, het nieuwe geslacht is 'vrij', is nauwelijks een 'kille', een gemeente meer. Sommigen, van de soort die in den ouden tijd zich morrend onderwierpen, wierpen eenvoudig de oude lasten af... anderen, van de soort voor wie dat oude oudtijds 'het ideaal' vertegenwoordigde, van de soort die nooit vergeet dat de mensch 'bij brood alleen niet leven kan', keerden zich tot levende, nieuwe, moderne idealen.

Het is uit. Zelden of nooit komt er meer het tot een volledigen dienst vereischte tiental 'meerderjarige' (ouder dan dertien jaar) mannen te zamen.

Ik heb precies als de anderen gedaan. Toch spijt het mij dat de anderen precies zoo deden als ik. Het spijt mij óók dat er autobussen zijn, en dat de wegsloot is gedempt over de Mallegatsluis, en dat je geen honderdvijftig molens meer ziet van den steiger bij 'De Waakzaamheid', en dat Klaasje Berg op het Oostzijderkerkhof ligt -, tenzij het Oostzijderkerkhof al vol mocht zijn... en zoo zijn er heel veel groote en kleine spijtigheden, waarvan de troostrijke zijde deze is, dat ze ons het scheiden uit deze wereld wellicht vergemakkelijken zullen, omdat het toch al niet meer onze eigen wereld is, waaruit we scheiden moeten...

En we wandelden een eindje verder, mijn vriend en ik, en we kwamen aan een ander gebouw, niet meer nieuw, maar toch geen oude bekende uit den kindertijd. Hier stond ik als spreekster op een podium voor een zaal vol menschen, twee of drie jaren terug, en ik sprak over het boek, waarin de heugenissen aan het stadje vastgelegd zijn, voor een talrijk, maar nederig publiek, een der afdeelingen van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling. De voorzitter had, eer de 'lezing' begon, enkele mededeelingen te doen, die mij tijd lieten om mijn toehoorders te beschouwen en mijn toehoorders om mij te beschouwen. Allen kenden ze mij natuurlijk in mijn huidige gedaante en kwaliteit -, ik meen dit in dien zin, dat ze wisten voor wie ze gekomen waren -, maar velen herkenden mij toch óók nog wel als het kleine meisje uit het kleine huisje. En ook ik herkende er velen - niet dadelijk bij den eersten aanblik, maar gaandeweg, en hoe langer hoe meer. Zoo'n plotseling herkend gezicht werd dan eensklaps jong -, werd een kindergezicht, een schooljongensgezicht. Over en weer gingen dan glimlachjes op, werden groeten gewisseld... 'Herken je me nog, weet je wie ik ben...?' 'Ja, ik herken je... je bent toch Dieuwertje van den grutter...?' In de dikke moeke vind ik het spichtig kind met de sprietige vlechtjes terug.

En jij bent Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip... Ja, het is Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip, een kleine, geel-bleeke, vermoeide man met een baard als krultabak.

We knikken elkander toe. Het is hem niet voor den wind gegaan,

dezen Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip, ofschoon hij van alle temperaturen thuis is: eerst deed hij in gloeilampen, en later stond hij met ijs! Hij is ook van vele (week)markten thuis... Denken we nu beiden aan hetzelfde? Ik geloof dat ik het hem straks toch eens zal vragen... Voor mij wekt zijn aanblik het beeld op van de voorkamer thuis, in het oude huisje, en de herinnering aan lang vervlogen Sabbath-ochtend-uren. Ik werd dan, na den morgen-dienst en de boterham, met Schloume en het Hebreeuwsche boek in die voorkamer afgezonderd. We waren beiden twaalf jaar, en voor Schloume naderde het oogenblik der bevestiging tot de 'kerkelijke meerderjarigheid'. Zoo'n plechtigheid heeft altijd op een Sabbath-morgen in de synagoge plaats, en het is de penibele taak van den aspirant-meerderjarige om de in die week aan de beurt zijnde Wetsafdeeling - knappe bollen nemen een heel 'boek' voor hun rekening! - voor de gemeente ten gehoore te brengen. De stumpert staat dan op de plaats van den 'gazzan', hij zingt en leest uit de werkelijke Thora, die geen klinkers, enkel medeklinkers bevat, en als ik mij niet vergis, evenmin de zangteekens aangeeft bij de woorden. Zoo'n 'parsje' mag dus wel terdege zijn ingestudeerd! En daar Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip, niet van de slimsten was en mijn brave vader (lang) niet van de geduldigsten, en ik toen al beschikte over datzelfde 'wanstaltige geheugen' (terminologie van mijn eerbiedige kroost) viel mij de taak toe, dezen hardleerschen aspirant-meerderjarige zijn 'parsje' in te pompen, die ik na twee keer hooren lustig liep te kweelen uit mijn hoofd.

'En als je nagaat, hoe ik mij als kind altijd groen en geel ergerde, omdat meisjes zoo weinig tellen, niet "kerkelijk meerderjarig" worden, niet meegelden voor "mezomme" en voor "minjan", niet eens het gebed voor de nieuwe maan mogen zeggen -, dan begrijp je hoe ik dat vond, dat ik den jongens hun "barmitswo-parsje" instampen mocht.'

'En heb je het dien Schloume toen nog gevraagd, of hij zich het voorval herinnerde?'

'Neen, ik heb het hem niet kunnen vragen.'

Ik ontdekte alom meer bekende gezichten -, ze sprongen naar mij toe, uit die volle zaal, zooals de sterren uit den hemel, in het schemeruur, het vorschend oog schijnen tegemoet te springen -, en elk nieuw, oud gezicht werd jong en wekte andere heugenissen.

En toen was de voorzitter klaar met zijn mededeelingen en met zijn 'inleidend woord' en hij gaf het woord aan 'de spreekster van den avond'. Maar de 'spreekster van den avond' die nooit overmatig veel last had van plankenkoorts en overigens al sinds jaren door de wol is geverfd... moest zich nu toch eerst even omkeeren en in haar taschje frommelen...

Was het niet Heine, die zei, dat aandoenlijkheid altijd eindigt... met een zakdoek?

Graag gebruikte Carry van Bruggen de uitspraak van Kant, dat niemand meer van de wereld kan ervaren dan hij door het dakvenster van zijn zolder ziet. Van het geestverruimende van reizen geloofde ze niet veel. Hoe het ook zij, in 1926 publiceert ze een alleraardigst verslag van een 'dure, mooie vacantie-reis', getiteld 'Tirol'. Het groeiend antisemitisme in het Oostenrijk van die dagen ontgaat haar niet. Een hoofdstuk uit 'Tirol' heeft de titel 'Hakenkreuzler'.

Wij zeggen: Swastika -, zij zeggen: Hakenkreuz. Wij hier kennen geen 'swastikers', zij daar kennen wèl 'Hakenkreuzler', en maar al te goed en maar al te vaak tot hun schâ. Het zijn de uitgelezenen onder de menschen, die zich Arier voelen en daarvan door het dragen van de Swastika getuigen.

Want de Swastika is immers het oud-Indisch teeken van goede gezindheid en geluk. Vrienden van Indische Wijsheid zijn, ten onzent, vrienden van de Swastika. Ginds, in Duitschland en nu ook in Oostenrijk, is het niet aldus. Hier pronkt met het Hakenkreuz, wie zich Arier voelt, wie tot de Bloem van het Menschdom behoort, tot de Besten, tot de Vrienden, zooals Chamberlain ze het woord heeft leeren vertalen.

Want Houston Steward Chamberlain - de Duitsche Chamberlain, de vriend van den Keizer - heeft al dat fraais in de mode gebracht. Of kende niet elke schooljongen, elke student in Duitschland zijn 'Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts'? Ging 't er niet in als een borrel in een bidder -, altijd maar nieuwe olie in het vuur der Germaansche zelfverheffing? Wij zijn de Bloem, wij zijn de Nobelen, wij zijn de Vrienden. Ja, die man heeft heel wat op zijn geweten geladen, heel wat op zijn verantwoording genomen. In Vrienden (Ariers) en Vijanden (Semieten), in Meerderen en Minderen heeft hij de menschheid verdeeld. In een land waar alles voor goed gold, dat maar wetenschap was, heeft hij deze dingen 'bewezen', en aldus de laagste instincten van heerschzucht en haat aan een zedelijke rechtvaardiging geholpen. Hij is ook de schepper van den afgod Kultur. Openlijk heeft hij het geleerd: Alleen de Ariers hebben Kultur -, de Minderen (de Joden) hebben enkel het mindere: de 'Zivilisation.'

Een jaar of wat geleden al beklaagde zich Einstein vol bitterheid over de 'Al-Duitschers met en zonder Swastika' die hem in Berlijn het leven verzuurden. Nu is elk nationalist tegelijkertijd Hakenkreuzler. En uit Duitschland is het moois naar Weenen overgewaaid.

Weeners die we in Igls leerden kennen, Joden en niet-Joden hebben mij althans verzekerd dat men dit militant en openlijk als 'politieke richting' beleden anti-semitisme tot dusver in de vroolijke Donaustad niet kende. Terwijl wij en zij in Tirol vertoefden had in Weenen het Zionisten-congres plaats, onder schimp en protest. We wisten het wel, we hadden in München, in de Löwenbräu, al de illustraties met spotprenten op de leestafel zien liggen.

Ja, er is hier veel moois en goeds en liefs, maar er is ook 'something rotten'. Tirol voelt zeer sterk anti-Joodsch en kan het niet toonen,

want goeddeels leeft het van de Joden. De rijke Joodsche families uit Weenen en München, uit Frankfort en uit Berlijn komen er 's zomers hun geld verteren. Zij zijn gast, ze zijn klant, ze brengen de welvaart, men kan ze niet openlijk beleedigen. Dus doet men het in het geniep...

Merkwaardig is het hoe de indruk der dingen door hun bedoeling wordt bepaald! Reeds menigmaal ondervond ik het, en ik heb het nu weer duidelijk bevestigd gezien. Ik bedoel zoo: als ik vroeger een meisje zag met een gouden of zilveren Swastika aan een kettinkje om haar hals, dan deed die figuur mij aangenaam aan. Want ik wist immers: ze bedoelt het als teeken van goede gezindheid en van geluk, er was iets lieflijks en zachtzinnigs - misschien voor anderen iets weeks en dwepends, maar althans nooit iets boosaardigs in de Swastika.

Nu echter is het mij overkomen dat ik midden in het bosch, in de leuning van een bank, of op een wegwijzer, of in een prachtigen boomstam het teeken vond ingesneden, soms tot drie, vier naast elkaar. En ik zou u niet kunnen zeggen hoe boosaardig en valsch het dan plotseling aandoet -, als een klein giftig beest, als een spin, met vier venijnige gekromde klauwtjes. Nauwelijks te gelooven dat ditzelfde teeken ten onzent aan gouden kettinkjes om onschuldige blanke meisjeshalsjes hangt!

Het doet zoo nijdig, en vooral zoo geniepig doet het aan.

Frau Lona gaat er onder gebukt. Ze is een Weensche, ze is Jodin, ze is héél heftig en héél zachtzinnig, ze is lang niet dom, en ze zegt de zotste dingen. Ze zou met elkeen in vrede willen leven, de haat die ze om zich voelt, doet haar lijden, maar nu de anderen haten, nu haat zij óók, vurig en fel. De gerant van het Kurhaus is één-en-al glimlach en buiging, maar misschien gaat hij op zijn vrije dagen stilletjes het bosch in, om Hakenkreuzen in de boomen te kerven met een scherp, vlijmend mes, diep, drie, vier naast elkaar en aldus zijn verkropt gemoed te luchten en aldus solaas te vinden voor de marteling dat hij dagelijks tegenover tientallen Joden een-en-al strijkage en glimlach moet zijn.

Gister kwamen we er een tegen op den weg naar Lans. Het zilveren Hakenkreuz blonk in zijn knoopsgat, uitdagend en fel, driest en brieschend keek hij rond of zich ergens op zijn pad ook een Jood dorst vertoonen. Frau Lona had vroolijk loopen praten, plotseling laaiden woede en droefenis in haar omhoog.

Ik moet zeggen, die ‘Arier’ was ook wel een uitgezochte pummel.

Carry van Bruggen en het onderwijs

Het onderwijs heeft altijd de bijzondere belangstelling gehad van Carry van Bruggen. Ze kreeg er op verschillende manieren mee te maken: eerst natuurlijk als kind, daarna als onderwijzeres en ten slotte als moeder van twee kinderen. Het onderwijs en alles wat daarmee samenhangt loopt als een rode draad door haar literair en journalistiek werk.

Als kind wordt ze gekonfronteerd met drie verschillende soorten scholen: de gewone lagere school, de Joodse school en de breischool. Op de Joodse school, waar haar vader onderwees, werd haar kennis bijgebracht over o.a. wetteksten, de Hebreeuwse taal, de bijbel, de Joodse symbolen en rituelen en de feestdagen. Herhaaldelijk brengt ze deze school in de verhalen over haar jeugd ter sprake, dikwijls in negatieve zin. Terwijl de andere kinderen vrij hebben, moeten de Joodse kinderen op zondag naar school. *Tegen den dwang* is het verhaal waarin de Joodse kinderen in opstand komen tegen deze maatregel en het onderwijs van de oude rebbe onmogelijk maken.

De breischool, de tweede aanvulling van het lager onderwijs, was niet minder afschuwwekkend. Het programma was erg saai. De meisjes moesten kousen, borstrokken, slaapmutsen maken. Zaken die niemand zich nog in het hoofd haalde te dragen, zegt Carry in 1905 in haar rubriek in de Deli-Courant. In *Breischooltje* (1910) geeft ze een nauwkeurige beschrijving van de deplorabele toestand in dit onderwijs en vertelt ze de ondergang van Pietje, de brei-juffrouw. In *Heleen* schrijft ze: ‘Geen enkele les echter haalde in afgrijselijkheid bij de Woensdagsche les in breien en naaien. Die haatte ze zoodanig, dat ze den vorigen avond alreeds in onrust en ongedurigheid onder leed.’

Maar naast deze bijzondere vormen van onderwijs komt ook het gewone onderwijs er niet goed af in deze roman. ‘Heleen kreeg haar onderricht van meesters, die onder het bijbrengen van kennis het bijbrengen van reeksen aparte feiten verstonden, omdat ze voor zichzelf daarvan geen ander begrip en geen andere behoefte hadden. Weinig van wat zij op school dus leerde, hechtte zich blijvend in haar vast, want het sloot niet aan bij wat haar innerlijk vervulde, die duistere en verwarde wereld van vragen en zuchten en vermoeden bleef van iedere verbinding met de uitwendige wereld verstoken.’ Naarmate Heleen zich meer en meer als individualiste ontpopt, stijgt haar afkeer van schoolse systemen. ‘Van dien tijd af verdichtte zich Heleen's begeerte om van die school en den dwang van het huiswerk los te komen, gestadig aan tot een dikke walm van grimmig verlangen, dat nimmer uit haar week.’

Van de roman *Heleen*, de ontwikkelingsgeschiedenis van een jong meisje tot denkende vrouw, loopt een direkte lijn naar de filosofie in *Prometheus*. De schrijfster zelf heeft dit aangegeven. In Carry van Bruggens filosofie staat de tegenstelling individu-collectiviteit centraal. In *Heleen* is deze tegenstelling ook een belangrijk thema.

Collectiviteit betekent uniformiteit in gedrag, blinde onderwerping, een grote mate van automatisme zonder werkelijk te onderscheiden. Hoewel Carry van Bruggen in *Prometheus* bij het noemen van collectiviteiten meer grote groeperingen als kerk en staat op het oog heeft, kan ook de schoolgemeenschap, zoals blijkt uit *Heleen*, een voorbeeld zijn van collectiviteit.

In die starre, hiërarchische gemeenschap van meesters en leerlingen komt Carry als kind voor het eerst in kontakt met gedragingen die karakteristiek zijn voor de collectieve mens: een blind geloven in eigen superioriteit, in eigen deugd, in eigen geloof, in eigen ras en een totaal gemis aan zin voor het betrekkelijke en aan vermogen om zich te verwonderen. De schoolsituatie is in zoverre een voorafschaduwing van wat later de maatschappij zal laten zien. De domheid en zelfoverschatting van de christelijke boerenkinderen zijn in feite al domheid en zelfoverschatting van de collectieve mens.

In het hoofdstuk over Carry van Bruggen en het Jodendom is al aangegeven hoe problematisch de situatie van de Joodse kinderen was. Hoe zich te handhaven als Joods kind in een gemeenschap van niet-Joden? Jood zijn betekent in de school- en dorpsgemeenschap zowel uitgestoten zijn als uitverkoren zijn. Het dilemma voor het schoolkind is de vrees zich te onderscheiden en het verlangen zich te onderscheiden; het Joodse kind in het werk van Carry van Bruggen is tegelijk bang ‘excentriek’ te zijn als afkerig om ‘commun’ te zijn. (Zie in dit verband ook *Prometheus*.) Excentriek zijn betekent zich keren tegen de medeleerlingen, het schoolse systeem en de autoriteiten; commun zijn is zich aanpassen en verraden van eigen identiteit.

Carry van Bruggen heeft meermalen in haar werk aangegeven hoe belangrijk hier in deze problematische situatie de houding en het gedrag van het onderwijzend personeel is. Er is het veelvoorkomend type onderwijzer dat geen begrip heeft voor de bijzondere positie van het kind, zoals de meester in het verhaal *Het onbegrepene*, die geen oog heeft voor het drama van de jongen die van thuis de naam Jezus niet mag uitspreken. In *Het Joodje* en *Eva* echter is het type dat de leerling begrijpt en aanmoedigt en op die manier van groot belang is voor het gevoel van eigenwaarde van de leerling.

Carry van Bruggen ging na de U.L.O.-school naar de normaalschool voor de opleiding tot onderwijzeres. Een carrière als onderwijzeres was in de laatste jaren van de 19de eeuw het hoogst haalbare voor een meisje van haar stand. De normaalschool te Zaandam was een kleine school, die geen ander voordeel had dan dat ze gelegen was in de onmiddellijke nabijheid van haar huis. Haar ervaringen op die school en later vanaf 1900 als onderwijzeres in Amsterdam moeten voor haar frustrerend zijn geweest. Ze noemt in een van haar stukken de Hollandse en speciaal de Amsterdamse onderwijzer een ‘aan-handen-en-voeten gebonden wezen’ zonder ook maar een schijn of spoor van onafhankelijkheid.

Ze noemt op het einde van haar tirade over het solliciteren (in de

Deli-Courant, hier opgenomen) Theo Thijssen en Bol, die hun hopeloze strijd tegen de ‘papieren paedagogiek’ waren begonnen. Thijssen had Bol leren kennen op de Rijkskweekschool te Haarlem. Samen richtten zij in 1905 het tijdschrift De Nieuwe School op, waarvan de ondertitel luidde ‘Tijdschrift voor practische paedagogiek’. Het motto van het tijdschrift moet Carry uit het hart gegrepen zijn: ‘Niet de letters van den man achter de schrijftafel, de daden van den man voor de klasse zijn paedagogiek’.

In het verhaal *De meesters* en in het meisjesboek *De klas van twaalf* brengt ze uitvoerig haar kritiek op de opleiding van onderwijzer ter sprake. In het eerste verhaal noemt ze de schoolmeester ‘prullerig’, bekrompen en zelfbewust. Haar ervaringen als onderwijzeres, eerst op een armenschool en vervolgens op een ‘gegoede meisjesschool’ te Amsterdam heeft ze meermalen gebruikt in haar boeken. In veel van haar boeken zijn haar heldinnen onderwijzeres. *(Heleen, Een kunstenaar, Uit het leven van een denkende vrouw* en *Eva.)*

Na haar onderwijzeressentijd blijft Carry zich interesseren voor opvoeding en onderwijs. De hier opgenomen bijdragen zijn slechts een beperkte selektie uit de vele die ze geschreven heeft.

De gebruikelijke sollicitatieprocedure vond Carry van Bruggen zowel vernederend als lachwekkend. In ‘Een kunstenaar’ beschrijft ze de reactie van een kwetsbaar meisje op haar eerste proefles.
Al veel eerder, tijdens haar verblijf in Indië, toen ze al geen onderwijzeres meer was, nam ze in de Deli-Courant van 24 mei 1905 de onderwijswereld op de hak. Haar ironisch betoog over de ‘proefles’ verwerkt ze later in een kort verhaal, ‘De sollicitant’ (uit: Nederland, jrg. 1913, II), niet in boekvorm verschenen.

Niettegenstaande we onder een reactionair bewind leven - laat ik zeggen ‘zuchten’ - zijn er, en misschien ook juist daardoor, alom stroomingen te merken, die zich lustig en frisch een weg banen door het drabbige poeltje van de onfrissche maatschappij, die het ideaal der anti-revolutionairen is.

Vooral in de onderwijswereld zijn tal van die stroomingen. Van de groote bonden, logge en inerte lichamen, zonderen zich allengs af de kleinere groepen van hen, die met energie te streven hebben naar een doel: de vrijmaking (dat is de onafhankelijk-making) van school, onderwijzer en onderwijs.

Nu, het dient gezegd, dat de Hollandsche onderwijzer, speciaal de Amsterdamsche, werkelijk een aan-handen-en-voeten gebonden wezen is, zonder ook maar een schijn of spoor van onafhankelijkheid. Meer dan eens is er gewezen op 't contrast tusschen des onderwijzers gewichtige en moeilijke taak, die der opvoeding, en zijn volstrekte onmondigheid tegenover hoofd en autoriteiten. Het gecontroleer, zooals dat in Amsterdam geschiedt, loopt waarlijk in 't belachelijke. Vooreerst wordt men daar ‘gecontroleerd’ door het hoofd der school, die van al z'n onderwijzers het minst-gewichtige

werk doet als daar is: schoolcenten ophalen, verzuimen boeken en dergelijke verheven werkzaamheden meer, afgewisseld met berechten van geschillen tusschen onderwijzers en kijvende moeders.

Daar nu lediggang des duivels oorkussen is, vult het hoofd de ettelijke uren, die hem na z'n werk van schoolgeld ophalen en verzuimen-boeken nog overschieten - de man moèt nu eenmaal 26 uren 's weeks in het schoolgebouw slijten - met contrôle. Nu is een hoofd-van-een-school te Amsterdam een hooge heer. Weliswaar was hij vroeger zelf onderwijzer, soms zelfs voorzitter van den recalcitranten ‘Bond’, maar dat alles beschouwt hij, naar illuster voorbeeld, als ‘oude plunje’. Er zijn uitzonderingen, maar de meeste paedagogen, die zoo gelukkig zijn de klasse te mogen verwisselen met het beruchte ‘kamertje’, ontaarden tot ware plagen voor hun ‘personeel’. Dat personeel, dat eerst ‘hulp’ onderwijzer heette, toen ‘onderwijzer-van-bijstand’ en dat nu ten slotte is gepromoveerd tot klasse-onderwijzer.

Op sommige Amsterdamsche scholen heb je allervriendelijkste toestanden en een schoolvergadering aan een dergelijke inrichting is niet onvermakelijk.

Voor arme drommels, die te Amsterdam een betrekking als onderwijzer of onderwijzeres zoeken, zijn de hoofden der scholen, vulgus bovenmeesters, geduchte machten. Je beeft er voor. En zijzelf voelen zich uiterst gewichtig, als ze uit 'n negentig of honderd candidaten een onderwijzeres mogen kiezen. Die negentig of honderd mensen moeten dan allemaal ‘proefles’ geven en de klassen van zoo'n school vervullen de rol van Guineesche biggetjes. Sommige hoofden annonceeren in de courant bij de vermelding van hun vacature ‘Schriftelijk aanmelden’. Niet waar, al die confuse dametjes te ontvangen, dat gaat toch niet.

Anderen willen de candidaten zien, een ‘indruk krijgen’.

En je gaat, solliciteren. Maar eerst win je inlichtingen in bij oudere, al geplaatste collega's. Hoe die is en hoe deze.

Die geeft je een hand, die niet. Bij deze moet-je stijf zijn, een ander verdraagt wel een grapje. Bij deze moet je heel bescheiden zijn, een ander wil wat brutaler.

Er zijn er dan ook werkelijk, die je in de gang laten staan bij de klompen en de boosdoeners, en anderen die je in het kamertje ontvangen. Sommigen vragen je alles, naam, geloof, ouderdom, politiek, wat je vader doet of deed, waar je geboren bent, hoeveel broertjes of zusjes je hebt. Met je honderden heb je die getuigenis af te leggen. En dan is er één vacature ad f 600 in 365 dagen behalve de vacanties, als wanneer je toch nog stapels huiswerk te corrigeeren hebt. Heeft de hooge heer je geen stoel gepresenteerd, dan blijf je staan, zijn er twee in 't kamertje, dan krijg je er meestal een, is er maar een, dan zit hij zelf. Onder 't afleggen van je getuigenis bekijk je natuurlijk angstig des bovenmeesters gelaat, fronst hij z'n voorhoofd, dan kun je zeker zijn, dat 't 'm volstrekt niet bevalt, dat je in Lutjewierum bent geboren. Mogelijk ook heb je te weinig

zusjes, of ben je te geavanceerd, of wat anders.

Na dit komt dan de ‘proefles’. Op een bepaald uur word je ‘besteld’, met nog een of twee andere slachtoffers, meestal met nog een. Ook zijn er dan soms twee of drie bovenmeesters, die ook een vacature hebben en nu meteen uitzoeken. De heeren hebben het erg gezellig onder elkaar, ze praten en lachen in een hoekje van het kamertje. Je komt binnen en schichtig òp kijken je twee mede-slachtoffers. Ze ‘prepareeren’ zich. De een heeft een groote cartonnen schoolplaat op de knieën, waarover ze straks aanschouwingsles moet geven. Ze martelt haar door veel proeflessen gepijnigd hoofd - dat wel naar wat anders staat - af, om te bedenken hoe ze straks met goed fatsoen vijftig haar onbekende wurmen van zes jaar een uur met die plaat moet bezighouden. Een man met een kar staat er op. ‘Lieve kindertjes, wat zou die man wel doen’. In haar hoofd zeurt, onder 't bedenken, aanhoudend: zou-ik-dat-baantje-nou-eindelijk-krijgen-of-alweer-niet. Is het wonder dat de twee medesollicitanten (ik vergat nog de eene, die een versje ‘prepareert’) je niet te vriendelijk aankijken, als je binnenkomt. Ieder der honderd weet, dat ze negen-en-negentig concurrenten heeft, maar als je mekaar ziet, wissel je toch zurige lachjes.

Aan den wand hangen de hoedjes en manteltjes der dames.

‘Wil u maar gaan zitten, juffrouw’. Kalm, hoog, zegt het de bovenmeester. Zenuwachtig trek je je handschoenen uit. De andere hoofden hummen gewichtig. Er moet maar geimponeerd worden! Dan krijg je een stoof in je handen of een waterketel of een hamer en ‘wil u naar aanleiding van dit voorwerp over een kwartier een aanschouwingsles van een half uur geven in de tweede klasse, ik kom u wel waarschuwen, u kunt u nu prepareeren’. De hoofden vertrekken, je hoort ze in de gang, ze willen je niet ‘hinderen’, zeker omdat ze 't straks nog genoeg zullen doen.

Uilig zit je met z'n drieën in 't kamertje, in je mooiste blouse en met je netste schoenen. Mal voel je je met je koperen waterketel en tegenover je beide concurrenten met plaat en versjesboek. Praten doe je niet, maar van terzijde neem je mekaar op.

Na een kwartier van wezenloos staren op je waterketel gaat de deur open, en het vage rumoer van een groote, volle school dringt binnen. Wil u me maar volgen.

Je concurrenten staan ook op, machinaal strijk je je rokken glad, voelt even aan je haar... En een oogenblik later sta je voor vijftig starende wichten, de heele week al beproeflest, slimmelijk bevroedende, dat deze juffrouwen allen slechts vluchtige verschijningen zijn die noch straffen noch beloonen mogen en die dus een weinig kunnen worden geplaagd.

En dan ‘proefles’ je, angstig kijkend bij ieder woord dat je zegt, ieder gebaar dat je maakt naar den bovenmeester met z'n notitieboekje en potlood en telkens als de groote hand van den grooten man wat neerkrabbelt, vergeet je in je benauwd bedenken, wat je nu weer misdaan of miszegd zult hebben dat de klasse je uitlacht, dat je

verstrooid bent en dat je kansje voor dit baantje is verkeken.

En je troost kan zijn de opwekkende gedachte, dat al die vijftig of honderd proeflessen maar apekool zijn en dat de betrekking al lang te voren onderhands is vergeven aan een zusje, nichtje, of vriendinnetje van bovenmeester-zelf of een bevriende mogendheid -, een troost, die in niet weinig gevallen dienst zou kunnen doen.

Lezers, door deze soms honderd maal zich herhalende vagevuursche kwelling kom je in den hemel der Amsterdamsche onderwijzerswereld.

Je begint met dankbaarheid. Dat is een deugd. Van je bovenmeester, die je uit den toestand van proefles-martelaar verlost heeft verdraag je dus alle mogelijke eigenwijzigheden. Je bent een piepjong ding en o, zoo dom, hij is bedaagd en knap. Dat spreekt. Wat je door je leeraar op kweek- of normaalschool is voorgekauwd, wat je uit schoolmeesterlijkstijve paedagogiek-boeken hebt geleerd, vertelt hij je allemaal nogeens. Je bent onderwijzeres in de laagste klasse. Bovenmeester komt ‘controleeren’. Je bent aan het fröbelen. Je beeft. Hij neemt de matjes en blokdoosjes op, drentelt door de klas, kijkt nuchter, houd je op. Als 't een ‘leuke’ is, maakt hij zooveel ‘grapjes’, dat je tien minuten na z'n vertrek de klas nog niet stil hebt. Om half twaalf moet je in 't kamertje komen. ‘Uw methode juffrouw... ja, ziet u, volgens wèlke methode werkt u nu eigenlijk... De Raaf en Baas of van Pelt, of Douma en Lem... ja, ziet u, kent u Kòònings wel, ‘De School’ en Geluk's Paedagogisch woordenboek... ja, ziet u juffrouw, volgens welke methode geeft u nu eigenlijk rekenles, ik bedoel, bij getallen van één tot tien. Ik zou daar Versluys eens op nalezen... of... ja, want ziet u... Och, meneer, ik doe dat maar zoowat... zooals de kinderen het 't prettigst vinden... en zooals ik denk, dat we 't vlugst opschieten.

‘Nee, nee, nee juffrouw... methode, altijd methode, leest u daar Versluys maar eens op na. Ik kom van de week nog wel eens kijken.’ Dat nu is allemaal nog maar contrôle van de laagste trap, maar niet de plezierigste, zijnde 't dichtstbij.

Toch, een bovenmeester is tenminste een collega... nee, nee dat natuurlijk niet, ik bedoel, óók een onderwijzer, een vakman dus.

Maar daar heb je b.v. de ‘plaatselijke commissie van toezicht op 't lager onderwijs’ zooals dat officieel heet. Daar heb je van alles in. Dokters, advocaten, timmerlui, metselaars, renteniers, die hun naam wel eens willen gedrukt zien, al is 't maar in een verslag van de schoolcommissie, oude tantes, bejaarde freules, die zich ‘verdienstelijk’ hebben gemaakt.

Die komen ook, ‘controleren’. Ja zeker.

‘Zou ik uw cahiers eens mogen zien, meneer? ‘En kunnen de kinderen wel een aardig liedje zingen, juffrouw, wel, laat-me-dat-dan-eris-hooren’. En hoe ver bent u nu al met rekenen? enz.

Na den bovenmeester en de schoolcommissie komen nu de gemeentelijke inspecteurs, vier en een dame erbij.

Die zijn vreeselijk gewichtig. Deze inspectie is pas ingesteld, en deswege loopen ze met zware portefeuilles, maken over alles en nog wat aanteekeningen. Als ze binnenkomen kijken ze eerst naar hun horloge, en dan naar de lesrooster, om te zien, of je je uren wel volgens ‘methode’ indeelt! Niet-werken-volgens-lesrooster is een zwaar vergrijp in de gemeente Amsterdam.

Ze zijn hoog tegen de onderwijzers en schattig tegen de kindertjes. Dat hoort ook zoo. Er moet maar geimponeerd worden.

Zoo je dus om half negen je bovenmeester, om negen uur de schoolcommissie en om half tien den gemeentelijken inspecteur hebt gehad, dan kan het gebeuren, dat je in de zalige hoop leeft, voor dien dag genoeg te zijn ‘gecontroleerd’. Dit lijkt me niet al te veeleischend.

Zoo zoetjes aan toch bekruipt je 't onbehagelijke gevoel door de ‘autoriteiten’ en bloc voor dagdieven en kinderplagen te worden gehouden.

Maar zie, om tien uur kraakt de deur en daar heb je den Arrondissements-schoolopziener. Ook dat zijn deftige heeren, maar er zijn gelukkig geen dames bij. Bovendien zijn ze machtig, ze hebben stem in benoeming en promotie en het verdient dus aanbeveling ze het controleeren gemakkelijk te maken door 't aanbieden van een stoel. Dat kan met gevoeg je eigen stoel zijn, want zelf mag je toch nooit zitten. Arrondissements-schoolopzieners zijn luxe-menschen, hun baantje is een eerepost, je hebt er dan ook dubbele namen onder, ook raadsleden, zelfs raadsleden met dubbele namen.

Ze zijn gewoonlijk eigenwijs en een weinig arrogant in hun optreden. Ook zij controleeren. Cahiers, lesrooster, uren. Ze kijken critisch rond, ze controleeren netheid. Ze bestudeeren de handjes der leerlingen, ze controleeren accuratesse. Ze vragen, of je voor een acte werkt, ze controleeren ijver, hoeveel acten je hebt, ze controleeren wat je de gemeente kost. Bovendien praten ze over methode. In Amsterdam praat iedereen over methode. Ben je geen lid-der-school-commissie, geen schoolopziener of wat anders, dan ben je toch vader of moeder van 'n schoolgaand kind en hebt als zoodanig een woordje mee te spreken over de kwestie volgens welke methode je spruit zal worden opgevoed. Half elf, de arrondissementsschoolopziener is weg. Rust, o, wondervreemd genucht... Mis poes. Er is ook nog een districtsschoolopziener, er is een rijksinspecteur en er is een wethouder, een brave wethouder, maar desalniettemin een ‘controleur’ te meer.

Indien het noodlot het dus wil, kun je op één dag becontroleerd worden door: hoofd, schoolcommissie, gemeente-inspecteur, arrondissementsschoolopziener, districts-dito, rijksinspecteur, en wethouder.

En nu zijn er nog onderwijzers die zich onder zoo'n zevenvoudig bevoegde leiding, die ze voor onmethodische afdwalingen en methodische zonden behoedt, niet gelukkig voelen.

Ja, er zijn er!

Twee jonge onderwijzers - ja, piepjong, want ik kende ze reeds in hun kweekelingentijd - hebben een tijdschrift opgericht, waarin ze die vaderlijke leiding, zevenvoudig methodisch, smadelijk miskennen. Ze noemen dat tijdschrift 'De Nieuwe School'.

Van deze ondankbaren zegt de heer T(ak) in de Kroniek:

'Deze onderwijzers schijnen zich voor te stellen dat kind en onderwijzer levende individuen zijn, die elk hun eigen aard hebben, en dat die geaardheid met al haar variaties de toepassing van een voorgeschreven mekaniek, door den onderwijzer gedraaid en door het kind ondergaan, niet duldt zonder schade voor beiden. Ze maken revolutie tegen het vermeerderende streven om den onderwijzer van buiten af zijn taak voor te schrijven - hem van buiten af in zijn werk te controleeren, terwijl voorschriften en controle zich verschansen achter de papieren paedagogiek.

Ze meenen dat de praktijk een andere paedagogiek onderwijst dan kweekschool en hoofdakte-studie en vakbladen. Ze willen hun eigen persoonlijkheid, hun volle karakter en intellect aan het onderwijs geven en niet door dwarskijkers herinnerd worden aan bladzij zooveel van het boek over de methodes van de paedagogiek.

'Papieren paedagogiek', 'dwarskijkers', foei, heeft men het ooit zoo gehoord? Verdienen zulke oproerlingen niet op staanden voet ontslag...?

O, heeren Thijssen en Bol, wat zijt ge begonnen!

Den strijd, den hopeloozen strijd tegen de papieren paedagogiek.

De sollicitant

Bij Wijnbergen kwamen ze dien avond allemaal tezamen om den uitslag te vernemen van zijn sollicitatie. Ook Krijnen zou daar zijn, die er denzelfden dag op uit getrokken was, naar een andere streek, voor hetzelfde doel. En Berthold Vermeer trok de deur van zijn woning naast de kerk achter zich dicht en ging in het koele licht van den bleeken dag naar het huis van zijn collega toe.

Wijnbergen was geslaagd, voelde zich tenminste zeker van zijn zaak en sterk gestegen in zijn eigen achting. Zwijgend en oplettend luisterde Berthold met de anderen naar zijn zwetsende verhalen van hoe hij met het schoolhoofd en met den boerengemeenteraad was gevaren. Het hoofd was een sok en het onderricht verouderd, zonder methode -, hij zou dat alles wel eens anders op pooten zetten; de wethouder, die tegelijk vrachtrijder was, had hem met den diepsten eerbied bejegend, bij den burgemeester aan huis was hij op koffie met koek onthaald, die had ook een aardig dochterje en geld -, ja, ze zouden later wel hooren van dat dochterje en van dat geld - bij de kinderen van zijn proefklas had hij van het eerste oogenblik af den wind eronder gehad, 't was overigens duidelijk dat ze geen orde gewend waren. Er zou heel wat te redderen zijn! Nieuwe schoolplaten, leesmethoden, stokjes en blokjes voor 't rekenonderwijs, hij zou zijn zin wel doordrijven! En het dorp lag zoo

aardig en stil tusschen heuvelen en velden, juist geschikt om een paar jaar te blijven en te werken voor de hoofdacte en daarna uit te zien naar een grootere plaats of naar een kleine, maar dan om er zelf schoolhoofd te zijn en den boel in te richten op een manier dat er de heele streek van spreken zou!

Opgewekt vertelden en snoefde de jongen, in 't eerbiedig luisteren der anderen. Hij was breed en groot en zag er in zijn zwarte pandjas en wijde broek met streepjes, ouder uit dan negentien jaar. Ook zijn energiek voorhoofd en brutale oogen hadden niets jongensachtigs meer -; zijn kameraden van de school kenden hem als bazerig en zelfzuchtig en het verbaasde hen niet dat hij het eerst van hen allen slagen zou.

Sinds een maand voelden zich de vrienden van jongens jongemannen geworden, van leerlingen, die laffe streken beramen en liegen om van huiswerk af te zijn, nu, door het examen, door het gevierd worden der huisgenooten, der gansche omgeving, plotseling ernstige, van plichtgevoel en ordezin doortrokken aanstaande onderwijzers. Na het blokken was er de succes-roes geweest, dat ze, van vaders belooning fuivend, zich studentjes voelden met sigaar en wandelstok, en langs de school trokken, waar nu anderen zich suf poeren mochten en als vrije mannen den hoed op 't hoofd als de gymnastiek-leeraar passeerde die ze niet lijden mochten en die immers bij 't solliciteeren niet helpen of schaden kon -, toen bleekte de glorie, toen kwamen zorg en toekomst-vrees in plaats, naarstig en bezorgd werden krantjes uitgeplozen, kansen overwogen, anderen geraadpleegd over de stemmingen hier en de meeningen ginder -, voor vader en moeder thuis werden ze van geleerde heeren, lastige dood-eters, vervelende leegloopers, die de kleintjes bedilden en vader tegenspraken met hun boeken-wijsheid, en voor wie menig zuur-verdiend kwartjes-zegeltje op te brengen viel.

Nu zou Wijnbergen de eerste zijn, die vertrok om voor zich zelf te zorgen, heer-en-meester over zijn klas en een groot man in het verre dorp te worden. Met de beenen over elkaar lag hij languit in zijn rieten, luie stoel en dampte als een man. Zijn moeder kwam binnen met bier en koek en glunderde en knikte naar alle kanten waar de jongens zaten en haar gelukwenschten met het succes van haar zoon -, ze klonken luid met de schuimende glazen -, toen Krijnen binnentrad en met zijn wit, woedend gezicht de feestvreugde stoorde.

Hij was smal en hoekig, ontevreden en zelfingenomen, opzichtig gekleed in een bruin manchester pak, een gestreept sporthemd en een zwart-katoenen das met lange, spichtige slippen en hij begon dadelijk te mopperen en te scheiden, tegen het ‘alcoholisme’ der bierdrinkers eerst doch maar terloops, want zijn eigenlijke toorn was tegen de menschen in het dorp gericht, waar hij zoo juist vandaan gekomen en niet geslaagd was.

De kwasten, de palurken, de machthebbende kaffers! Wat hem al niet gevraagd was, wat hij al niet had moeten beloven en toezeggen,

- als hij namelijk zoo laf had willen zijn - voor zijn ongelukkige vijfhonderd gulden. Geen lid van den Bond mocht hij worden, en propaganda moest hij maken voor het 'Gezag', voor Oranje en de Kerk, tegen het socialisme. Wat wisten ze er god-betert van -, van het socialisme, die hem wilden dwingen voor hun hongerloon, die zijn ziel wilden koopen voor hun schamele guldens. Maar hun gezegd waar het op stond en hoe hij over ze dacht -, dat hàd hij; die pret kwam hem toe voor zijn verloren zegeltje en zijn reiskosten-naar-de-maan.

Woedend viel hij neer in een stoel, eerst verhit en verbitterd na zijn lange reis dat hij alleen had zitten kroppen en nu plotseling leeg en kil omdat de toejuichingen uitbleven, die het loon van zijn moed en zijn verloochening zouden zijn. Waarheidsapostel voelde hij zich zelf -, maar de vrienden voelden helaas meer voor Wijnbergen's succes. En Wijnbergen lachte, zelfgenoegzaam en wereldwijs! Ja, zoo moest Krijnen maar blijven doen en dan zou hij er wel komen. Ze hadden *hem* vandaag eens moeten zien. Of meenden ze misschien, dat *hij* het schoolhoofd had gezegd hoe hij over hem en zijn rommelzoodje dacht? Of meenden ze misschien dat hij de lui aan den neus had gehangen wat hij van plan was, eenmaal benoemd, - wis en zeker lid worden van den Bond, waar je altijd op aan kon, die altijd je partij koos als je herrie had met je Raad of met den baas? Daarom wilden ze juist niet dat je lid van den Bond werd, omdat je dan niet durfde, omdat ze je dan in hun macht hadden.

Hij sprak en de vrienden zwegen. Er waren er wel, die bezwaren voelden tegen Wijnbergens betoog, een zwakke stem in zich hoorden spreken van karakterloosheid -, maar bij de meesten was het lauwe idealisme, uit schoollesjes opgestoken, onder het onprettige leven thuis met verholen klacht en stekelig verwijt, uitgesmeuld en gedoofd; ze keken elkaar aan en knikten benepen en dachten aan het glunderend gezicht van Wijnbergens moeder, en aan hun eigen moeder, hoe die kijken zou. Krijnen was een lawaaimaker, weinig bemind, met een groot woord over dingen waar hij weinig van wist, een nul als het er opaan kwam. Berthold zweeg ook, omdat hij verlegen was en niet gaarne zijn eigen stem hoorde in groot gezelschap, en terwijl de twist tusschen Wijnbergen en Krijnen uitbarstte en van lieverlede elk zijn partij koos voor of tegen, tuurde hij op het blaadje papier, dat Krijnen hem smalend toegestoken had en waarop alle vragen stonden geschreven, welke hem dien dag waren gesteld, zooals hij ze in den trein, met nijdige driftige krassen uit zijn geheugen opgeschreven had.

Of hij beloven wilde de socialisten in en buiten dienst te mijden, hen en hunne bijeenkomsten. Of hij beloven wilde zich buiten elk politiek leven te houden, getrouw ter kerk te gaan, om het goede voorbeeld, nimmer mee te doen aan verkiezings-actie, nimmer openlijk getuigen tegen eenig besluit van den Raad, zich bij voorbaat onderwerpen aan het gezag van het hoofd -, het was wèl bindend, wèl slaafsch, wèl erg. Peinzend hief hij het hoofd op, en luisterde

vaag, terwijl zijn gedachten ommedwaalden, naar het praten van zijn kameraden.

Nu stonden hun gezichten betrokken en zorgelijk, zooals die van hun vaders, wanneer ze onderling spraken over den slechten tijd, en ze hadden het over hun eigen ongunstige kansen, waar de jongens van de groote kweekscholen hun de goede plaatsen wegkaapten voor den neus.

Bertholds gedachten beaamden hun woorden, schoon hij zweeg: het was moeilijk. Maar dat maakte Wijnbergens valschheid niet goed en evenmin Krijnens dom, brutaal optreden. Er was een ander middel, er moest een ander middel zijn. Met argumenten en kalme redenen de menschen overtuigen, hen overhalen tot je eigen meeningen, hen dwingen ongelijk in te zien en te bekennen. Ze waren daar in de kleine dorpen bevooroordeeld tegen elk modern streven, elk modern gevoel -, schreeuwers als Krijnen, die meenden dat de vrijheidszin in dwaze kleeren steken moest, waren niet geschikt om hen met het nieuwe te verzoenen, lui als Wijnbergen, waar ze later last en moeite mee kregen, evenmin. Je moest kalm spreken, gematigd optreden, wel-gewapend met eerlijke argumenten. Er was immers zoo veel te zeggen voor de zaak van de persoonlijke vrijheid, het was een dwaling, dat die niet samengaan kon met strikte neutraliteit in school, zóó klaar, zóó eerlijk, zóó zuiver stond die zaak, dat een behoorlijke toelichting elkeen van zijn dwaling genezen kon, genezen moest. Dan was het pleit gewonnen. Ja, hij zou daar heengaan, waar Krijnen afgewezen was, maar niet schimpend en scheldend, niet lawaaiig en luid, evenmin vleiend en misleidend om er in te komen als Wijnbergen, doch eenvoudig en waardig. Op al hun vragen zou hij een kalm antwoord weten, dat hen overtuigen moest, op ieder bezwaar een ontwapenend tegen-argument -, en het einde zou zijn, dat ze zijn gelijk en zijn recht op persoonlijke vrijheid zouden inzien en erkennen.

Hoe meer het plan zich in hem vastzette, hoe inniger hij het overdacht, hoe warmer en bewogener het hem maakte. Ook wilde hij zijn kameraden zijn voornemen kenbaar maken. Het rumoer was gezakt, moe en bedrukt zaten ze bij elkaar, de lust was voor dien avond gevloden -, ze gevoelden dat ze allen te eeniger tijd voor de keus konden staan of Wijnbergen na te volgen of van de eene plaats naar de andere te trekken, overal afgewezen, thuis te veel -, en ze wisten bij voorbaat wat hun keus zou zijn -, zelfs Krijnen gevoelde nu zijn opwinding voorbij was, een vagen spijt, een jaloerschheid, terwijl hij Wijnbergen in 't zelfgenoegzaam gezicht keek -, wat schoot *hem* nu nog over van zijn heldendaad dan de nuchtere boodschap thuis dat het weer mis was?

Berthold Vermeer ging naar huis -, in een halfbewuste vrees voor spot en tegenspraak had hij zijn plan voor zichzelf gehouden, nu wilde hij het op staanden voet uitvoering geven. Hij was ondanks zijn stillen aard, van een sterke, innerlijke opgewektheid, hij hield van kinderen en van onderrichten, uitleggen, onderwijzen, elke zaak tot

den bodem toe beschouwen en doen beschouwen, het werk dat zijn toekomst zijn zou trok hem aan en hij had vertrouwen in de menschen.

Hij had beter geleerd en meer gelezen dan de meesten der anderen, maar schuwde van nature hun heftige meeningen en hun overbruisend zelfgevoel. In den kring der zijnen niet de eerste, eerder de minste, was hij bescheiden en weifelend, dorst geen enkel ding beoordeelen zonder het te kennen, voelde zich zeker in geen enkele zaak. Hij woonde naast de kerk en de koster was zijn vriend geweest van dat hij een kleine jongen was. Ook van den dominee hield hij, van zijn gul en goed gelaat, al bevredigde niets van wat hij leeraarde zijn drang naar kennis en begrip. Nu wilde hij zichzelf onderrichten, zichzelf ontwikkelen. Hij begeerde niet als de anderen, vooruit-te-komen-in-de-wereld, het stadsleven, ideaal der makkers, stiet hem eerder áf; tusschen heuvelen en velden met kinderen leven en aan zijn eigen ontwikkeling arbeiden was het bestaan 't welk hem aantrok. Maar geen slaafsche beloften, geen afzien van dingen vóórdat hij ze kende, geen bij voorbaat verloochenen van een groep menschen, waartoe zijn oudste broer en velen van diens vrienden behoorden, Henk, bijna tweemaal zoo oud als hij-zelf, in elk ding zijn voorbeeld en zijn steun, Henk die bij vaders leven nog ingenieur had kunnen worden en die nu alles deed om moeder het bittere van vaders verlies en hun verloren welvaart te vergoeden...

Hij zou naar Krijnens dorp gaan om er proefles te geven. Ze zouden tevreden zijn. Hij gaf onderwijs met lust en liefde en bezat de gave kinderen te boeien, ze zouden geneigd zijn hem te benoemen. Dan wilde hij na de les enkele oogenblikken gehoor verzoeken. Hij zou zijn argumenten uiteenzetten en op elk der zijne hun tegenargumenten vragen. Hij zou ze zeggen, dat niemand het recht had een zaak te verwerpen zonder die te kennen, dat hij op zijn leeftijd dus het socialisme niet verwerpen wilde of mocht -, dat hij ook de kinderen niet mocht opzetten tegen meeningen die ze niet bij machte waren te beoordeelen, en dat bovendien de menschen afgescheiden waren van hun beginselen, zoodat hij vrienden zou kunnen hebben onder de socialisten zonder van de hunnen te zijn. Hij zou hun zeggen, hoezeer hij was doordrongen van den ernst van artikel 33 van de onderwijswet, hoe het zijn heilig voornemen was de kinderen op te voeden tot elke Christelijke en Maatschappelijke deugd, maar ook, dat hij ‘liefde’ als hoogste Christelijke en verdraagzaamheid als hoogste Maatschappelijke deugd beschouwde. Hij wilde zich beroepen op de eerste Christenen en de vervolgingen, hun aangedaan, om te toonen dat een nieuwe leer niet altijd een slechte leer was en dat ook de machthebbende meerderheid dwalen kon -, hij wilde hen herinneren aan den Aartsvader Abraham, die zijns vaders goden stuksloeg omdat hij den Eenigen God wilde dienen, als voorbeeld van een edele en prijzenswaardige opstandigheid tegen het wettig gezag -, hij wilde met nadruk een beroep doen op hun Hollandsch gevoel, zeggend dat toch Holland van ouds het

land van geloofs- en meening-vrijheid was geweest.

Eenzaam in den laten avond gevoelde hij als een warmen, bezielenden gloed van redenen en argumenten in zich opstijgen. In eigen eerlijkheid niet twijfelend aan hun goede trouw, met den hoogmoed van den jongens en den idealist wanend dat allen daarginds wachtten op hem om de waarheid te leeren verstaan, geloofde hij vast aan de kracht van zijn woord. Wat hem te binnen was geschoten schreef hij op om het later gereed ter hand te hebben. Toen Berthold na drie dagen een oproeping voor de proefles ontving, schreef hij zijn ouderen broer over zijn plannen en zijn voornemens. 'Ik heb alle mogelijkheden voorzien' - luidde het in dien brief - 'ik heb getracht mij in hun plaats te denken en bij voorbaat overdacht wat ze mij zullen tegenwerpen. Ze zijn natuurlijk ouderwetsch, vooringenomen tegen alles wat in godsdienstigen en maatschappelijken zin modern is, afgeschrikt door lui als Krijnen, die niet met argumenten maar met schimpscheuten aankomen. Hoe kunnen ze weten zonder te kennen? Ik ben heftig verlangend te weten wat ze mij tegenwerpen zullen -, ik ben ervan overtuigd, als mijn proefles voldoet, dat ik slagen zal. En het zal zoo heerlijk zijn, hier terug te komen en Krijnen te toonen, dat ik gelijk heb gehad. Nog eens, ik ben op alle mogelijkheden voorbereid -, ik heb bijbelteksten genoteerd, die ik zelf nooit eerder op die manier had ingezien, om het goed recht der persoonlijke vrijheid te bepleiten. Wat denk je van: "Onderzoekt alle dingen"? Ze kunnen toch niet in ernst volhouden dat dit niet voor socialistische bijeenkomsten geldt. Geloof je niet dat Krijnen ze zoo had moeten aanpakken? Jij kent mij genoeg en je weet dat ik me niet hals over kop in de politiek zal gooien - ik heb niet die felle natuur, en zelfs dingen als positie-verbetering en zoo trek ik mij niet bijzonder aan, maar ik kan niet bij voorbaat mijn vrijheid prijsgeven en mij tot allerlei verbinden...'

Het werd een lange brief, dien zijn broer beantwoordde met den raad, zich niet te veel van den uitslag voor te stellen -, maar Berthold begreep hem niet, hij voelde zich krachtig door de kracht van zijn woord.

Aldus 'op alle mogelijkheden voorbereid' toog Berthold Vermeer in den vroegen morgen van een mooien dag ter proefles heen. Het blad papier, waarop hij zijn verweer geschreven had, droeg hij bij zich voor zijn zekerheid. Enkele makkers brachten hem naar den trein -, het gaf weer een verzetje, de ledige tijd en het ledige thuis-zitten drukten hen, de examenglorie was geheel vervlogen, hun aanzien vergaan; broers en neven die op werk waren en verdienste inbrachten, hoonden hen en zagen op hen neer -, de nieuwe jasjes waarin ze hadden examen gedaan, kaalden en zegen zakkerig bij de naden uit. Krijnen, in zijn manchester plunje en spichtige slippendas, verzekerde luidruchtig dat Berthold net zoo goed als hij de kous op den kop zou krijgen, als hij tenminste niet zoo een stiekemerd wilde zijn als Wijnbergen. Die, in zijn zelfgenoegzaamheid ongevoelig voor

schimp, waarachter hij niets dan nijd vermoedde, lachte kalm en voldaan. Hij had zijn benoeming in zijn zak.

In het verre dorp, een dorp met roode daken en blonde bergen hooi, licht en zonnig, vol geur van bloesem en veldgewas, wachtte hem de burgemeester, een roode knop in het knoopsgat, met zijn glimmende karretje aan den trein en ze reden tezamen naar zijn huis. Hij lichtte Berthold alvast in over wat hem te wachten stond: behalve het schoolhoofd, zou hij zelf, met de wethouders en den dominee bij de les tegenwoordig zijn, een tweeledige les, rekenen voor de hoogste, prent-vertellen voor de laagste klas. Berthold knikte zwijgend, hij voelde zich na de spoorreis heerlijk boven op het hooge wagentje tusschen de linden met hun versch loof in een zuivere, geurige koelte hij prees het dorp met warme woorden, en de boerenburgemeester voelde zich gevleid, lustiger mende hij, het paard galoppeerde huppelend over het grind naar het kloeke heldere huis in den bloeienden bloementuin.

Binnen wachtte hem de goudgekapte vrouw bij koffie en koek, stil maar niet stuursch toch drukte hem de stemming in dit kil-blauwe vertrek en hij was blij toen de burgemeester hem naar buiten bracht en ze daar in de zon op en neer drentelend, over platen en tuinieren aan het praten bleven, tot het uur voor de proefles genaderd was.

Koud was de school, het rook er duf naar nat zand en naar paarden, uit de gesloten lokalen drongen lijzige deunen in de gang die ijzig-kil leek na het warme buiten -, een jongen stond daar eenzaam voor straf en drukte zijn gezicht in de handen tegen den muur om niet dadelijk herkend te zijn. Maar de geduchte bovenmeester keerde hem naar zich toe met straffe hand en schudde hem even door elkaar met toegenepen lippen. Hij had een grauwen mond in een grauwen baard. De wethouders stonden al met den dominee achter in de laagste klas, ze ontvingen hem hoog en stuursch, staken half de hand uit ter begroeting, maar trokken die terug toen ook dominee enkel maar knikte en na de voorstelling stijfjes boog -, doch de burgemeester, zich breed-uit naast dominee zettend, knikte hem, die vóór de klasse was gaan staan, als een oude kennis toe, en fluisterde tegen dominee, met blik en knipoog, die van zijn aangenamen indruk gewaagden. Dominee echter bleef in afwachting strak, keek Berthold even aan, toen neer op zijn eigen saamgevouwen handen.

Berthold onderdrukte zijn gevoelens van vernedering en verzet, keek over de rijen zoete kindertjes heen en begon zijn vertelling. Het was, bij de prent, die een jongen turend in het water voorstelde, van het onderwerp uit, een zelfverzonnen zotternij van reuzen en ridders, die de kinderen onbedaarlijk deed lachen, de eerste oogenblikken van sufheid en verbazing eenmaal voorbij. Dominee achter de klas ging tot driemaal toe verzitten met een wrevelig schouderophalen, omdat hem de burgemeester telkens schoklachend tusschen de ribben porde, en de wethouders keken elkaar aan, de aardigheid niet vattend, maar tevreden, omdat ze hun eigen kinderen zoo gul zagen lachen.

In de korte pauze tusschen de beide lessen stond Berthold alleen voor het raam, het schoolhoofd en de oudste onderwijzer voegden zich bij de heeren, niet bij hem. Hij dacht aan het gesprek dat hem stond te wachten en aan zijn verweer, maar ook aan de mogelijkheid, dat dit dorp binnenkort zijn woonplaats zou zijn, en dat hij dan met zijn moeder samen in een der zonnige roodgedakte huizen wonen zou, tusschen de bloeiende tuinen en het blonde hooi, en dat hij dan het somberder stadje, dat hem toch zoo lief was, zou moeten verlaten.

Toen stoorde het schoolhoofd zijn gepeinzen en leidde hem zwijgend naar de hoogste klas, waar de anderen reeds plaats genomen hadden achter de banken. Het rekenen slaagde even wel als het vertellen -, de jongens groetten en de school liep leeg.

Nog stond Berthold afzonderlijk -, toen trad het schoolhoofd op hem toe en verzocht hem plaats te nemen in hun kring en de vragen te beantwoorden, die ze hem stellen wilden. De proefles was naar genoegen geweest. Berthold knikte zijn dank voor dien afgemeten lof en zette zich. Toen gaf de dominee een wenk, de burgemeester diepte een vele malen toegevouwen papierstrook uit zijn jaszak en stelde de verschillende vragen. Het waren die, welke hij verwachtte en waarop hij voorbereid was. Elkeen in den kring keek hem onderzoekend aan -, de burgemeester had plotseling een ander gezicht, gezaghebbend en streng, de mond gesloten, de oogen koel, in afwachting. Verbazing overtoog de gezichten, nu Berthold zijn papier tevoorschijn trok en voor zich lei. ‘Ik was hierop voorbereid’, zei hij, ietwat plechtig en hoog, ‘mijn antwoord is gereed, mag ik het u laten hooren?’ Een directe toestemming bleef uit, ze keken elkander aan en fronsten de hoofden, de burgemeester ondervroeg hem met de oogen, maar Bertholds oogen antwoordden niet. Hij begon te spreken, over het heilig recht der persoonlijke vrijheid, over de eerste Christenen, over Therach's afgoden en den Hollandschen vrijheidszin. Hij sprak met vuur en met nadruk, niet twijfelend of hij zou hen allen overtuigen en hij bemerkte niet dat de beide wethouders vuurrood van verontwaardiging werden, dat een spotlach bovenmeesters lippen spitste en dat dominee leek te verstrakken van toorn. Maar heel ver kwam hij toch niet, want bij zijn tekstverklaring van het ‘Onderzoekt alle dingen’ barstte de bom, dominee's vuist dreunde op het tafeltje dat het stof uit de naden sprong, en zijn ‘zwijg jongmensch’ bracht den onthutsten jongen metterdaad tot zwijgen. Hij zocht den kring rond om bijval, instemming, ware het maar een teeken, dat hij tenminste uit mocht spreken, maar de bovenmeester kraakte ‘we hebben hier *uw* lessen niet noodig, jongeman’, de wethouders, wien het betoog te hoog was gegaan, briesten om het brutale van den tegenspraak, de burgemeester keek sip, maar ook teleurgesteld, en ook heel boos.

‘Ik ben nog niet klaar’, zei Berthold, toen hij weer spreken kon, ‘er komt nog veel meer... en dan zal ik graag naar uw bezwaren luisteren...’

‘Maar wij verkiezen niet naar u te luisteren’, donderde de dominee, u hebt te zwijgen...’

Berthold rees op. Toorn en verbazing vlamden uit zijn oogen, zijn lippen en zijn handen trilden.

‘U wilt niet naar mij luisteren? U laat mij zelfs niet uitspreken?’

Dominee gaf een spottend buiginkje ten beste. ‘Zooals u zegt... we laten u zelfs niet uitspreken!’ Hij lachte smalend naar het schoolhoofd om den idioot, die verwacht had, dat hij wel zou mogen uitspreken en dat ze zijn brutalen onzin aanhooren en beantwoorden zouden.

‘Ik mag mijn meeningen zelfs niet verdedigen... u laat mij niet eens uitspreken... u wilt niet naar mij luisteren?’ herhaalde Berthold, zijn stem dof van schrik en toorn, alsof hij nog niet begreep.

‘Néén mijnheer... néén mijnheer... néén mijnheer.’ Bovenmeesters sarcasme had de drie vragen afdoende en met nadruk beantwoord. Hij stond op en hield de deur open en wenkte Berthold, dat hij wel heen kon gaan. De ontstelde jongen vouwde zijn versmade redevoering op en vergat zelfs te groeten, terwijl hij de deur uit ging, die zich met een smak achter hem sloot.

‘Ze hebben niet eens naar mij willen luisteren...’, gonsde het in zijn hoofd, terwijl hij de kille, leege gang door en naar buiten ging.

Want dit nu was precies de eenige mogelijkheid waarop Berthold Vermeer, elke tegenspraak bij voorbaat weerleggend, niet was voorbereid geweest.

Door haar kinderen was Carry van Bruggen ook in haar later leven bij het onderwijs betrokken. In Het Algemeen Handelsblad van 7 januari 1922 geeft ze haar opvattingen over opvoeding en onderwijs naar aanleiding van een gebeurtenis op de school van haar zoon Kees.
In De Groene Amsterdammer van 10 juli 1927 geeft ze kritiek op het literatuuronderwijs.

Een dubbele les

Een der vormen, waaronder zich de menschelijke verdwazing het veelvuldigst representeert, is de verwisseling van doel en middel. Ik bedoel zoo: sport als middel is heilzaam en verdiept aanmoediging, sport als doel - denk toch eens even aan de gezwollen zotteklap onzer sportbladen, aan veel ander bedenkelijks in de sport-mentaliteit - bevordert regelrecht de meest complete verdwazing. Zoo is het ook met andere dingen: zelfbeheersing, spaarzaamheid, gehoorzaamheid en waarheidsliefde. Zij allen zijn ‘schoone zaken, die het menschdom veel vermaak geven’, als middel, maar ze zijn geen ‘doel’ in zichzelf, zelfs de ‘waarheidsliefde’ niet.

Men lacht om Droogstoppel, maar de dichter die ter wille van het rijm - ‘Het weer is guur, en het is vier uur’ - staande houdt, dat het vier uur is, terwijl het juist half sloeg, of het weer guur heet, terwijl

de zon schijnt, is inderdaad net zoo goed een leugenaar als elke andere leugenaar. ‘Waarheid spreken’ heeft op zichzelf geen zin en geen verdienste -, het is middel, om anderen recht te doen of met zichzelf in het reine te komen, maar het is geen doel-in-zichzelf. Zelfbeheersing evenmin, solidariteit ook niet. Van het eerste hebben ons vaak onze Westelijke, van het laatste onze Oostelijke naburen de caricaturen vertoond!

Onder mijn goede kennissen weet ik een moeder, die vroeg-naar-bed-gaan voor haar kinderen voortreffelijk vindt. Dies stuitte reeds menig pretje af op het uur van slapen gaan. Geenszins omdat ze vreest dat de kinderen er onmiddellijk de nadeelige gevolgen van zouden ondervinden, maar omdat de moeder het middel tot doel heeft gemaakt. Veel slapen bevordert, zegt men, gezondheid, zenuw-rust en groei, maar het zal volstrekt niet hinderen als het, van de drie-honderd-vijf-en-zestig dagen, op tien of twintig eens een paar uren later wordt. Het is hiermede als met de geheel-onthouding, die dan altoos nog voor haar fanatisme den paedagogischen factor kan doen pleiten. Jonge kinderen moeten niet drinken, jonge knapen moeten niet rooken -, al deze onthoudingen zijn middel, geen doel. En ik kan niet goed de menschen zetten die zich als ‘opvoeders’ boven anderen voortreffelijk wanen, omdat ze in deze dingen star en fanatiek zijn, niets toonen te begrijpen van de aardige ‘maximo morale’, dat ‘beginselen’ er zijn om (nu en dan) te overtreden. Daarom vond ik zoo aardig wat mijn zoontje mij onlangs vertelde... ‘Reuzenkeet gehad, kind, vandaag op school’. (Dat ‘kind’ was ik, want we zeggen tegenwoordig tegen iedereen ‘kind’!) Reuzenkeet gehad bij de Engelsche les. De heele klas stond vol rook...’

‘De heele klas vol rook...?’

‘Ja, we hebben allemaal gerookt, mijnheer ook... en alle jongens en de meisjes ook. We mochten allemaal een cigaret zelf maken en toen opsteken en rooken, zoolang we konden...’

‘Maar waarom dan...?’

‘'t Was een les over rooken, kijk maar.’ En het boek wordt mij in de handen geduwd. Ik lees: ‘I take a piece of cigarettepaper...’ en verder het nauwgezet relaas van alle handelingen bij het cigarettenmaken behoorend tot en met: ‘I draw the smoke in, I puff it out again in little blue clouds.’

‘En mochten jullie dat allemaal doen?’

Hij knikt, met triomf-stralende oogen en, hakkelend van vervoering, vertelt hij hoe het ging. Natuurlijk werden die zelfgedraaide cigaretten zotte prommeltjes, natuurlijk werd er meer geproest en gehoest en gelachen dan gerookt. Maar de boel stond blauw van den echten damp en het was een ‘reuzenkeet’ in die landelijke 2e Mulo-klas.

‘Maar nu zullen die jongens en misschien zelfs die meisjes...’

Ach wel nee, mevrouw, zwijgt u toch stil, die jongens en die meisjes zullen niemendal... Maar voor u is het misschien een goede les, die les in Engelsch en in rooken, indien u namelijk behoort tot de drommen

die de causaliteits-wijsheid in pacht hebben en zoo precies weten welke ‘slechte gevolgen’ verschillende oorzaken niet kunnen, maar wis-en-zeker zullen hebben -, als u behoort tot degenen, aan wie Flaubert dacht, toen hij verzuchtte: werp een groote gedachte onder de menschen en zie wat ze er van maken!

Ik ken nog een dame, ze is theosoof en vegetariër, ze weet zeker dat slagers en vischboeren op den duur slechte en ruwe menschen moeten worden. Dat komt omdat ze meent dat er in de menschelijke handelingen eenheid en samenhang bestaat, waarin ze zich echter deerlijk vergist. Ach, dat het leven inderdaad zoo eenvoudig ware -, maar het is wel gecompliceerder en duisterder dan de menschen, die zoo hoogwijs over ‘invloeden’ praten, in hun wijsheid vermoeden! Mijn goede moeder zong ons, toen we klein waren, onder andere een liedje, dat aldus besloot: ‘Men moet liegen en bedriegen om de jonkmans in slaap te wiegen.’ Meent u dat zij die zong of wij, die luisterden, daarvan eenige moreele schade ondervonden? Toch maakte dit liedje een diepen indruk op ons, want er kwam van zóóveel in voor, dat we niet kenden: een ‘Engelsch hoofd met diamanten’, een ‘paviljoen met zes gordijnen’ en ‘Spaansche stoelen bij de dozijnen’. Die verwachtten we echter óók niet in het ‘gewone leven’, die hoorden bij het liedje, zoo goed als het ‘liegen en bedriegen’. Het is juist door dat gelukkige onvermogen om de dingen in hun algemeenen zin te begrijpen, dat menschen afschuwelijke daden kunnen plegen, zonder afschuwelijke menschen te worden, dat soldaten, slagers en vischboeren zachtmoedige lieden kunnen blijven ook bij den dagelijkschen aanblik van bloed en pijn.

Het liefhebberen in causaliteits-leer, met de illusie dat deze aan alle kanten afgelikte boterham van het positivisme een product van ‘eigen overtuiging’ is, lijkt op zichzelf onschuldig genoeg, maar moet tot de bitterste ontgoocheling leiden, wanneer de opvoeders ervaren hoe bedroevend weinig het ‘weren van slechte invloeden’, als het mijden van de bioscoop, van opwindende en ‘eigenwijze’ lectuur, het zorgvuldig kiezen van kameraadjes en zoo meer voor de zedelijke vorming beteekent. Vaak geeft de school het voorbeeld in het overschatten dier factoren - op het oogenblik nu de ‘eenheids-school’ dreigt, moeten ze al geweldig veel opgeld doen! - en juist daarom vond ik als voorbeeld van geestelijke souplesse die algemeene rookpartij zoo aardig bij wijze van illustratie van een Engelsche les die met een *beginsel-verklaring* eindigt, aldus:

The less you smoke, the better for you.
Smoking is bad for little boys. Mind!

Litteratuur

In dezen tijd van het jaar, nu *‘de eene helft van Nederland de andere helft examineert’* zal men niet licht een huis binnentreden, zonder er een zwoegend menschenkind aan te treffen, met rookend brein en verwilderd oog gebogen over zijn ‘examenstof”.

In zulk een deplorabelen toestand vond ik Jan, den intelligenten oudste van mijn overburen. Hij zuchtte in het vagevuur tusschen ‘schriftelijk’ en ‘mondeling’ - voorportaal tot den hemel des slagens of de hel des zakkens. Engelsche litteratuur had hij te pakken; - Engelsche litteratuur had hem te pakken - en zijn lijstje lag voor hem. Ik nam het op en keek het door en vond het wel een heel aardig lijstje.

‘Kent u ze allemaal, die boeken?’ vroeg hij hoopvol. ‘Weet u van de meeste nog wat erin staat? Want ik ben er weer zoo'n massa van kwijt.’

‘De meeste ken ik wel, ja...’

‘U hebt immers zoo'n goed geheugen!’ vleide de jeugdige hoveling. Ik keek verguld en liet het mij aanleunen.

Op het lijstje stond ook een boek van Wells, niet een van zijn heel bekende, ‘The Wheels of Chance’.

Ik wist dat ik het had gelezen...

‘The Wheels of Chance, Jan, wat was dat ook weer?’

‘O, aardig! Allemachtig aardig!’ En de jongen vergat zoowaar dat straks op het examen geen oordeel, maar kennis van hem zou worden gevorderd.

Want hij voelt op de goede manier voor litteratuur. *Hij begrijpt wat een boek is*. En dat begrijpen er niet zoo heel veel. Meestal één minder dan elk voor zich denkt...

‘“The Wheels of Chance”, mevrouw’, verklaarde Jan, ‘lijkt erg veel op “Our Mr. Wrenn” van Sinclair Lewis, dat u zoo mooi vindt.’

Verrast keek ik den jongen aan. Ik zal u zeggen, lezer, waarom. Omdat er van de honderd volwassen lezers zeker over de negentig zouden beweren dat de twee boeken geen steek op elkaar lijken. Maar ze lijken wèl op elkaar. Intrinsiek. Overigens verschilt alles - milieu, ‘plot’, ontwikkeling. Slechts wat dit essentieele betreft stemmen ze overeen: in Mr. Wrenn is door Sinclair Lewis, in Mr. Hoopdriver is door Wells het hooger-menschelijke in het stumperige, het heroïsche in het nietige verbeeld. De rest is bijzaak, bijwerk.

Maar dat te beseffen en op die manier gelijke kernen uit het incidenteel verschillende te kunnen blootleggen, dat noem ik: litteratuur verstaan.

‘Herinnert u zich nog precies waarover het gaat, mevrouw?’ vroeg de jongen.

‘O zeker, het staat me nu weer heel levendig voor den geest.’

En blij dat ik hem helpen kon, vertelde ik de simpele aandoenlijke geschiedenis van den klein-burgerlijken en zelfs een beetje vulgairen ‘elleridder’, die voor zijn vacantie een fietstocht gaat maken - het boek speelt in een tijd, toen de fiets nog niet een zoo algemeen en zakelijk vervoermiddel was als nu - en die, in zijn goedkoop confectie-sportpakje zoo zielsgelukkig is als een landlooper hem uitscheldt voor: ‘blooming duke’ - maar die intusschen met zijn belangelooze ridderlijkheid en teedere fijngevoeligheid tegenover Het Meisje, menig aristocraat en ook menig ‘intellectueel’ zou beschamen...

‘Ziezoo’ zei ik, heel vergenoegd en voldaan, toen ik klaar was. ‘Dat weet je nu al weer.’

Medelijdend glimlachte de jongen.

‘Dacht u heusch dat ik zooveel ook niet wist? Dacht u heusch dat ze daar op school mee genoegen namen?’

‘Wat moet je dan nog meer weten?’

‘Wel, bijvoorbeeld den naam van het dorp waar die brug was, waar die heer en het meisje stonden te kibbelen. En de namen van de andere dorpen, waar ze langs kwamen.’

‘Kom Jan, nu houd je me toch voor den gek? Zulke dingen komen er immers geen steek op aan. De man had voor mijn part door Schotland of door Patagonië mogen fietsen. En voor Wells-zijn-part ook. Je wilt me toch niet wijs maken dat iemand zich het hoofd breekt met de namen van die dorpen, en met de verdere zakelijke bijzonderheden van Hoopdrivers vacantiereis?’

En toen vertelde de jongen mij iets waar ik stil van werd, waar ik koud van werd, dat mijn ergste verwachtingen overtrof.

In de school-uitgave van ‘The Wheels of Chance’ bevindt zich een kaartje, waarop de heele reisroute van Mr. Hoopdriver is aangegeven, met de namen der dorpen, waar hij den nacht doorbrengt. En de leerlingen, die slechts over een Tauchnitzje beschikken, moeten op de les naast de kaartjes-bezitters komen zitten...

‘Is dat nu echt, heusch, wezenlijk waar, Jan?’

‘Ja, mevrouw, dat is echt, heusch wezenlijk waar. En ik kan best zorgen dat u zoo'n boekje krijgt.’

Litteratuur-onderricht...

In de disparate ‘parate kennis’, waarvan we nu eenmaal niet verlost schijnen te kunnen raken, in die dorre droogzandwoestenijen, waar blijkbaar niemand vermag eenig leven te brengen -, zou het litteratuur-onderricht de bezielde oase kunnen zijn, daar het immers het levende kant-en-klaar introduceert... En waarachtig, nu kunnen ze het toch weer niet laten, nu vinden ze toch weer geen rust, eer ze van het bezielde en warme de onbelangrijkheden en bijkomstigheden hebben tot ‘parate kennis’ versneden en de kern naar het aschvat verwezen...

We hebben al eerder opgemerkt dat Carry van Bruggen als Joods meisje geconfronteerd werd met de ‘vanzelfsprekendheden’ van het Christelijk onderwijs. Zo'n dertig jaar later is er nog weinig veranderd. Over de ‘aanmatiging van den geloovige’ schrijft ze in De Nieuwe Kroniek van 15 juni 1922.

De kerk in het midden

De gezondheid van een collectiviteit laat zich misschien aan geen enkel ding zoo zuiver meten als aan de middelen welke zij instinctief weet te kiezen om haar belagers en aanklagers onschadelijk te maken. Bij een hooge mate van gezondheid werd dat (zelfbehouds-)

instinct schier onfeilbaar, het kent en raakt precies de zwakke plekken in de ziel van den tegenstander.

Niet ‘misdadig’, niet ‘onbeschaamd’, niet ‘gevaarlijk’, niet ‘afkeurenswaardig’, maar eenvoudig: *Bad Form* heet men in zekere zéér uitgebreide ‘beschaafde’ Engelsche kringen het al te critisch, het al te openlijk bespreken van zedelijke, religieuse en politieke aangelegenheden. Bewonderenswaardig instinct. Is er een vonnis erger dan ‘Bad Form’, wordt men niet duizend maal liever op volslagen zedelijke stompzinnigheid betrapt, is het niet eindeloos glorieuser een ‘gentleman’ dan een zedelijk strevend wezen te heeten, is een eerlijk schoenlapper niet een veel grooter schande voor een ‘beschaafde’ familie dan een weggeloopen bankier? ‘Smakeloos’ heet ten onzent de boeman en niets is zoo zot als de zotte deftigheid waarmee onze Toonaangevende Journalist dat vernietigende vonnis wijst -, helaas met succes!

Nog altijd worden we tot wee-wordens toe verveeld met den geldwegsmijtenden arbeider, heel Holland schreeuwt naar zuinigheid -, we hebben zelfs een Bezuinigings-Partij - niettemin berichtten onlangs de bladen fraaie relazen over de niet bepaald zuinige manier waarop de koningin haar reisjes naar Noorwegen arrangeert - en geen kikt er of mikt er, niet uit angst of uit eerbied, maar omdat sinds lang de Toonaangevende Journalist heeft uitgemaakt dat dit ‘Bad Form’ zou zijn. Volkomen geoorloofd, zelfs hoogstgeestig daarentegen zijn de laffe grappen over de kleeding, de huisvesting, de voeding van de communisten in Genua, die zich daar precies als elk ander gedragen hebben en waarschijnlijk nog erger bespot zouden zijn als ze zich opzettelijk afwijkend gedragen hadden.

Zoolang dan ook het zoogenaamde atheïsme nog alleen maar ‘krankzinnig’, ‘misdadig’ en ‘schandelijk’ heette, waren er altijd genoeg die zich Atheïst beleden -, het is ‘Bad Form’ geworden en dus onverbiddelijk naar de ‘lower classes’ afgezakt. Er zijn onder de Beschaafden en Intellectueelen geen atheïsten meer te bekennen -, wat de laatsten betreft, de Intellectueelen meen ik, ze konkelen van hoog tot laag nog liever met theologen, en vertoonen zich om zoo te zeggen eerder met een gereformeerden dominee van het ergste slag dan met een eerbaar Dageraadsmanneke op straat.

Vol spottende verbazing en hooghartig medelijden vragen beschaafden en intellectueelen zich dan ook af, wat ter wereld de nieuwgevormde Partij van Vrijdenkers in de politiek beteekenen en bedoelen kan.

Welnu, beschaafde Dames en intellectueele Heeren, Minister De Visser heeft U het antwoord gegeven! Van de boekenlijst der R.H.B.S. te Amersfoort deed Zijne Excellentie met het oog op de gevoelens der Christelijke leerlingen Goethe's ‘Faust’ en Lessings ‘Nathan der Weise’ schrappen. De Christelijke Jongeling leert thuis en op de ‘cat.’ dat God de Wereld in Zes Dagen schiep en het is niet aan de school dit heerlijk en dierbaar geloof te ondermijnen met pantheïstische ketterijen -, de Christelijke Jongeling leert wijders

dat Hij boven anderen uitverkoren is en het is alweer niet aan de school deze eerbiedwaardige overtuiging te schokken door lichtvaardige verdraagzaamheid...

Beschaafde Dames en Intellectueele Heeren, geloof mij: het is niet aan U om dit te laken of U er aan te ergeren, want gij hebt dit zelf op Uw beschaafd en intellectueel geweten. De welhaast ondraaglijke aanmatiging van den 'geloovige' - stammend uit den tijd toen de Kerk tezamen met en naast de justitie het bolwerk der openbare orde was, toen dominee en scherprechter één lijn trokken in den gruwelijkst letterlijken zin - hebt gij zelf zorgvuldig aangekweekt en in stand gehouden. Alle wereldbeschouwingen, alle systemen, alle richtingen, elke hypothese, theorie, stelling, opinie, geneeswijze, kunstrichting, noem het hoe en wat ge wilt hebt gij vrijelijk en nauwkeurig onderzocht, geanalyseerd, gewogen en al dan niet te licht bevonden, maar 'Het Geloof' moet men respecteeren. De Roomsche kranten hebben lijkverbranding 'lijkenschennerij' genoemd, maar niemand spreekt over hun processies als over poppenkasterij. Men durft niet: het zou Bad Form zijn. Zij mogen alles, zij durven alles, den geloovige in zijn geloofsijver is alles geoorloofd. Het is Uw schuld, beschaafde dames en intellectueele heeren, gij hebt het zelf zoo gewild. Om litterair dada-isme lacht ge, hun 'religieus' dada-isme slikt ge. Over Bolland, over Bergson, over Picasso, over Mahler, over alles hadt ge en hebt ge een opinie, maar voor de zotste nonsens-complexen dwingt ge Uw kinderen 'eerbied' af, ook al zijt ge zelf volkomen 'ongeloovig', omdat ge U wijsmaakt en laat wijsmaken dat 'spotten met het geloof' Bad Form is en omdat ge maar voor dit eene ding als de dood zoo bang zijt!

Nu is het zoover als het is gekomen, en ze staan wezenlijk voor niets meer. Niemand heeft ooit van tegenstanders 'eerbied' geëischt voor een systeem, elkeen staat en stond het vrij de zwakke plekken in bijvoorbeeld de Marxistische wereldbeschouwing bloot te leggen, zoo hij wil door middel van de ironie - spot is soms de beste en meest juiste critiek - het Marxisme (en het Communisme, en het cubisme en het dada-isme en het Spinozisme) is dan ook 'maar' een 'opvatting', de Katholieke of Protestantsche wereldbeschouwing echter is 'Geloof' en geloof is heilig, zelfs den tegenstander. Geloof heeft recht op eerbied en ontzag, zelfs van den ongeloovige. 'De Kerk in het midden' te laten, ziedaar alles waar de ongeloovige beschaving en het intellect naar hebben gestreefd. Ze staat in het midden en stevig óók en parmantig genoeg en deelt naar alle kanten de lakens uit. Werk genoeg aan den winkel voor het jeugdige Partij van (laat ons hopen) jeugdige Vrijdenkers om haar een flinken duw op zij te geven!

Carry van Bruggen en Indië

Van 1904 tot 1907 verbleef Carry van Bruggen in Indië. In 1901 had ze de journalist en socialist Kees van Bruggen ontmoet, die zijn eerste vrouw voor haar verliet. Door de bemoeienis van Troelstra (‘Troelstra moest zich er ook weer mee bemoeien: die zei dat 'n goed partijgenoot liep niet van z'n vrouw af. Dat dee-je niet, je hadt genoeg aan de partij’ bericht Jacob Israël de Haan aan Van Eeden over deze affaire) was Kees van Bruggen wegens die verhouding ontslagen bij Het Volk. Carry en Kees moesten toen leven van Carry's salaris als onderwijzeres. Een onhoudbare toestand, want Kees moest ook zijn vrouw en twee kinderen onderhouden. Een oplossing was op dat moment voor Kees van Bruggen het hoofdredacteurschap van een kleine Indische krant, de Deli-Courant. Kees van Bruggen scheidde van zijn eerste vrouw en hij en Carry trouwden vlak voor hun vertrek naar Indië.

Carry met Kees van Bruggen, hun kind en het huispersoneel.

‘Wij hadden het land niet lief en we zouden er geen innig-lieve vrienden laten.’ Zo vat Carry van Bruggen in *Bij 't heengaan* (1907) haar driejarig verblijf in Indië samen. De positie die haar echtgenoot er bekleedde, was moeilijk genoeg. Een onafhankelijke, kritische, pers was er een ongekend en ongewenst verschijnsel. Van Bruggen kreeg al snel hooglopende conflicten met zijn, gezagsgetrouwere, superieuren. In Carry van Bruggens eerste roman, *Goenong-Djatti* (1909), realiseert de hoofdpersoon Charlotte zich hoe moeilijk de

positie van journalist is in een land waar een mening die ook maar enigszins naar humaniteit zweemt, wordt aangezien voor ‘moderne aanstellerij’: ‘En journalist hier in Indië, als hij tenminste wat karakter heeft, dien beklaag ik. Ik geloof, dat zoo een man een ellendigen werkkring moet hebben.’

Onmiddellijk na haar aankomst begint Carry mee te werken aan de Deli-Courant. Ze verzorgt er twee wekelijkse rubrieken in, woensdags een artikel dat zich speciaal op vrouwen richt, onder de titel *Iets voor onze dames*, en op zaterdag een boekbespreking. De vrouwenrubriek ondertekende ze met ‘May’, de rubriek ‘Van boek en tijdschrift’ met ‘M’.

In de eerste kritieken geeft ze meestal een informatief overzicht van nieuwe publicaties en de laatste tijdschriftafleveringen. De rubriek is niet zuiver literair van aard, ze bespreekt ook boeken over kunstnijverheid en hygiëne. Wat haar smaak voor literatuur betreft: die lijkt zich nog te ontwikkelen. Haar eerbied voor de Tachtigers, die ze vurig bewonderde toen ze onderwijzeres was, is ze kwijtgeraakt.

De onderwerpen die Carry van Bruggen aansnijdt in de rubriek *Iets voor onze dames* zijn weliswaar vooral in het begin traditioneel ‘vrouwelijk’ (mode, keuken en kinderen), maar de uitwerking ervan is steeds kritisch en belangwekkend.

Het is onmiddellijk duidelijk dat een traditionele vrouwenrubriek, en dan voor Indische ‘dames’ nog wel, haar niet ligt. ‘Van mode- en kinderrubrieken met correspondenties enz. ben ik en blijf ik principieel tegenstander, iedere pagina, besteed aan lege modepraatjes lijkt mij verknoeide tijd en moeite’ schrijft ze in september 1904, en ze begint dan ook al heel gauw informatie te geven over belangrijke vrouwenkwesties, bijvoorbeeld een vrouwencongres in Berlijn. Ze doet dat overigens met de nodige voorzichtigheid: ‘Ik ben wel eens bang dat niet àl m'n lezeressen gediend zullen zijn van vrouwencongressen en wat dies meer zij’. Na de veertigste aflevering van *‘Iets voor onze dames’* verandert ze de rubriekstitel in het veel minder truttige *Brieven van May*, omdat het (zelfgekozen) opschrift haar benauwt: ‘Ik meen me bewust te mogen zijn, dat ik nooit heb geschreven voor dames in de mondaine, laat 'k zeggen in de “gekleede” beteekenis van 't woord - en na m'n eerste proeven van beginneling - geloof ik te hebben getoond 'n veel te hooge opvatting van m'n taak te hebben, om prullig geleuter over japonnetjes en hoedjes uit andere bladen te knippen, en van opschrift en onderschrift te voldoen. Meer dan eens heb 'k een onderwerp van algemeene strekking aangeroerd en 'k vlei mij, dat het geschrijf ook mannen niet geheel ongenietbaar was.’

Vanaf deze beginselverklaring stelt Carry van Bruggen onderwerpen van algemene aard aan de orde, die later even zovele stokpaardjes zullen zijn: snobisme, idealisme (de wat al te zachtzinnige feministe en pedagoge Ellen Key bijvoorbeeld, zo geliefd bij vooruitstrevende ‘dames’), volksopvoeding, kleding-reform, sexuele voorlichting,

onverdraagzaamheid van Christenen. Een artikel over ‘vrouwengeschrijf’ is hier opgenomen.

In het laatste jaar van haar driejarig verblijf in Indië zijn Carry's eerste verhalen ontstaan. Ze werden pas gepubliceerd na haar terugkeer, nog nadat ze debuteerde met de verhalenbundel *In de schaduw* (1907). Het beschrijven van de Indische samenleving is dus het eerste onderwerp geweest waar ze zich, wat haar creatieve werk betreft, op wierp. Ze heeft er één verhalenbundel en twee romans over geschreven: *'n Badreisje in de Tropen* (1909), *Goenong-Djatti* (1909) en *Een Indisch huwelijk* (1916). Dat is veel als men bedenkt dat ze tot het land weinig affiniteit heeft gevoeld.

De eerste schetsen, die gebundeld werden in *'n Badreisje in de Tropen*, zijn proeven van stemmingskunst, geheel in de stijl van het naturalisme. *'n Badreisje in de Tropen* geeft ‘voorvallen’ uit het Indische leven, bijvoorbeeld een overspannen geraakt Hollands vrouwtje dat het Indische klimaat niet verdragen kan. Het schilderen met woorden, het ‘objectief’ beschrijven, toen zo in de mode, lag haar niet. ‘Ik ben weinig visueel,’ verklaart ze dan ook later tegen André de Ridder.

Persoonlijke betrokkenheid, hét kenmerk van Carry van Bruggens latere schrijverschap, is voelbaar in haar eerste roman, *Goenong-Djatti*. Daarin geeft ze impliciet een kritische analyse van de ultra-materialistische Indo-Europese samenleving zoals ze die moet hebben leren kennen in Medan, Deli. Het boek is nogal overladen met gebeurtenissen, een moord en twee zelfmoorden, maar uitstekend geslaagd in de verwerking van het thema: de ondermijnende invloed van een specifiek koloniale situatie, die van Deli, op de moraal van het individu.

Een Indisch huwelijk, een kleine roman over het huwelijk-met-de-handschoen, raakt een typisch probleem van het Indië van voor de Eerste Wereldoorlog, dat van de sexuele spanningen die ontstonden door het vrouwentekort. Rob Nieuwenhuys vertelt in *Oost-Indische Spiegel* dat in 1905 het percentage vrouwen 18,7 bedroeg. Het vrouwentekort leidde tot een dubbele moraal: een tolerante houding werd ingenomen tegenover de Europese vrijgezellen, en een intolerante tegenover hun inlandse huishoudsters en de kinderen uit die verbintenissen, de achteruitgezette Indo's. In haar werk stelt Carry van Bruggen die moraal aan de kaak.

Eén van Carry van Bruggens eerste schetsen, het nooit in boekvorm gepubliceerde, hier opgenomen *Aankomst in Indië* (1905), is naar ze zelf in de Deli-Courant verzekert, niet autobiografisch. Toch lijkt het niet waarschijnlijk dat zij haar eerste kennismaking met Deli en de Delianen wèl positief ervaren heeft, daarvoor komen we de onbehouwen planters uit *Aankomst in Indië* té vaak in haar Indische verhalen tegen. Bovendien lijkt de bekrompen, roddelzieke Hollandse kolonie in Medan ook niet het meest geschikte geestelijke klimaat voor de vrijgevochten Carry. Dat haar gedrag, haar

opvattingen en haar uiterlijk (ze droeg revolutionaire, corsetloze, Liberty-jurken) niet alleen verbazing maar ook haat opwekten, blijkt uit een ongewoon kwaadaardig artikel van Karel Wijbrands in Het Nieuws van de Dag voor Nederlandsch-Indië. *Esthetische dames in Deli* verscheen als lasterlijke reactie op een opmerking van Carry over journalisten die ‘misbruik maken van hun macht’. Ze doelde daarmee op Wijbrands, die de bewonderaars van Is. Querido ‘rijp voor Meerenberg’ had genoemd. Carry trok zich die opmerking persoonlijk aan, omdat ze niet lang ervoor een bewonderend artikel over Querido's oeuvre had geschreven voor het Weekblad voor Indië. Het artikel van Wijbrands moet haar zeer vernederd hebben: Carry van Bruggen heeft erna tot haar vertrek ongeveer een jaar later, in Indië geen letter meer gepubliceerd.

Het eerste verhaal dat Carry van Bruggen vanuit Indië in Nederland publiceerde, was ‘Aankomst in Indië’. Het verscheen op 29 oktober 1905 in De Amsterdammer.

Toen de laatste trein ‘van beneden’ binnen kwam, was 't al haast avond. 't Was vroeg donker dien dag, omdat 't regentijd was en zwarte, bolle wolken den heelen middag al hoog aan den hemel gezeild hadden, tegen vijf uur zich ontladend in hevige buien van fellen slagregen. Nu was 't zes en de trage locomotief met de loom uitziende, als vermoeide wagens erachter, zeulde lamlendig 't stationnetje binnen. De eenzame Europeaan, die heen en weer liep op 't geel geplaveide perronnetje, keek, met even een opgewekt-verwachtend trekje in z'n Indisch-indolent gezicht, de wagens langs, de derde-klasse-wagens vol inlanders en chineezen, grijzende, verhitte koppen voor de gaten zonder vensterglas. Hun armen, fijn-sterk of plomp geel, ook wel akelig mager van opium, hingen slap uit de wagen, want ze zaten op lange, smalle banken, langs de gaten geplaatst. Maar de Europeaan zocht de eenzame eerste-klasse-kar en daar kwam al gauw het joviale, nog Hollandsch frissche hoofd van een terugkeerende verlofganger uitkijken.

Van de rand der bekapping straalde en gutste de regen in breede, blanke linten op den grond en buiten was 't neerplassen zoo sterk, dat de huizen en boomen achter die dichte regenbundels verdoken en onzichtbaar waren als achter een maar ternauwernood transparant gordijn. Doodstil en als lankmoedig stond een troepje kokospalmen naast 't stationnetje onder die geeseling.

De Roode en zijn vrouw waren uit den trein gestapt en stonden nu hulpeloos op de gele steentjes naast de bagage, die een hijgende koelie, met platte borst en bevende beenen, naast ze neergekwakt had, nu wachtend op z'n dubbeltje. Triestig keek Henriet den verlaten weg af, die van 't station naar het stadje leidde, en de melancholie van een tropischen regen bij avond drukte haar met een kleumend gevoel van komende zorg. De Roode praatte met den chef, krombeenige Sinjo, die Hollandsch sprak met 't kort afbijten der

woorden als een Javaan doet, maar heel beleefd en goedwillig lichtte hij toch in.

Paardewagentjes waren al weg, doch ze moesten nu maar een hongkong nemen en koelies voor de bagage. Een paar schooierige, brutale Chineezen, bloot op een kort blauw broekje en smerig halsdoekje na, maar droog onder den luifel van hun stellig een meter breeden hoed, bruin-stevig vlechtwerk, van een klein puntig bolletje met een vervaarlijken rand, riep hij aan, met een kort, snauwend bevel ze gelastend de ‘barang’ te brengen naar het eenige hotel, dat dichtbij was. Toen tikte hij even aan z'n pet en Henriet met haar man stapte 't perron af en de vestibule door.

Onder de druipende, diep glanzig groene en heel hooge kanariboomen, met hun proppen van schel oranjebloemen, stonden een aantal ‘hongkongs’ in lange rij.

De lange, ranke trek-stokken steunend met de einden op den grond, putjes borend in den sappigen modder. Zoo naast elkaar, met hun glimmende opgeslagen kappen en eendere rood- en gouden siermotieven, Chineesch-fantastisch, leken ze een stelletje broos kinderspeelgoed, timide en stilletjes neergezet onder de hooge, diep-donkere boomen in de regen-melancholie van den vallende avond. Op den rand van ieder karretje zat, de bloote beenen recht gestrekt tusschen de trekboomen, de Chinees. Ze hadden allen groote luifels van hoeden op, waarover traag druppels neerglipten en velen droegen ruwe, ruige mantels van grof stroo, die aan Indianen oorlogstooi deden denken. Taaie oudjes waren eronder, met schrale, grijzige haarstaartjes, niet neerhangend maar geknoedeld tot een slordig toetje en ook mooie jonge kereltjes van zestien jaar misschien, van heel anderen stam weer, stoer en breed, met gladde, blanke gezichten, waarin soms een heel gevoelige mond en weeke oogen en met fijngespierde polsen en handen uit de grof-strooien jassen.

Doodstil, zonder spreken, in ongebroken rij, strakke gezichten als ingespannen turend naar 't gedrup van de regen uit de hooge boomen boven hen, zaten ze daar. Maar opeens ging er een schok doorheen en een zestal tegelijk namen hun karretje beet bij de ranke boompjes en ratelden als in wilden wedstrijd op De Roode en Henriet af, die uit de vestibule kwamen en terughuiverend voor den droevigen, grijzen regenval, onder de smalle voortrap waren blijven staan.

De half brutale, half smeekende gezichten onder de groote hoeden naar De Roode opgeheven, dromden ze, tuk op een dubbeltje, om hen beiden op. Maar Henriet huiverde terug. Ze had ze dien dag aan de haven gezien, in volle zon, wreede, blakende zon, rechtaf van den gloeienden hemel uitgegoten op de blakende, geprangde ruggen. Als beesten trokken ze en de menschen, die in de karretjes zaten, keken onverschillig, gewend naar de kromme, zweetende lichamen voor hen.

Zoo hadden ze dooreen gekrield, daar aan de zonnige, stoffige, gloeiwarme haven, handig en met zekeren handgreep de lichte

karretjes zwenkend tusschen 't gewemel van ossekarren en voetgangers.

Maar Henriet had een physiek verdriet gevoeld, als een pijnlijk bonzen onder in haar borst en ze had tegen haar man toen gezegd, dat ze nooit, nóóit in zoo'n vreeselijk karretje zou willen zitten en zich trekken laten door een mensch. En nu stonden ze onder de smalle stationskap, starend in den donkeren avond en ze zagen het geguts van den regen en de zware, glanzig groene kanari's, de slanke geduldige palmen. En om hen heen dromden er zes van die karretjes, heet-begeerig de Chineezen, maar toch ingehouden, gluiperig dringend, maar zonder uiterlijk geweld.

Henriet begreep, dat ze in een van die karretjes moest en met een akelig wee en vies gevoel, of ze zoo wel kon huilen, kroop ze, ongewend en moeilijk, naast haar man in het nauwe karretje, onder de overhangende kap. De Chinees sloot 't van voren nog met een lap zeildoek, zwart glimmend van regen en als in een eng kooitje, de knieën tegen elkaar, zaten ze daar.

Met een ruk vatte de trekker de dunne, ranke boomen beet en den rug gekromd, trok hij ze op een vlug drafje door den moddergrond. De Roode had Henriet's hand gegrepen en hield die, zachtjes drukkend, tusschen z'n beide handen gevangen. Henriet voelde zich droevig en moe. De aankomst in Indië was niet opwekkend. Er was niemand geweest om ze af te halen en al hadden ze dat geweten - ze kenden geen ziel in hun nieuwe woonplaats en hun voorganger hadden ze met z'n vrouw op Ceylon ontmoet, op thuisreis, 't was toch onaangenaam. Die voorganger had ze van 't stadje en de kleine maatschappij daar al niet veel goeds verteld, maar haar man had gezegd, toen ze alleen waren, dat 't, och, van die Indische zwartgalligheid was, dat hadden al die verlofgangers. Toen, op Ceylon, op 't mooie, welige eiland, waar ze, met 'n groepje guitige luitjes van de boot het oponthoud van den stoomer benutten voor een leuke tocht 't land in, had ze met Henk mee gelachen om de geelbleeke mopperaar met z'n verflenst vrouwtje en hangerige zanik-kinderen. Maar nu in 't karretje, met den trekkenden, zweet- en regenglimmenden Chinees ervoor, wiens gebukten rug ze even maar boven het zeildoek konden zien; geel-vettig vleesch, dat haar wee maakte, dacht Henriet aan het gemopper van den verlofganger terug en bleekjes lachte ze tegen Henk, niet tot veel zeggen geneigd. Henk drukte haar hand en met even, als onwillekeurig een blik op de stomzeulenden Chinees, bukte hij zich naar haar toe en zoende haar. ‘We zijn er nu gauw, hoor kindje.’

‘Ja Henk,’ zei ze, toch weer wat gelukkig nu, ‘maar vin je 't niet akelig wreed in zoo'n karretje te zitten en je door zoo'n stakker van een Chinees te laten trekken?’

‘Och,’ zei Henk, ‘'k weet het niet. Misschien vinden ze 't zelf niet eens heel erg. Die dingen zijn zoo moeilijk uit te maken. Wij hebben heel andere opvattingen.’ En met geforceerde luchtigheid, om z'n vrouwtje wat op te vroolijken, ‘maar lekker zit je er niet in’ en

plagerig, ‘goed dat we pas getrouwd zijn, hè.’

‘Ja, net een kooitje’, lachte Henriet terug. ‘Je ziet nu niets meer, maar wàt een regen.’

‘Wat kàn het hier regenen! En al heelemaal donker...’

Met een stevigen ruk van den trekker, zoodat 't karretje even heen en weer bobbelde op den kuiligen grond, zwaaiden ze den hoek om. Met een gilletje klampte ze zich aan Henk vast. Maar nu minderde meteen de vaart van het karretje, de Chinees richtte zich uit z'n moeielijke trekhouding op, de handen waren nu losjes om de boomen en als vanzelf liep 't lichte karretje achter hem aan, nu over hard, ratelend plaveisel. Veel licht zag Henriet voor zich uit en ze begreep, dat daar 't hotel moest zijn.

‘Henk, Henk, we zijn er.’

Voorzichtig nu liet de Chinees de boomen zakken en knoopte het afsluitend zeildoek los.

Henriet met iets opgewekts weer, wipte er uit, de rok van haar al wat verslonsd grijslinnen japonnetje veegde over de modderstraat. Toen kwam ook Henk. Zoodra het karretje stilstond, sloeg de Chinees een paarsig, vaal verschoten doekje over hals en borst en zette z'n groote druipende hoed af, dien in de hand houdend.

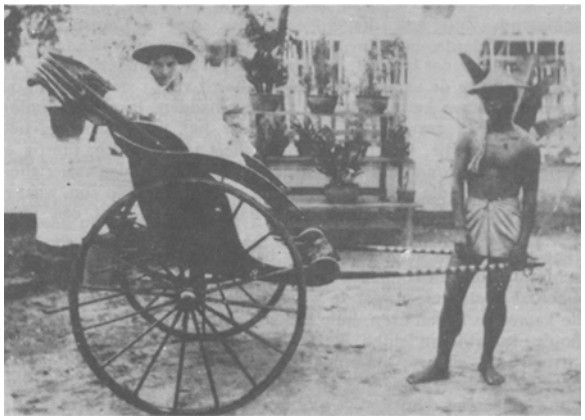

Carry van Bruggen in Deli.

Henriet zag nu zijn gezicht, blanker dan ze zich een Chinees gedacht had en zuiver ovaal.

Zijn hoofd boven 't gezicht, was egaal kaalgeschoren en rondom het ronde haarschijfje, waaruit de vlecht kwam, ook zoo. Maar de vlecht, glanzig en dik, deed hij nu gauw uit den opgerolde knoedel, met een handige beweging en als een gladde slang met soepele bochten viel hij

langs den blooten rug neer. De gespierde teenen sidderden in het korte broekje.

Henk, na even zoeken in zijn portemonnaie, wou hem een dubbeltje geven, maar Henriet had meelij met de sidderende beenen en even open, moehijgenden mond en zachtjes Henk aanstootend, zei ze, ‘geef 'm twee.’

Zonder dank of groet keerde de Chinees zich, moe, z'n karretje achter 'm aan, om, en ging op de rij kameraden af die onder de electrisch verlichte pendoppo van het hôtel op 'n vrachtje wachtten. Henk en Henriet, met wat opgewekter gezichten nu, traden 't hôtel binnen.

't Was een groote, ruime voorgalerij, als in alle Indische hôtels, met bemorste tafeltjes en ongemakkelijke Weener stoelen. De vloer van marmer, vierkante platen van drie kwart meter, sommige, nieuw ingevoegd, wit-glanzig, maar de meesten met groote happen uit de hoeken, waar dan vuil grijs stof opgehoopt lag. Doch 't electrische licht, dat uit veel lampen brandde, gaf er toch een rijkdom en een glans overheen, die 't armoedige zoodje wat ophaalde. De eetzaal was wel iets beter, omdat de vuile tafeltjes hier gedekt waren met helder linnen en ieder een bouquetje droegen, van groote, maar vooze en niet-riekende rozen en van allerlei klein, paars en vreemd blauw gebloemd. Zoo had die holle ruimte, met de oorspronkelijk roze-geschilderde, nu afbrokkelende en vuil gevlekte wanden, zelfs iets feestelijks, dat Henriet, bij 't inkijken, prettig aandeed.

Ze was, nu ze de akelige spoorreis en de rit van 't station af in dat vreeselijk-nauwe karretje achter den rug hadden, in een stemming, om met alles tevreden te zijn. Onder het bruin-strooien, heel eenvoudig hoedje, keken haar oogen, héél jonge oogen, prettig en berustend nu, rondom zich, met de iets aangedane nieuwsgierigheid van menschen, die voor 't eerst in een vreemd, ver land zijn, waar ze wonen moeten. Maar Henk trok haar, lachend met een ietsje ongeduld, aan den mouw.

‘Toe kindje, nou eerst een kamer bespreken, dan hebben we alles achter den rug, en kunnen we ons gemakkelijk maken.’

Doch ze wisten niet, waar ze wezen moesten, voor 't bespreken van de kamer en keken even, hulpzoekend rond. Een aantal Chineesche boy's in stijf-zindelijke witte baadjes, waaronder fijnkleurige citroen-gele, blauwe, lila broeken, van soepele zij of dun linnen, de haarvlechten met gekleurde zijden koorden doorvlochten, liepen op hun Chineesche schoenen van vilt met satijn overtrek, heel stilletjes rond. Hun stappen waren loom, zonder eenige haast en hun gezichten in volkomen, strakke rust. Blaadjes met kleine bitterglazen, waar 't bruin en groen in tintelde en met frisch-parelende whiskey-soda hielden ze op de hand, zorgvuldig en met iets bijzonder elegants.

Er waren maar weinig Europeanen, maar er was veel rumoer van lawaaierige stemmen, als om de stilte weg te houden uit de holle ruimten en den melancholieken regenzeur niet te hooren.

Want zonder ophouden klaterde het nog buiten en eenmaal uit den lichtkring van het hôtel heerschte daar de stugge donkerte, als aandringend rondom. 't Leege, kille hôtel was toch nog 't eenig veilige. Maar de regen koelde de atmosfeer buiten en er woei telkens een rillige wind door het heel open en onbeschut gebouw, vochtig blazend tegen de warmroode koppen van het stelletje drinkende en zwetsende Europeanen om de groote middentafel. Een tiental zaten daar en in hun geforceerde vroolijkheid van moppen tappen en lach-uitbarsten was als een diepe smart om de regenzeur en 't nare land. Enkele eenzamen zaten aan de kleine tafeltjes rondom en zwijgend, in den regen turend, dronken ze 't eene bittertje na 't andere, dat een Chinees op hun rauw geroep van ‘boy’ met een onaangenaam platten uitspraak van de ‘o’ ze telkens bracht.

Dat waren planters van buiten, die nu uit waren in de stad en in 't hôtel zouden blijven eten met veel wijn en champagne, om vroolijk te zijn en 't geld te verteren, dat ze, in hun eenzame plantages ver 't land in, niet te gebruiken wisten.

De Roode en Henriet aarzelden even voor ze een dier gladgeschoren kerels met hun breede, roode gezichten, een stelletje slagersknechts in hun witte strak-zittende pakken, aanspraken voor de vraag waar ze moesten zijn voor 't bespreken van hun kamer. En ook wilde Henk niet bespottelijk zijn, met z'n mailboot-Maleisch een Chinees aanroepend. Op 't moment wist hij zelfs absoluut niet, wat hij zou hebben moeten zeggen. Maar Henriet dacht, dat de Europeanen hen van zelf wel zouden terechthelpen, als ze zagen, dat ze vreemd en zoekend waren, ze moesten er maar eens langs loopen, dan zou er een toch wel opstaan en helpen. In Indië waren de menschen toch zoo gastvrij en hulpvaardig.

't Schreeuwende stelletje om de tafel met z'n vuile vlekken en bitterplasjes, de roode koppen bij elkaar en breed uit de ellebogen leunend op 't blad, hield zich wel even stil, toen ze Henriet en Henk in 't oog kregen. Sing-kehs en een vrouwtje erbij. En hoè 'n vrouwtje. Ongegeneerd brutaal kijkend, met knipoogen naar elkaar namen ze Henriet op, die onrustig werd onder 't gemeene kijken van al die kleine genepen drankoogen en maar hoopte, dat Henk 't niet zien zou, die zóó driftig kon zijn.

Haar prettige stemming was allang weer gezakt en schuw keek ze opzij naar Henk. Die had 't ook al gemerkt, dat begreep ze direct aan 't nerveuse beven van z'n mond onder den snor. Drift kookte in 'm op. Maar hij hield zich in. Nu al ruzie maken, 't zou stom zijn. Ten slotte moest je met de kerels werken en opschieten. Maar als er meer zulke proleten waren, dan konden hij en Henriet 't goed hebben. Ongegeneerd en zonder eenige terughouding fluisterlachtten die om de groote tafel onder elkaar, opzettelijk telkens kijkend naar De Roode, die ze driftig voelden worden en de eenzamen aan de kleine tafeltjes grinnikten vergenoegd in zichzelf om een relletje, dat ze voorzagen en dat den mislukte regenavond breken zou.

‘Heb je ooit zulke proleten gezien?’ barstte Henk ineens uit, zich

bruusk naar de tafel keerend. ‘Wat een volk...’

Z'n driftige stem scheen de rumoermakers te prikkelen. Een van hen, een korte, gedrongen kerel, met een dik hoofd en vuurrood gezicht, keerde met een stevigen zwaai z'n stoel ineens naar den kant waar De Roode stond, en bleef 'm zoo, de stom-vette vingers trommelend op 't blad van de tafel, kalm-lachend aankijken. De anderen lachten luider en schreeuwden om bier en bitter. Henriet zag naar Henk, naar z'n bleek woede-gezicht en ze beefde. Onbewust beluisterde ze 't geruis van den nog altijd stroomenden regen en 't geratel van een hongkong, héél in de verte. Een moment voelde ze niets, wist niet, hoe ze eruit zouden komen. Strak keek ze de eetzaal met de kleurige bloemetjes in en dan, met een gevoel of ze flauw zou vallen, naar den man met het roode gezicht, die breed uit van z'n stoel af, Henk sarrig belachen bleef.

Maar een klein Chineesje in een teer paars baadje met blauwen broek, die al 'n poos om hen heen had staan draaien, zei ineens, discreet-snel, als gebruik makend van een geschikt moment: ‘Toewan man kamer?’ En meteen, even omkijkend, om te zien of ze 'm volgden, liep hij vlug met fladderig bewegen van z'n wijde zijden broek hen vóor, de galerij uit en vóor 't hôtel om een slecht verlicht, overwuifeld modderpadje in, smalletjes en glibberig. Een monotone rij van eendere kamers onder één dak, met de armelijken verlichte galerijtjes, uitziend op een slordigen, verregenden tuin liepen ze, moeilijk elkaar vasthoudend, langs. Henriet voelde zich akelig verlaten en tranen brandden haar achter de oogleden. Aan 't eind van de rij was een donker galerijtje tusschen twee lichten, dat was een nog onbewoonde kamer.

De Chinees hield daar op en laconiek zei hij: ‘ada kamar.’

Bij 't bleeke licht van een der gloeilampjes die zuinig 't looppaadje verlichtten, zag Henk, dat hun bagage daar al stond, een zwarte hoop, neergesmeten in een der hoeken. Een stoel, waarschijnlijk door de koelies omgegooid, lag daar naast over den grond.

En 't kleine Chineesje, na vlug 't licht te hebben opgedraaid, wipte 't trapje weer af en liet ze alleen staan in hun nieuwe woon.

Het verhaal ‘Aankomst in Indië’ gaf aanleiding tot misverstanden. In haar rubriek ‘Brieven van May’ gaat Carry van Bruggen in op negatieve reacties uit haar directe omgeving. Haar artikel verscheen in de Deli-Courant van 20 december 1905.

Ik heb bezoek gehad van 'n zeer beklagenswaardige schrijfster. Tot voor kort nog 'n bescheiden plaats bekleedend in de beginnersrangen van 't eerzaam literatoren-gild, tot voor kort geëerd, geacht... ge... enfin, men sla voor de rest ieder doodsbericht van ieder beroemd man op, ziet ze zich nu prijsgegeven aan de algemeene verachting, het algemeen wantrouwen, kortom aan alle booze gevoelens, die 'n zich beledigd wanende gemeenschap kan koesteren tegen de schenners van z'n eer en deugd.

De inderdaad beklaaglijke dame, sinds het ongeval aanmerklijk verouderd, heeft mij het volgende toevertrouwd.

In de tamme, bedaarde en behoorlijke ‘Amsterdammer’ gezegd ‘Groene’ zou van haar hand een stuk zijn voorgekomen, dat de eer van Deli op 't gruwelijkst belaagt; daarin zou opgemelde schrijfster - vergetend dat ‘il faut laver son linge sale en familie’ - een omstandig relaas hebben geleverd van de behandeling, haar bij de komst in deze gewesten door eenige leden van 't edel en onsterflijk plantersgilde bereid, een en ander strekkende dit gild in de oogen van Hollandsche verwanten te verkleinen en te vernederen. Verder zou daarin een stationschef staan gesignaleerd als houder van twee kromme beenen, en zoo meer.

Nu heeft de beklaaglijke schrijfster mij hand-op-'t-hart bezworen, dat ze

1. niet 's avonds bij regen, maar overdag bij stralenden zon hier is gearriveerd,
2. niet in 'n akelig hotel, maar in de gastvrije huizinge ‘De Boer’ - et où peu on être mieux - onderdak vond,
3. nooit ende nimmer een krombeenigen stationschef onder de oogen heeft gehad,

en ten slotte in de trein van Belawan naar hier door eenige leden van de diersoort, die men bij Linnaeus en elders als ‘Gijzen’ vindt aangeduid, dermate ‘middels’ onschuldige en prettige gezelschapsspelen - als daar zijn: het werpen met kikkers, het jongleeren met hoeden, benevens nuttige oefeningen in Hollandsche krachttaal - is geamuseerd, dat bezwaarlijk een andere dan 'n gunstige indruk van den lande Deli en den volke Deli daaruit kon ontstaan.

Dit alles, verzekerde ze mij, had ze ook al op persoonlijke aanvallen gerepliceerd, echter zonder succes. Haat, minachting, wantrouwen - zie boven - bleven haar droevig deel. Daarop heeft ze zich tot mij gewend. ‘May’, zei ze, ‘jij kunt een potje breken, jij staat bekend als 'n waarheidslievend persoon, als jij nu den menschen vertelt, dat ik onschuldig ben als the unborn baby, misschien gelooven ze je dan.’ En zoo zie ik mij dan voor de zooveelste maal aangewezen als verdediger van de verdrukte onschuld.

Het geldt hier een hoog doel. De schrijfster - wier naam ik niet noem - gaat inderdaad zwaar gebukt onder de beschuldiging als zou ze een donkere schilderij van deze maatschappij hebben willen leveren, ze durft zich in de nabijheid van 't station niet vertoonen, uit vreeze voor wraak eens recht- of krombeenigen chefs. Ze staat bovendien onder verdenking, omtrent haar uiterlijkheden - men zie het geïncrimineerde stuk in ‘De Groene’ - een zoo vleiende beschrijving te hebben geleverd, als met haar alom-bekende bescheidenheid onmogelijk te vereenigen is.

Men stelle zich het lot der Nederlandsche letteren voor, indien de omstandigheden deze veelbelovende autrice tot de ijselijkste melancholie dreven, men geve er zich rekenschap van dat Deli's litteraire roem op 't spel staat!

De schrijfster van het stuk in De Groene, het veelgesmade, is inderdaad onschuldig. Niets heeft minder in haar bedoeling gelegen dan het illustere Deli te smaden en aan verachting prijs te geven.

Maar - en nu ben ik even ernstig - waar zou het heen moeten, als een schrijver, een artist in 't algemeen op een dergelijke enge wijze verantwoordelijk kon worden gesteld voor den directen inhoud van z'n litterair werk. Men accepteert het dat een schilder voor hij z'n werk begint, rondzwerft en studies maakt. Hier is een hekje en daar een boom, die hem treffen om bijzondere eigenschappen, hij legt ze vast in z'n schetsboek en veel, veel later als er gewerkt wordt, komt 't schetsboek voor den dag en de boom, het hekje, al vergeten haast, worden gebruikt. Dan kan 't toch ook zijn, dat de vage contouren van een lang-geleden gezien huis, van 'n menschengelaat, in 't geheugen opglimmen, en wat natuurlijker dan, dat de artist ze gebruikt, en wie, die later in de schilderij z'n portret herkent, mag het den schilder euvel duiden? Wat voor dezen de vastgelegde schetsen zijn, de krabbels in z'n boek, zijn voor den schrijver z'n indrukken. In 't over 't algemeen ontvankelijk en voor esthetische indrukken altijd open gemoed van artisten en artistiek-voelenden komen gansch den dag impressies, d'een sterker, d'ander minder. Ze verdringen elkaar, maar na maanden, als 'n sterke drang tot scheppen, tot schrijven de vermogens scherpt, wordt de ziel als 'n schetsboek, waarin men bladeren kan, en men ontdekt er lang-vergeten impressies, kleurige havenbrokjes en de sombere visie op een tropen-avond bij regen.

Zóó, door 't harmonisch bijeenvoegen van gansch verschillende op verscheiden tijdstippen verkregen indrukken tot één geheel, dat naar mooi-zijn alléén streeft - zóó en niet door 't platte weergeven van iets reëel-gebeurds ontstaat litterair werk. Het is geen photo, maar een schilderij, geen slaafs gebonden zijn aan de nuchtere feiten, maar een vrij rondwoelen in indrukken en visies en daaruit de beste kiezen.

M'n ‘beklaaglijke schrijfster’ is niet de eenige, die de verkeerde opvattingen van de meeste menschen op dit punt ondervindt.

Twee bekende litteratoren, Emants en Querido, hebben in den laatsten tijd noodig gevonden, het publiek, het beschaafde publiek, van eenige elementaire kunstdwalingen te genezen. Het geestige en dikwijls scherpzinnige echtpaar Scharten-Antink had o.a. in De Gids eens de enormiteit verkondigd, dat dialoog-schrijven zoo gemakkelijk was, omdat je maar had ‘af te luisteren en over te schrijven’.

Terecht is Querido daar tegenop gekomen en heeft betoogd, dat kunst *nóóit* naschrijven of afkijken is, nooit photografeeren, altijd schilderen, nooit feiten-weergave alleen, maar steeds kwestie van vrije keuze bij den artist. Ook Zola heeft dit gezegd en herhaaldelijk. Het meest realistische realisme is geen bloote weergave van gebeurde feiten, maar het product van des schrijvers rangschikken, ordenen en saâm-voegen.

Doch evenmin als het mogelijk is, bij simpele uitbeelding van

gebeurde feiten iets meer dan journalistiek te leveren, evenmin is het mogelijk te scheppen uit niets. Wie ‘Aankomst in Indië’ beschrijven wil, moet enkele gegevens hebben. Moet een trein hebben gezien in vallenden regenavond, moet menschen hebben ontmoet die dronken en zwetsten en een jonge vrouw onaangenaam bejegenden. Dit behoeft volstrekt niet gelijktijdig te zijn gezien. Als er maar sterke indrukken door dit alles zijn verwekt, kunnen die later bijeengevoegd worden tot een schets of verhaal, dat dus volstrekt *onpersoonlijk* en tendenz-loos is, en buiten eenige booze bedoeling.

Geen portretschilder, die niet bij 't scheppen van een portret, het levende beeld van een goed of ook vaag gekend mensch voor de oogen heeft gehad, geen schrijver, die niet zelf de of soortgelijke dingen heeft doorleefd als de beschrevene.

Ook met sentimenten is dit zoo. Iemand, die met talent een gevoel, een hartstocht analyseert, geeft daardoor blijk, zoo niet in z'n volle omvang, dan toch iets van dat gevoel, van dien hartstocht in zichzelf te hebben, maar daarom nog volstrekt geen photo van z'n innerlijk zelf.

Dit is een der oorzaken geweest, dat ‘Hartstocht’ van Jeanne Reyneke van Stuwe, indertijd in litteraire kringen zoo eigenaardig is beschouwd.

Het boek, dat geen bijzondere litteraire waarde had, analyseerde zoo scherp en fijn, bovendien met zoo'n zekerheid van weten, de sexueele neigingen van een man, dat men zich terecht afvroeg, hoe dit boek door een vrouw kon zijn geschreven. Iedere man, ook iemand, die de sentimenten van den held in veel geringere graad bezat, had de auteur kunnen zijn, maar een kern tenminste van gelijk gevoel dient er te wezen.

Dit is het pleidooi, dat de beklaaglijke schrijfster van het gesmade stuk in de brave ‘Groene’ mij verzocht voor haar te houden. Het is geen verontschuldiging, geen verdediging van 'n persoon alleen - al gaat die persoon ook ‘zwaar gebukt’ gelijk ik boven zei en nu bezwaarlijk kan herroepen - maar van een kunstprinciep. Men ontzegge een schrijver toch niet het recht, dat ieder schilder heeft, dit: studies verzamelen en die, als Kloos zegt, te gebruiken naar ‘kunstenaars wil en welbehagen’.

Voor de vaderlandsche letteren, voor de Delische eer, voor de toekomst eener jeugdige, tot melancholie neigende schrijfster, voor de rust van planters en stationschefs gemoederen en ten slotte voor de billijke waardeering van m'n eigen advocatencapaciteiten, hoop ik, dat de waardige dame door al 't voorgaande voldoende is gerehabiliteerd.

Een voorbeeld van Carry's 'damesrubriek' in de Deli-Courant is het volgende stukje van 11 mei 1904. In Anna de Savornin Lohman valt Carry van Bruggen een zeer populair schrijfster en critica van die dagen aan. Al in 1899 had Cornélie Huygens in haar brochure 'De Liefde in het Vrouwenleven voorheen en thans' om dezelfde reden als Carry van Bruggen de ideologie van De Savornin Lohman negatief beoordeeld.

Kleine dingen, in een krant, in 'n tijdschrift of in het gewone leven, kunnen een mensch soms ineens aan 't nadenken brengen. Een enkel woord, een simpele opmerking, zegt dikwijls veel meer dan lange uitweidingen het kunnen. Heijermans wist het, waar hij aan 't slot van z'n 'Op Hoop van Zegen' de sobere dorre lijst van verdronkenen geeft, zonder commentaar en zoo een sterk effect bereikt, waarin hij met een lange, droevige geschiedenis van het ongelukkige scheepje zeker niet geslaagd zou zijn.

Zijn er van m'n lezeressen, die 't blaadje 'Oost en West' kennen? Van de week kreeg ik 't in handen. Er was o.m. een lijst in van menschen, die zich aanboden voor de een of andere Indische betrekking.

Twee jonge dames voor kinderjuffrouw of bonne.

Twee jonge meisjes voor 'bij kinderen'.

Er zit in die en dergelijke aanbiedingen, zooals we ze alle dagen kunnen ontmoeten een diepe tragiek.

De tragiek van een totaal-mislukt, ontkleurd, gedesillusioneerd vrouwenbestaan, dubbel droevig bij de beide 'Jonge dames', die zich aanbieden als 'bonne', of in gewoon Hollandsch kindermeid, en toch zich blijven vastklampen aan haar dame-zijn, gekweekt denkelijk op een Amsterdamsch bovenhuis, met een dagmeisje, een slechte piano en een heer-op-kamer.

Of een dame-zijn, gekweekt ergens in den Haag, bij 't gewone recept van een ijdele, wereldsche moeder, een boemelende student-broer, een onvermogende, fatsoenlijk betaalde vader, die gedachteloos leeft bij den dag, en van een behoorlijke portie sentimenteele romans. Of, nog schadelijker, oppervlakkige Anna Lohman-lectuur, geschreven voor rijke Lizzies en Betty's en Adda's die zoo'n beetje liefhebberen kunnen in philantropie en voor 't overige altijd den rijken papa, de aristocratische tante, achter zich hebben, die ze in staat stelt haar leeg leven te vullen met mal gebazel, over 'Liefde is 't eenige vrouwengeluk' en mee te schamperen met freule Anna-zelf over de 'vrije vrouwenbent met haar brillen, slechte kleeren en ooievaarsbeenen' -, maar niet voor de burgerdametjes, die 't leven onder de oogen moeten zien, die later niet te eten zullen hebben van gebazel en oppervlakkig gepraat.

De liefde is 'Het Eenige Vrouwengeluk', doceert freule Anna, komt meestal niet, de kansen verloopen, het leven verdonkert, ontkleurt. Dat er een ander vrouwengeluk is, dat er in onzen tijd gezorgd moet worden voor den den dag van morgen, hebben ze nooit ingezien. Ze hebben wat geflirt, getennist, wat sentimenteele liedekens gezongen, wat stille armoede geleden van japonnetjes-vermaken en hoedjesvervormen, wat Couperusjes en andere Haagsche romannetjes gelezen, met 't stralend gevoel ook te zijn van die Kurhaus bezoekende, licht levende Lizzies en Hettie's en Kittie's...

Dan gaat 't gewoon, de vader dood, het kleine pensioen, de moeder kleintjes-nijdig om komende zorgen, een minder huis en de ‘jonge dame’ kniezend en verwelkend voor een smal raam in een lijzige burger-straat, altijd nog uitziend naar 't ‘Vrouwengeluk’... Dan de scènes thuis, met studentbroer, die vindt, dat zuslief wel wat heel makkelijk zoo aan den kost komt... en bij 't ouderworden bij 't zich moeten terugtrekken de klimmende vrees, dat 't vrouwengeluk wel nooit komen zal...

‘Een jonge dame biedt zich aan voor Indië als bonne’. Vage verbeelding dat je in Indië altijd nog wel een huwelijk kunt doen, valsche schaamte voor kennissen thuis, drijven haar over de zee, waar ze, met haar ontbloemd, verdord hart de plicht gaat vervullen, waar zoo oneindig veel levensmoed en blijmoedigheid toe hoort, in de in Indië vooral zoo droevige positie van blanke dienstbode.

En dat, terwijl er met wat energie, met wat durf, tegenwoordig voor de vrouw zoo veel, zoo alles te bereiken is, terwijl de vrouw, die wat wil en die wat kan, van alle kanten de hand wordt toegestoken - terwijl er zoo'n frissche geest over Holland waait, gaat de ‘jonge dame’ zichzelf begraven ergens in 'n nederig Indisch landstadje, waar ze dan misschien nòg haar ‘vrouwengeluk’ vindt met den een of anderen veel ouderen verbruten Indischman, die haar, blank meisje, toch nog altijd prefereert boven z'n bruine huishoudster.

O, 't is om te schreien, om al die verongelukte, verbeuzelde, ontbloemde meisjeslevens, de oneindige tragiek van de vrouw, voor wie iedere schijn, iedere illusie geweest is en die zich nu, faute-de-mieux, gaat wijden aan de moeilijke, mooie taak van kinderen leiden -, terwijl ze, als ze gewild had, een zooveel forscher, levender leven had kunnen hebben.

'k Sprak daareven van Anna de Savornin Lohman. Dat is nog een oude, sterke antipathie van me. Afgescheiden van haar litteraire waarde, die m.i. nihil is, wijl 'k in haar boeken niet veel meer zie, dan 't oppervlakkig gepraat van 'n beuzelachtig-aanstellerig juffertje, door haar grenzelooze ijdelheid tot de zonde van 't boeken-schrijven gebracht, maar van levensernst ongeveer zooveel afwetende als baby-in-de-wieg, afgezien daarvan, is zij, voor een deel natuurlijk, de domper, die de vrije ontwikkeling van onze burger-meisjes tegenhoudt, die de onbevredigde vrouwen helpt kweeken, die oud voor haar tijd, als bonne naar Indië gaan.

Zij, die haar heldinnen al 'n heele daad laat doen, als ze ze apart en-pension laat wonen, buiten haar ‘côterietje’ maar altijd levende van papa's guldens, zij die de eerlijke ijverige, in haar ijver soms te ver gaande vrije-vrouwen-beweging, met haar niet te verloochenen aristocraten-hoogmoedje beschampert op 'n manier, die van minder allooi is dan H.B.S.-jongensgepraat, en in discrediet zoekt te brengen, zij die 't altijd maar heeft over rijke meisjes, die niets ‘hoeven’ te doen, die een bundeltje versjes uitgeven, smart-verzen, of een roman schrijven, of alléén een reis gaan maken en denken dat ze dan al heel wat gedaan hebben, zij is 't bederf voor de vrouwen, die

mee-moeten, die moeten worstelen, tegen vooroordeel en oneerlijke mannen-concurrentie, en die in haar druk, smartvol leven van veel miskenning en weinig succes niet altijd aan haar laarsjes, haar hoedjes en haar toiletjes kunnen denken, zij in haar minachtend schimpen op vrouwen als Marie Jungius en anderen die tenminste haar leven hebben gemaakt tot 'n daad, zij met haar overspannen geleuter over ‘Liefde is 't eenige vrouwengeluk’, zij helpt kweeken de ijdele, arme, overspannen stakkertjes, die den moed en de energie missen, om het huis uit te gaan en hoe dan ook, in haar eigen onderhoud te voorzien - die liever blijven uitturen naar het ‘Vrouwengeluk’ op een sofaatje met een akelig-week ‘Haagsch’ romannetje en ten slotte, frissche kroon op haar verongelukt leven, naar Indië gaan als bonne...

Nu ik 't toch over Anna de Savornin Lohman heb, nu 'k onomwonden m'n tegenzin en m'n afkeer tegenover haar geschrijf heb getoond, nu vind 'k het m'n plicht, dien tegenzin en dien afkeer wat duidelijker te motiveeren.

Moet ik me dan verontschuldigen wegens de weinige actualiteit van m'n onderwerp, wijl er, gelukkig, in de laatste weken geen nieuw boek is uitgegeven, dat officieel toestaat een nieuw oordeel? 'k Geloof 't niet.

Er kan tegen schadelijke, pretentieuse boeken als die van freule Lohman nooit genoeg en nooit te scherp worden opgetreden, te meer, omdat 't niet te ontkennen is, dat ze veel, heel veel gelezen en ook wel mooi gevonden worden.

Onder 't oppervlakkig geschetter op ‘orthodoxe huichelarij’, 't kinderachtig blij zijn met haar eigen klein durven, 't vreeselijk-interessant-vinden, dat ze door haar eigen côterietje uitgestooten en immoreel genoemd wordt, onder de slappe, eentonige intrigue die al haar boeken maakt tot verschillende edities van 't zelfde, zit voor velen, vooral voor dames, de aantrekkelijkheid van haar privé-leven, haar weggaan uit het vrome kringetje van haar vader, haar gebrouilleerd zijn met de deftige, adellijke familie, waarvoor ze een reclame maakt, niet veel minder luidruchtig dan de baas van een beestenspel en in ieder geval veel antipathieker.

De essence van haar boeken, het principe, dat in alle ons tot vervelens toe, cursief en niet-cursief gedrukt, wordt voorgezet, het principe is ‘Liefde is 't eenige vrouwengeluk’. Een dogma, een axioma, door de ruimdenkende freule Anna gedoceerd als het alleen-zaligmakende, terwijl ze te dom en te verblind is om te zien, dat er absoluut geen verschil is tusschen de gepredikte dogmatiek der predestinatie b.v. en tusschen de hare. Dat op den voorgrond schuiven van iets, waarover zij, freule Anna Lohman, ongehuwd, niet competent tot meespreken is, met 't daaromheen groepeeren van kleurlooze, oninteressante, banale gevalletjes, dat is 't wat haar boeken voor een gezond doordenkend mensch zoo droevig-onsmakelijk maakt.

In haar geborneerd-aristocratisch breintje, dat zich met een kinderlijke koppigheid vastklampt aan een onnoozel, onbewezen

stellinkje, is 't zeker nog nooit opgekomen, hoe stuitend dat eeuwige gesol met ‘Liefde’ is, dubbel stuitend, waar zij zelf ongehuwd is, en dus haar verlangen naar een vrouw-en-moederschap op een voor ons vrouwen-gevoel, indiscrete en ontheiligende manier te koop draagt. 't Is zeker nog nooit bij haar opgekomen, dat niet iedere vrouw, de groote passie-liefde te geven en te bevredigen heeft, die alleen mag leiden tot een huwelijk, dat er veel vrouwen zijn, en gelukkig in dezen tijd van gedwongen ongehuwd blijven, wier bloed te stil en wier hoofd te koel is voor die mooie, gevaarlijke, roode vlammen.

Maar zij schettert door, in haar alwetendheid. ‘Liefde is 't eenige vrouwengeluk’, zonder dat andere vrouwen-geluk te kennen, zonder wat anders voor het andere, nieuwere vrouwen-geluk over te hebben dan zinloos geschimp, omdat zij betere kleeren kon dragen en eleganter schoentjes.

Zij, die Heijermans en Van Deijssel en Van Nouhuys en Brandes de oppervlakkigheid van hun critieken verwijt, zij, die meent Busken Huet een complimentje te mogen brengen voor z'n hoffelijkheid, zij gaat kalmweg haar gang met 't neer-trappen van eene ontwakende beweging, die in haar kern zoo innig-sympathiek is. Welk verstandig mensch ziet niet in en verschoont niet, dat een zoo jonge, bijzondere beweging als die van de ‘Vrije vrouwen’, de beweging van vrouwen voor een deel uit den burgerstand, te koel voor een sterke passie en met 'n zeer begrijpelijken afkeer voor het bleeke huwelijk dat haar wacht in háár kringetje, van vrouwen die hooger-òp willen, die door onberedeneerd gegrinnik van de massa, door botten tegenstand van enkelen, star-conservatieven, heen een mooi waardig bestaan verwerven willen.

Dat ze, geestelijke parvenues, die ze zijn, wel eens wat te luid schreeuwen, wel eens wat mal deden, wel eens wat al te hinderlijk blij zijn met een succesje van een der hunnen is zoo natuurlijk en volkomen begrijpelijk en er is zeker geen verstandige vrouw, die ze daarom alleen veroordelen en belachen zal. Geen, behalve freule Anna Lohman, het would be geavanceerde schrijfstertje, type van een kinderlijk-oppervlakkig schreeuwstertje.

Voor de rijke meisjes, de Laan-van-Meerdervoortsche Katie's en Lizzie's wèèt ze 't wel. Wat die moeten doen als ze zich onbevredigd voelen, heeft ze ons in een aantal van volkomen gelijke romannetjes duidelijk genoeg verteld. Voor de burgermeisjes, die toch al bang zijn voor ‘opspraak’ of voor den banvloek van ‘excentriciteit’ heeft ze geen anderen raad dan: Ga bij 't raam zitten en wacht op de Liefde, je eenige vrouwengeluk. Met die onkiesche reclame moeten ze 't dan maar doen. Lukt 't niet, dan kunnen ze altijd nog als bonne naar Indië of trouwen met een ouden weduwnaar, die ze altijd zal verwijten, dat hij haar ‘onderhoudt’.

Zoo helpt ze op haar manier voor domper spelen, die de frissche, vrije beweging onderdrukt, is ze de vrije, geavanceerde, durvende moedige Anna de Savornin Lohman, de wolf in een schaapsvacht, die niet genoeg en niet te fel kan bestreden worden.

Op 19 december 1905 doet Karel Wijbrands in Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië zijn aanval op Carry van Bruggen, zonder haar naam te noemen. Zij reageert op 3 januari 1906 in de Deli-Courant. Ze grijpt het voorval aan om een algemeen gesteld betoog te houden over goede en slechte journalistiek.

Al is het waar, dat de taak van 'n journalist en de beteekenis van ‘de pers’ wel eens worden overschat, door de indirecte macht, die de dagbladen over 't beloop der dingen hebben, macht waarmee ook de grooten der aarde rekenen en die dus lichtelijk de daarmee bedeelden naar 't hoofd stijgt, al is het evenzeer waar, dat de journalistiek in haar aard behoort tot die weinige beroepen, die nog te realiseeren zijn, toch blijft individueel verschil van opvatting omtrent het meer of min verheven van dit beroep, mogelijk en merkbaar.

Het is zeker, dat een goed journalist, die ook een goed mensch is, met een eendagsvlindertje van een dagbladopstel meer kan uitwerken dan 'n moralist met een breed uitgewerkt boek, dat lang zoovelen niet bereikt.

Van dit voorrecht, van deze gelegenheid geen misbruik te maken, is een opdracht, die voor sommigen hard te vervullen schijnt.

Het weten, dat men eenig gezag heeft, eenige invloed op de meeningen en gevoelens van een aantal menschen, schijnt sommige niet-sterke en niet-bewust goede individuen niet te kunnen afhouden van 't uitflappen van ondoordachte en oppervlakkige bravour-beweringen, van apodictisch-gezegde, inderdaad onoverwogen meeningen en stellingen.

Nu ik dit zeg, heb ik 't oog op een hier in Indië zeer welbekend en dank zij eenige bijzondere manieren, ook wel gezaghebbend journalist, den heer Wijbrandts, redacteur van 't Nieuws van den Dag. Was het anders, was de heer W. een journalist zonder gezag, had hij niet die eigenaardig arrogante, allesweterige toon, die sommigen eenvoudig verbluft, anderen een appreciatie van bijzondere knapheid suggereert, trad hij minder op den voorgrond door z'n niet te ontkennen talenten en z'n aan onbeschaamdheid grenzende vrijmoedigheid, wie zou er zich druk maken over wat 'n Indisch krantenman zegt van een Hollandsch schrijver, die waarlijk Wijbrandts niet meer behoeft, om z'n naam vast te leggen en *voorgoed*.

Maar de zaak zit anders.

Indië is een land, waar tot dusver de mensch veel te veel voor 't materieele alleen heeft geleefd. Dit is te wijten, natuurlijk niet slechts aan de menschen zelve, maar ook aan 'n verloomend klimaat en vaak afmattend werk naast 'n misschien te groote materieele weelde. Nu, de laatste jaren, door den aanwas van goede en gezonde elementen, toestroomend naarmate Indië minder wordt 'n wijkplaats voor mislukten en déclassés, nu door dit en door andere oorzaken, verkeerssnelheid b.v., gaat Indië opleven. Iedereen voelt het mooie en verblijdende daarvan en ieder helpt aan die opleving. Er komt nu

kunst, kunst van alle genres, er komt liefhebberij voor prent- en schilderwerk en litteratuur. Moderne gebruiksartisten vinden een afzetgebied in Indië, clubs en vereenigingen, lezingen, tentoonstellingen, om van tooneelisten nog te zwijgen zijn blijken en oorzaken van een opbloeiend kunstleven.

Daarvoor werken we, daarnaar streven we.

Want zoo er iets is, dat 't leven, 't zoo vaak monotone dagleven hier verlicht, zoo er iets is, dat de eenzame Europeanen op verre posten, in verloren achterlanden bewaren kan voor waanzin en moreele ontaarding, dan is het kunst. Niet ieder kan een muziekinstrument bespelen, of het zich aanschaffen, maar wie is er buitengesloten van de muziek die is in mooi proza en in goede verzen? Niemand.

En nu is het heerlijke recht en meteen de sterke plicht van allen, die in Indië geroepen zijn hun gedachten en overtuigingen aan anderen mee te deelen, de journalisten dus, om dat ontwakend leven tot een stevige existentie te maken, het zwakke vonkje aan te blazen tot een duurzame vlam.

Kunstbespreking, in Holland vaak gelezen om de litteraire kwaliteit van de bespreking zelf, is in Indië voor een groot deel van 't publiek nog wel degelijk voorlichting. Heeft eenmaal 'n criticus 'n zekere mate van vertrouwen gewonnen, dan zijn er altijd, die bij hem te raad gaan voor de keuze hunner lectuur. Dit houdt niet in, dat een Indisch criticus alles maar moet mooi vinden, wat Holland zendt, maar wèl, dat hij meer nog dan z'n vaderlandsche collega, z'n oordeel wikke, vóór 't neerschrijven.

Is nu een redacteur, als de heer Wijbrandts, een geestig man bij toeval, en ontziet hij zich niet, als de heer Wijbrandts z'n geest te toonen in 'n Van Deyssel-slecht-geïmiteerd luchtig-weg afbreken van bekende litteratoren, zonder motieven, uit zuiver moedwil en zuivere over-moed, dan is dit onverantwoordelijk. Geschiedt dit bovendien niet in kunst-critiek, maar nonchalant weg en en-passant als inleiding van een onbenullig artikeltje over heel wat anders, is het dus uiting der ijdelheid van 'n door lachsucces over 't paard getild redacteurtje, die alles ‘durft’, dan noem ik het kwajongensachtige baldadigheid.

De heer Wijbrandts vertelt in z'n blad, dat Querido en z'n bewonderaars krankzinnig zijn. Excusez-du-peu. Die bewonderaars echter - o, logica - hoeven dat niet zoo hoog op te nemen, want... ze zijn er niet. Menschen, die zeggen dat ze Querido mooi vinden, doen dit, omdat ze niet durven zeggen, dat ze van z'n gewauwel niets begrijpen.’

Nogal vermakelijk is de suggestief bedoelde uiting ‘Querido, die 'n paar slechte boeken heeft geschreven’. Zonder verdere argumentatie. ‘Als ik, Wijbrandts 't zeg, dan hoef ik daar geen verdere verklaring van te geven’. Stellig heeft hij dat toontje uit de Kroniek, waar 'n stelletje jeugdige kunstkereltjes dezelfde aanslaan.

Intusschen, men zal mij vragen, wat doet 't er toe, wat Wijbrandts van Querido vertelt. Het is, als de schooljongens zeggen, ‘geen portuur’.

Ik antwoord *niet* dat ik ook een van Querido's bewonderaars ben, en mezelf niet graag voor krankzinnig of huichelachtig - vriendelijk alternatief - zie uitgemaakt.

Ik zal evenmin de moeite nemen, argumenten aan te voeren ten betooge dat Querido wel een eerlijk en begaafd artist is. Argumenten stelt men alleen tegenover tegenargumenten en niet tegenover 'n uitsluitend op oppervlakkig succes berekend bewerinkje.

Zou 't niet zuiver Don Quichotterie zijn, als ik hier vechten ging voor den naam en de reputatie van den auteur, dien ik zoo eerlijk en diep bewonder, en dien ik zoo dankbaar ben, voor àl 't mooie, dat hij te genieten mij gaf?

Want is de heer Wijbrandts in deze materie wel meer dan 'n windmolen?

Nee, dat is het niet.

Maar ik wensch te wijzen op 't leelijke en gevaarlijke van 'n dergelijke journalistiek. Op 't onverantwoordelijke van, alleen om te schitteren, alleen om elegant-geestig en durvend-nonchalant-reputaties brekend te schijnen, een bekend en belangrijk auteur zonder verder argument te ridiculiseeren.

De heer Wijbrandts weet, dat z'n krant hier druk wordt gelezen, dat velen hem een kranigen vent vinden, een heelen piet, 'n knappen bol, wat je maar wil. Is 't nu geen droevig misbruik, dat hij maakt van z'n gezag en z'n macht? Weet hij niet, dat men in Indië gemakzuchtig is, dat er menigeen zal zijn, die zich na deze uitspraak van den ‘pienteren Wijbrandts’ de moeite van 'n kennismaking met de ietwat vreemdsoortige en zware Queridosche boeken bespaart?

En is hij zóó zeker, dat niemand in oprechtheid die boeken kan bewonderen?

Men maakt toch maar niet klakkeloos een groote en ontwikkelde groep van lezers voor een bende gekken en lafaards uit.

Het mag zijn, dat hij-zelf koud blijft voor 't heerlijke proza van *Zegepraal* en de machtige opbloei, de kracht van *Menschenwee* niet voelt. Het spijt mij, voor hem.

Maar 't baldadig spelen met die boeken en hun auteur is daardoor nog niet veroorloofd; voor materiaal waarmee Wijbrandts z'n geest kan doen schitteren, zijn ze te goed, en te eerlijk. Of heeft W. ook dàt nog niet gevoeld?

Wil hij litteraire critiek schrijven, wil hij daarin aanvallen, hen voor wie ik liefde en dankbaarheid voel, dan zal ik hem wel gaarne en altijd van repliek dienen, al blijft 'n polemiek met gezegden heer een voor de zenuwen der betrokkenen gevaarlijke onderneming. Van klakkelooze beweringen als ‘krankzinnig’ en ‘niet durven zeggen, dat ze 't eigenlijk niet snappen’ herhaal ik alleen, dat ik ze laf, baldadig en slecht vind.

Geheel in de traditie van de Indische schandaalpers slaat Wijbrandts terug op 8 januari 1906 in het artikel 'Esthetische dames in Deli'. Roddelen en kankeren was een gewoon verschijnsel in de Indische dagbladpers. O.a. Wijbrandts, Thomas, Beretty en Zentgraaff maakten zich er schuldig aan.

Men schrijft ons uit Medan, dd. 4 Januari, onder meer het volgende: Zonder twijfel hebt U in de *Deli Courant* wel eens Uwe oogen laten gaan over de 'Brieven van May', nu al het cijfer LXXII bereikt hebbende.* De schrijfster die dezen eleganten en poëtischen pseudonym heeft uitgezocht, is een zeer geëxalteerde persoonlijkheid, die van zich deed spreken door eens in een aanval van liefde voor een braven burgerpapa-mèt-kinderen in het water te springen, waaruit zij door een goedhartig en naar bitter riekend politie-agent middels een dreg en veel lawaai weer werd gered. Dat was in den Buiten-Amstel te Amsterdam, en 'May' had kroos in hare haarlokken en rook ònfrisch.

Toen zij weer opgedroogd was, kréég ze hem, ze trok met hem naar Indië en naar ik hoop en vertrouw is ze thans inderdaad met hem getrouwd.

Deze 'May' nu, de niets Mei-achtigs in haar uiterlijk heeft, is evenals haar echtgenoot buitengemeen rood op de graat, indien ik mij tenminste ten opzichte eener dame eene dergelijke huiselijke uitdrukking mag veroorloven. Het optreden van het echtpaar kenmerkt zich door eene verregaande vrijmoedigheid, en een uittartende houding tegen elk Deliaan die door ijver en hard werken een beetje meer duiten heeft verzameld dan zij, en de man van 'May', die ook luistert naar den naam van Red. der *Deli Courant*, had zoo weinig begrip van zijne verantwoordelijkheid en van de Nederlandsche taal, dat hij plomp-verloren eene grove beleediging naar het hoofd smeet van den Officier van Justitie te Batavia, dien rechterlijken ambtenaar verwijtende dat hij knoeide met boeven, in elk geval dezen gelegenheid gaf om te ontvluchten!... Meer niet.

Gij, Mijnheer de Redacteur, hebt deze expressie eens 'ongelukkig' genoemd,... ze is meer dan dat, ze is archi-stòm!

En van denzelfden aard zijn ook de uitlatingen van May & Co. 'dat zij nu eens flink zullen vertellen aan de Delinanen, hoe het hoorde en hoe de verhouding tusschen werkgever en koelie eigenlijk worden moest.' Men vindt zulke arrogantie wel eens meer bij stumperds die van toeten noch blazen weten, en dan maar in het wilde er op los hakken.

Om goed te laten uitkomen dat zij eene 'vrije vrouw' is, draagt 'May' nog altijd het onsmakelijk en excentriek toilet waarmee ze in Deli aankwam. Een grauw linnen peignoir, zonder corset, en nagenoeg zonder ondergoed er onder, (Pardon, maar ik moet nauwkeurig zijn) gelijk te zien is wanneer de zon hare kleding transparant maakt.

* *Eerlijk gezegd, neen! Ze zagen er zoo wanhopig, school-juf-achtig uit. Maar we hebben er nu 'n paar gelezen. Niet veel zaaks!*
K.W.

Verleidelijk is zulk een schouwspel evenwel niet, daarvoor sta ik U borg.

In datzelfde toilet verschijnt de excentrieke dame in de Soos en bij andere gelegenheden en zij ziet er dan zóó smerig en onappetijtelijk uit dat de Deli planters, anders waarlijk geen modepoppen of fatten, er zich over ergeren en zich erover uitlaten ‘dat zoo'n w..f, op die manier gekleed, feitelijk niet in de Soos behoorde te worden toegelaten’.

Bij eene familie, waar de Deli-hervormers op bezoek kwamen, gaf de vrouw des huizes aan ‘May’ welwillend eenige inlichtingen over haar toilet, de opmerking makende dat peignoirs wel aardig stonden, indien men ze slechts niet met het achterste voren aantrok. In een wip was ‘May’ van haar stoel op, liet met sublieme kuischheid haar peignoir van hare esthetische schouders glijden, stond op de voorgalerij in haar pantalonnetje en trok toen den zak die om haar slanke leden bengelde, omgedraaid weer aan. Limonade in glazen beschouwt zij slechts uit een oogpunt van verweer: ze zijn zoo handig om ze iemand naar het hoofd te gooien. (Bedenk dat ook in Mei wel eens buien slecht weer voorkomen.) Over onmanierlijk gedrag in den huize de Boer spreek ik maar niet eens.

Genoeg, ik beschouw deze vrouw als door en door onbeschaafd; ik erger er mij over dat zij wil optreden als ‘voorlichtster’ van het intellectueel waarlijk niet zoo laag staande Delische publiek, en over dat publiek, dat haar dùldt, durft te schrijven zooals zij onlangs in de ‘Groene Amsterdammer’ deed, die het vod natuurlijk gretig opnam omdat het tegen Deli was.

Het is feitelijk om te gieren van het lachen dat de juffrouw in den peignoir in de *Deli Courant* artikelen schrijft over modes. Jawel, over Modes! Ze schrijft over zindelijke, goedpassende, smaakvol gemaakte en gedragen kleedjes van andere vrouwen, met een air alsof ze er alles van weet! En toen zij, die, *let wèl*, raadgevingen uitdeelt aan moeders over de opvoeding en verzorging van Het Kind, en zich als specialiteit opwerpt ook op dàt gebied, toen zij zelf een spruit ter wereld bracht, had zij heel eenvoudig vergeten om voor kinderkleertjes te zorgen!... Die moest ze toen leenen van Mevr. de B. Wie kan ook om alles denken, niet waar? En het heele kind was haar in de laatste maanden door het hoofd gegaan.

Deze ‘May’ nu - (een modderige Mei-maand is géén pretje) - deze litteraire May valt U, mijnheer de R., geweldig aan in haar blad, omdat ge het hebt durven wagen wat van Is. Querido te zeggen. Mij dunkt, dit spreekt wel haast van zelf. In Levensgang is Querido zulk een viezerik, in Menschenwee is hij zulk een litteraire vuilpoets, dat ik voor mij mij best kan voorstellen dat het mensch, hare idealen aangetast ziende, als eene reform-leeuwin op de bres verschijnt, zoo ten minste leeuwinnen ooit eene bres verdedigen.

Zij begint met honend Uw naam verkeerd te spellen en, geholpen door haar echtgenoot, die zeker nog niet aan één drukpers-delict genoeg heeft, stort zij een stroom van beleedigende en opzettelijk

krenkende termen over Uw hoofd uit.

Ge hebt ‘bizondere manieren’, ge hebt ‘een arroganten, allesweterigen toon’, ge zijt ‘onbeschaamd’ en ge benadeelt de consumptie van ‘moderne gebruiksartisten.’ Zoo stáát er in het nummer der *Deli Courant* van 3 Januari, tweede blad en ik weet niet wat met ‘gebruiks-artisten, die een afzetgebied vinden in Indië’ door de begaafde May wordt bedoeld. Misschien is het uit een boek van Querido.

Verder zegt May dat ge ‘onbenullig schrijft’ en ‘kwajongensachtig baldadig zijt’, en ‘een windmolen’. Ja, gij, M. de R., zijt een windmolen. En ik zou wel eens willen weten of de benaming ‘baldadige windmolen’ niet strekt om den aldus genoemde bloot te stellen aan den haat en de minachting der ingezetenen!...

Haar mooie echtvriend is eigenlijk het weerleggen niet waard. Ik eindig dus hier en ben blij eens lucht gegeven te hebben aan mijne en veler Delianen reeds lang opgekropte ergernis.

T.

Ik heb dit stukje geplaatst, hoewel het niet heelemaal in de lijn van mijn blad is om opmerkingen te maken over de toiletten waarin dames goed vinden in het openbaar te verschijnen. Dat moeten ze zelf weten, als ik er maar niet naar behoef te kijken.

Ik schreef dat Querido en zijne bewonderaars gek waren, dat Querido een litteraire vuilik is, opgeblazen door zijn eigen wartaal, iemand dien men niet *au sérieux* neemt, iemand die wellicht eens enkele goede bladzijden geschreven heeft, (dat màg dan ook wel bij zijne zwaarwichtige dikke deelen), maar, om een Querido'sch beeld te bezigen, op de manier van een haverkorrel in een paardenvijg.

De artikelen van ‘May’ en haar schaarzwaaiende echtvriend geven mij allerminst aanleiding om van meening te veranderen, integendeel. En daarmee basta! wat ‘May’ aangaat en wat mij aangaat. Als ik met iedereen in polemiek wou treden die zich aan mijn blad wil ophijschen om daardoor in het licht te komen; als ik den eersten den besten vereerde door hem tegen te spreken en om z'n ooren te slaan, terwijl hij feitelijk geen praats en geen oorveeg waard is, dan had ik wel dagwerk. En dus, al is het ietwat *cavalièrement* gehandeld ten opzichte van eene Lente godin, dus schop ik ‘May’ bij deze weer in het donker terug.

K.W.

Carry van Bruggen en de literaire kritiek

Vanaf het begin van haar carrière is Carry van Bruggen aktief geweest op het gebied van de literaire kritiek. Tijdens haar verblijf in Indië verzorgt ze de afdeling *Van boek en tijdschrift* in de Deli-Courant. Na haar terugkeer uit Indië recenseert ze in De Nederlandsche Spectator Franse literatuur en schrijft ze kritieken o.a. in Het Weekblad voor Indië, De Oprechte Haarlemsche Courant en in De Amsterdamsche Dameskroniek, waarin ze ondermeer 27 bijdragen publiceert over *Moderne literatuur*. Ze schreef ook langere, kritische essays in Groot-Nederland, zoals *Twee moderne vrouwen* (1915) en *Realisme en Romantiek* (1916).

Het is niet al te moeilijk uit de grote hoeveelheid literaire kritieken van Carry van Bruggen haar opvattingen over aard en funktie van de literatuur en de literatuurkritiek te distilleren. Ook zelf heeft ze in korte beschouwingen (o.a. in het hier opgenomen *Over Bevoegdheid*) haar kritische uitgangspunten geformuleerd.

In de jaren waarin Carry kritieken schreef, stonden in Nederland twee literair-kritische stromingen en daarmee twee literatuur-opvattingen lijnrecht tegenover elkaar: de levensbeschouwelijke en de esthetische stroming. De tegengestelde kritische opvattingen waren aanleiding tot heftige polemieken. Zo bestrijdt in 1912 de ethische Coster de kritische principes van de Nieuwe Gidser Kloos. Voor Coster geldt dat kritiek ‘nimmer zonder moreele of ethische waarde bestaan kan’. De strijd tussen de ethische en de esthetische richting bereikte jaren later een hoogtepunt in de zogenaamde Prisma-discussie. De vorm of vent-kwestie in het begin van de jaren dertig zal de direkte aanleiding zijn tot de oprichting van het tijdschrift Forum.

Wie op de hoogte is van de grote invloed van *Prometheus* op de jonge Ter Braak zal niet verbaasd zijn Carry van Bruggen aan te treffen in het kamp van de levensbeschouwelijke critici. Zij is ‘ventiste’ avant la date. Haar kritische credo luidt: ‘Onze schoonheids-waardeering is niets anders dan een onderdeel van onze zedelijke waardeering.’ Ze wil niets weten van de ‘eng-aesthetische’, technische benadering van literatuur. Geheel à la Forum is zij wars van alle aanstellerij, een schrijver moet zichzelf durven zijn. Het werk moet iets onthullen ‘omtrent het diepste leven van hem die het schreef’. Een schrijver moet zich onomwonden over het bestaan uitspreken en moet zich niet verbergen achter de vorm.

Over de vormproblematiek heeft Carry van Bruggen zich het duidelijkst uitgesproken in *Hedendaags fetichisme* (1925). In deze studie ontvouwt zij haar opvattingen over taal en literaire taal. In hoofdstuk XI beweert zij: ‘De schoonheid van een letterkundig kunstwerk is van een gansch anderen aard dan die van schilderij, bouwwerk of beeldhouwwerk, van esthetiek in den eigenlijken zin kan bij literatuur nooit sprake zijn. De letterkundig-begaafde onderscheidt zich van den letterkundig-niet-begaafde enkel en alleen

door een fijner onderscheidingsvermogen, een diepere zelfkennis, een ruimeren blik, een bewogener gemoed, en deze geestelijke, zedelijke of verstandelijke gaven hebben hem van jongs af in staat gesteld, dieper dan anderen in menschelijke roerselen, aandoeningen, hartstochten door te dringen.' De taal stelt hem in staat 'het allerinnigste van zich zelf' gaandeweg bloot te leggen. De grootste opgave van de schrijver is binnen de beperkingen van de gewone taal, waar algemene verstaanbaarheid de eerste vereiste is, zich zelf tot uitdrukking te brengen. Met instemming citeert zij Schopenhauer: 'Schriftstellerische Vortrefflichkeit besteht darin: man brauche gewöhnliche Worte und sage ungewöhnliche Dinge, aber sie machen es umgekehrt'. Van 'woordkunst' wil Carry van Bruggen niets weten. Afwijkend taalgebruik wijst volgens haar op literair snobisme, op onmacht zichzelf uit te drukken. De ware dichter is hij, die harmonie met zichzelf zoekt en tussen zichzelf en de lezer. Juist in verband met deze harmonie zal deze dichter beducht zijn voor afwijkend taalgebruik. Hij moet pendelen tussen het opzichtige, excentrieke woord en het afgezaagde woord. Het bestaan van 'taalmuziek' ontkent ze. Bekend is haar variatie op Boutens' 'Goede Dood, wiens zuiver pijpen door het verstilde leven boort'. Zij maakt er van: 'Goede vriend, wil mij eens wijzen, waar men witte peper koopt'.

In de hier opgenomen kritiek op Borel beschuldigt zij de schrijver van 'zoetig woordgekweel' en 'slagroom-sentimenten'. Ze verwijt hem oneerlijkheid, epigonisme en speculeren op de smaak van het grote publiek. Dit alles formuleert zij al in 1905, jaren voordat haar literatuur- en wereldbeschouwing in *Prometheus* en *Hedendaags fetichisme* een meer definitieve vorm zullen vinden. Evenals bij Ter Braak is individualiteit (d.i. persoonlijkheid) bij haar verzet tegen het versteende, verzet tegen het gedachteloos aanvaarde, het onpersoonlijke van de collectiviteit.

Het is juist ook het onpersoonlijke, het stereotiepe, waarop ze fel reageert in haar besprekingen van het werk van vrouwelijke auteurs. De bestrijding van Reyneke van Stuwe, De Savornin Lohman en andere schrijfsters vormt een belangrijk onderdeel van haar kritische praktijk. (Zie het hoofdstuk over Indië en dat over de positie van de vrouw.) Voorbeelden van vrouwelijk individualisme vindt ze bij grote buitenlandse schrijfsters zoals George Sand en Mdame de Staël.

Van de mannelijke auteurs bewondert ze Van Schendel. Ze prijst in hem 'de onbedorven schoonheid van het klare eenvoudige woord'. Verder prijst ze dikwijls Couperus en Van Eeden. Van de buitenlandse auteurs worden dikwijls Heine, Shaw en Galsworthy in haar essays bewonderend genoemd. Van de laatste vertaalde ze *The Freelands*.

De felheid van sommige van haar kritieken is haar niet in dank afgenomen. Daarbij komt nog dat ze in bepaalde opzichten niet beantwoordde aan het beeld van de doorsnee-romanschrijfster uit die tijd; ze schreef met grote openhartigheid over het psychische en erotische leven van de vrouw. Het kon dan ook niet uitblijven, dat

critici op hun beurt haar werk en soms haar persoon aanvielen. Zo moest de openhartige en zeer leesbare roman *Een coquette vrouw* het ontgelden. Ze was zeer gevoelig voor kritiek. Niet zo vreemd bij een schrijfster, wier werk zo duidelijk met persoonlijke gedrevenheid geschreven was. De positieve kant van de kritiek van anderen is wel dat ze Carry van Bruggen dwingt haar positie als auteur en literair critica nader te preciseren.

Levensbeschouwing en literatuur heeft Carry van Bruggen zoals we hierboven hebben aangegeven nooit van elkaar gescheiden. Bijna elke kritiek die ze schreef was een vorm van levenskritiek en zelfonderzoek. Op principiële wijze formuleert ze haar uitgangspunten in 'Over Bevoegdheid' in De Amsterdamsche Dameskroniek van 19 februari 1916.

Eenige weken geleden slaakte de heer G. van Hulzen, in het Weekblad 'De Amsterdammer', een verzuchting omtrent het zoo dikwijls gebleken onderling meeningsverschil van verschillende letterkundige critici ten aanzien van letterkundige kunstwerken. Met name was er sprake van Querido's boek 'Jordaan II', waarover Frans Coenen in Groot-Nederland zich in sterk-afkeurenden zin had uitgelaten, terwijl anderen, zooals de heer M.H. van Campen en met name de heer Van Hulzen zelf, het boek daarentegen zeer bewonderen -, in dit sterke meeningsverschil vond de heer Van Hulzen aanleiding, te roepen om een 'bevoegde' die dan als 't ware in laatste instantie zou moeten beslissen, wie van de twee 'gelijk' had gehad.

Met dit geval hier even ter sprake te brengen, meen ik een kwestie aan te roeren, die velen belang inboezemt en waarin voor velen iets duister is. Vaak hoort men menschen mismoedig vragen: 'Maar wie van twee heeft dan gelijk' -, wanneer ze in hun dagbladen of tijdschriften twee bekende mannen op zoo geheel verschillende wijze over een boek of een tooneelvoorstelling zien oordeelen -, en dan juist vooral ten opzichte van een figuur als Querido, die nu eenmaal slechts felle bewondering, of fellen afkeer, nimmer matige gevoelens schijnt te kunnen inboezemen. En met den heer Van Hulzen roepen ze om den 'bevoegde', de man, die niet 'partijdig' zal zijn, de man, die de Schoonheid (met hoofdletters) weet te gevoelen waar ze zich vertoont, om eens voor al het kaf van het koren te scheiden.

Is het wel eens opgekomen in den heer Van Hulzen, of in een der velen, die zijn gemoedsstemming deelen, om te gaan zoeken naar een 'bevoegde', die eens-voor-al het oude geschil tusschen bijvoorbeeld Katholieken en Vrijmetselaars, tusschen Calvinisten en sociaal-democraten beslechten zal? Immers neen. En waarom niet? Omdat men al te goed weet, dat men hier te doen heeft met een algeheel verschil van levensbeschouwing, van religieuse opvatting en zedelijke waardeering, waarin geen mensch ter wereld vermag uitspraak te doen en waarbij, dit voelen we allen, geen sprake is van 'gelijk' of

‘ongelijk’. Zoo het waar is, dat we dit allen voelen -, hoe kunnen we dan toch in de aesthetische waardeering die eenstemmigheid willen verlangen, welke we in de zedelijke waardeering niet kunnen aantreffen? *Onze schoonheids-waardeering is niets anders dan een onderdeel van onze zedelijke waardeering*. Elke waardeering is daarvan een uiting. Ieder oordeel, iedere gedachte, iedere voorkeur of tegenzin, bewust of onbewust, elke houding tegenover elk ding, elke daad en elk gebaar, zoo ze namelijk oprecht, dat is te zeggen van ons-zelf zijn (en anders, ook, trouwens) spruiten voort uit onze ‘zedelijke waardeering’ uit onze wereldbeschouwing. Wij zitten als 't ware allen voor een dakvenster en schouwen over het heelal, niemand's blik omvat het in zijn geheel, elkeen ziet het weer anders, als 't ware onder een andere hoek, en die hoek bepaalt zijn verhouding tot alle Goddelijke en menschelijke zaken en ook tot de kunst. Evenmin als er een ‘Waarheid’ is voor altijd en voor allen, evenmin is er een ‘Schoonheid’ voor altijd en voor allen -, daar ons schoonheidsgevoel een deel is van onze zedelijke waardeering in den ruimsten zin.

Waarom weten we dit niet, terwijl het toch vrij eenvoudig is? Omdat we opgegroeid zijn in een verkeerde traditie. Nog altijd zijn voelen en denken van de ‘Nieuwe Gids’ niet uitgevoerd.

De Beweging van Tachtig is eenvoudig, althans in hoofdzaak een taalzuiverende letterkundige revolutie geweest, waarvoor we zeer veel dankbaarheid gevoelen, doch die we in hare waarde toch niet overschatten mogen. Ze heeft het aanzijn geschonken aan een soort eng-aesthetische, haast technische kritiek, die zich voornamelijk toelegde op het contrôleeren, of de nieuwe methode, die de nieuwe richting voorschreef, wel voldoende ware toegepast en begrepen. Deze methode konde vrijwel volledig omschreven worden en tot het nagaan of ze ware begrepen en toegepast volstond inderdaad een zekere vakkennis, een zekere ‘bevoegdheid’. Met eenige oefening viel een ‘rake observatie’ wel te onderscheiden van een stumperige opsomming en een ‘stoer brok proza’ van eenige pagina's geflodder, hoewel er soms bijzonder misleidend werd geflodderd.

En daardoor ontstond het misverstand dat de technische, de eng-aesthetische critiek dier dagen het laatste woord der letterkundige waardeering was -, en het engere misverstand als ware ‘aesthetische waardeering’ een ding op zichzelf, buiten verband met ons overig zedelijk leven, en die veel genoemde Schoonheid (met hoofdletter en smelterig gerekte oo) als een vaag luchtverschijnsel tusschen hemel en aarde zwevend. Slechts een kunst, die zoozeer materialistisch was en waarin zoo weinig van het gedachteleven en gevoelsleven der auteurs (zoo ze het al hadden, hielden ze het als ongeschikt voor letterkundige verbeelding zorgvuldig verborgen!) tot uiting werd gebracht, slechts een kunst die zoozeer op eng-aesthetische volmaking was gericht, kon dit misverstand voortbrengen -, nu we de periode waarin ze ontstond, vrijwel zijn ontgroeid, voelen we minder den dwang van de algemeen-geldende

aesthetische waardeering, het gebied der letterkundige critiek is verlegd en vooral vernieuwd.

We vragen niet meer in de eerste plaats ‘hoe een boek geschreven is’, maar wat het ons brengt en openbaart. Boezemt ons het onderwerp absoluut geen belang in, voelen wij ons, krachtens onze levensbeschouwing, krachtens ons temperament, onze zedelijke waardeering, door een bepaald onderwerp of schrijversopvatting ervan afgestooten, dan zullen we den schrijver misschien zelfs in zijn deugden onderschatten, trekt ons zijn onderwerp of zijn zienswijze aan, dan overschatten wij hem zelfs in zijn fouten. Daarvoor zijn we menschen. Men zou, zonder zich uit te geven voor ‘bevoegd’, de schuchtere veronderstelling willen wagen, dat de innig bewonderaars van den heer Querido uiterst blind zijn voor zijn tekorten, in taal en karakterbeschrijving, terwijl de verguizers ietwat blind zijn voor de deugden, in het een en in het ander, bewondering en verguizing vinden hier bron in het feit, dat bijvoorbeeld de heer Van Hulzen Jordaners in hun doen en laten interessant vindt en de letterkunde het aangewezen middel van hen te vereeuwigen, terwijl de heer Coenen minder houdt van straatfiguren, deernen en lawaai en in een boek de openbaring van iets anders verwacht, - een verschil in aanleg, 't welk zich niet in kunst alleen, maar in elke ademtocht verraadt en niets anders beteekent dan dat de heer Coenen en de heer Van Hulzen verschillende menschen zijn.

Zonder persoonlijke zedelijke waardeering geen persoonlijke aesthetische waardeering. Wel veel praten in de ruimte, groote woorden over ‘Schoonheid’ en zoo meer, die alleen den buitenkant, nooit de kern raken. En hoe meer de tijd komt, dat een boek ons ook weer iets zal leeren omtrent het voelen en denken, omtrent het diepste leven van hem die het schreef, hoe inniger het ons zal spreken van schrijvers eigen houding tegenover Ik en Wereld en Oneindigheid, hoe beter men zal beseffen, dat wat voortkwam uit een zedelijke waardeering, ook alleen in het verband van een zedelijke waardeering begrepen kan worden.

Beseffen we dan tegelijkertijd dat zedelijke waardeering nog iets meer beteekent dan de overtuiging, hoe legitieus ook, dat een dikkere boterham gewenscht zou wezen, en de meening, hoe juist ook, dat men dien dikkeren boterham lichter altezamen dan heel alleen bemachtigt, - dan is er misschien eenige kans, dat de legende van het van nature kunstgevoelige proletariaat met die van de ‘onpartijdigheid’ en van de ‘bevoegdheid’ een weinig op den achtergrond raakt.

In 'Hedendaagsch fetichisme' vraagt Carry van Bruggen sarcastisch: 'hoe word ik in drie maanden literair essayist en kunsthistoricus?' Haar antwoord is: 'Prent u de ezelsbruggetjes der anthropo-psychologie in het hoofd en schaf u de stamboomen van de objecten uwer belangstelling aan.' Ze bespot daarmee de tot in het maniakale doorgedreven rage om alles wat iemand is en doet, bijna automatisch uit zijn 'volksaard', 'bloedmenging' of sexe te verklaren. in 'De Pianola' uit De Groene Amsterdammer van 14 november 1925 geeft ze daar een amusante demonstratie van.

Er was eens een Amsterdammer, die in Amsterdam zijn kost niet kon verdienen. Maar hij had, gelukkigerwijs, in Antwerpen nog een 'stuk neef' en dat stuk erbarmde zich zijner en bood hem een plaats op zijn kantoor. Onze man verheugd, hij was al drie jaar verloofd met een eveneens in Amsterdam woonachtige schoone, en vond het welletjes. En zoo is hij dan met de uitverkorene zijns harten naar 'Het Zuiden' vertrokken en heeft zich in Antwerpen metterwoon gevestigd en is aldaar in het huwelijk getreden en leefde er nog vele gelukkige jaren met vrouw en kroost... Van dat kroost werd de oudste zoon zijn groote en bijzondere trots, de knaap lei zich al vroeg op de dichtkunst toe en mocht op nog jeugdigen leeftijd het genoegen smaken dat een uitgever zijn verzen 'het licht wilde doen zien'. Zoo noemt men zulks, zei Stoffel. En dies verscheen, op een mooien morgen, als het loodsmannetje den haai vooraf, des uitgevers veelbelovend prospectus.

'De jonge A.Z.' - zoo heette het daar - 'is Nederlander van geboorte, doch bracht zijn jeugd door in België, waar hij leerde zien en voelen met die eigenaardige vlugheid van zintuigelijke waarneming, welke den Vlamingen eigen is, terwijl hij zich in zijn typische en bondige uiting bekwaamde met het voor den Zuiderling zoo moeilijk hanteerbare instrument der beschaafde Noordelijke taal. Deze dubbelheid, deze Noordelijke kanaliseering van Zuidelijke springbeken' - lezer, bewaar uw ernst - 'verleent zijn gedichten zulk een bijzondere persoonlijkheid, die frischheid van visie, welke zich vertalen moet in woorden van onderworpen en spelend beheerschte taal, leidt tot zulk een oorspronkelijkheid, die samenwerking van Vlaamsche oogen en een Hollandschen mond, dit leven van een Zuiderziel in een Noorderlichaam...'

Houd mij vast, maar nu kan ik zelf mijn ernst niet meer bewaren. Denk ook eens aan: het jonge mensch in kwestie is van vaders en moederszijde Amsterdammer -, het jonge mensch in kwestie is... Jood! Ik neem aan dat de prospectus-poëet dat allemaal niet wist, of we zouden, van springbeken en kanalen gesproken, aan de Jordaan niet ontsnapt zijn. Aan de Palestijnsche niet, en aan den Amsterdamsche niet, want zoo een Jordaan à double usage is toch ook al te verleidelijk en ligt niet de Jordaan tusschen grachten? We hadden dan beken, kanalen, rivieren en grachten gehad...

Bij ons hier in Laren kunt u alle dagen een manspersoon in zeventiende-eeuwsche plunje zien loopen - flambard, lange haren, wambuis met gordel, korte fluweelen broek, lage gegespte schoenen - hij is wever van zijn 'stiek' en maakt in levenden lijve propaganda voor ambacht en handwerk, tegen machien en mechaniek. Ik gun natuurlijk den man zijn plezier en we moeten hier alevel zoo iets hebben of Laren zou Laren niet meer zijn -, maar we dienen het

machien toch niet al te straf te verachten. Denk eens aan de zegeningen van een rekenmachine voor wie zijn ‘tafels’ vergat, van een schrijfmachine, voor wie nooit uit de hanepooten kwam. En dan de uitvinder van de pianola... apropos... héeft de man eigenlijk al een standbeeld? Ik stel voor het een plaats te geven - en zulks gedeeltelijk op kosten van mijn prospectus-poëet! - naast dat van diens meer directen leermeester, den uitvinder van de moderne anthropo-psychologie. Want aan dezen dankt de man zijn boterham, zoo hij er een heeft. En ze hooren naast elkaar... wat zeg ik? Op één en hetzelfde voetstuk hooren ze, als Schiller en Goethe, als Shelley en Byron of welke andere Siameesche tweelingen ook. Oordeel zelf, lezer.

Voorheen geen mogelijkheid om ernstige muziek goed te spelen zonder aanleg, zonder studie, zonder smaak, zonder vlijt. De pianola verschijnt en een iegelijk brengt Beethoven en Bach ten gehoore. Men koopt zich zijn instrument, men koopt zich zijn rollen en de affaire rolt. Voorheen geen mogelijkheid als criticus of essayist iets te bereiken zonder aangeboren artistiek begrip, zonder scherpzinnigheid, zonder het vermogen tot de bewegingen en roerselen van de menschenziel, de dichterziel, wezenlijk door te dringen. Versta mij wel, niet elke criticus of essayist bezat ooit die gaven en dat vermogen, maar hij wist dat hij in die richting streven moest, met inspanning, overgave en geduld.

Daar verschijnt als een reddende engel de pianola der kunstcritiek, de moderne anthropo-psychologie. Het leven is druk, we hebben geen tijd. We kunnen niet leeren weven, niet leeren piano-spelen, niet leeren begrijpen -, geeft ons derhalve getouwen, pianola's en ezelsbruggetjes, gezegd: systemen. Want we willen allemaal musiceeren en we willen allemaal over kunst babbelen, vooral over letterkundige kunst, en dat laatste liefst in het publiek. Welnu, koopt rollen tot het eene, koopt levensbeschrijvingen en stamtafels tot het andere doel, het eenè is zoo simpel als het andere. Daar heb je bijvoorbeeld den Componist X. Een Rus. Klopt! Russische weemoed, golfslag van de Wolga. Maar luister nu eens even naar die jolige walsen, óók van vriend X. Geen nood. Russische uitgelatenheid, stap van het steppepaard! Wat zijn ze van leer getrokken toen Lenin stierf. Ik popel om het te citeeren - want het ligt voor mij - doch houden we ons bij X. Zijn moeder is een Engelsche, kijk hier, het staat in het boekje. Nou-née, zijn moeder zal geen Engelsche zijn... spreekt uit die Sonate Engelsch flegma, of spreekt uit die sonate soms geen Engelsch flegma? En wat denk je van het eigenaardige rhythme in deze finale? Maar lieve ziel... dat is toch duidelijk zijn fiere Spaanse achterneef - kijk hier, pagina 10: ‘Als jonkman bezocht hij in Spanje een aldaar gevestigden neef zijns vaders!’ - vermengd met, met... ingehouden Engelsche heftigheid. O, het is zoo makkelijk... en je ziet het dadelijk... als je het eerst maar weet.

‘Elle est composée d'une série de phrases stéréotypées, dont les

adeptes se servent au gré de leur caprice.' Is dit een zinnetje uit een prospectus voor een nieuw soort pianola? Neen, toevallig niet, ofschoon het best zou kunnen, het is een zinnetje uit het boek van Jeun Finot, 'Le Préjugé des Races' en het woordje 'elle' slaat op de hedendaagsche anthropo-psychologie, die soepele 'pseudo-science', die tot elk probleem den sleutel verschaft, en waarin alles 'klopt', letterlijk sluit als een bus, als een politiemuts, precies als de sommen van een schooljongen, die de antwoorden achter in zijn boekje heeft staan. In geen der beide gevallen is het raadzaam te dicht met den neus op de eigenlijke redeneering te liggen.

Ja, we beleven een gezegenden tijd. 'Een kind kan den wasch bedienen'. Het staat in alle kranten. 'U speelt klassieke meesters, zonder kennis van muziek'. Het staat er vlak naast. Probeer het, doe er eens een gooi naar! Prent u de ezelsbruggetjes der anthropo-psychologie in het hoofd, schaf u de levensbeschrijvingen en de stamboomen der objecten uwer belangstelling aan en steek van wal als criticus, als essayist. Tientallen hebben het voor u gedaan, doen het nog dagelijks en zijn lieden-van-gezag!

Om een voorbeeld te geven van Carry's manier van recenseren kozen we uit de Deli-Courant van 19 augustus 1905 een van haar vroegste kritieken, getiteld 'De hedendaagsche Borel'.

Na diens zeer droevigen achteruitgang over Borel nog te spreken, lijkt zoo op 't eerste gezicht overbodig. Toch is het dat niet geheel. Borel is eens, tengevolge zijner uitnemend gelukte speculatie op het dichterlijk voelen der groote massa, een zoo belangrijke figuur geweest, hij heeft eens, door het zoet gestreel zijner wèlverzorgde zinnen, zóó positief alles wat las in Holland, min of meer bij den neus genomen, dat het weer verschijnen van z'n Chineesche filosofie 'n welkome aanleiding wordt om nog eens over dezen auteur en de verschijnselen zijner hedendaagsche existentie een woordje of wat te zeggen.

Als voorbeeld van een auteur, die op betrekkelijk zoo jeugdigen leeftijd absoluut uitgeschreven is, die niets nieuws meer heeft te geven, van wie de wereld ook niets meer wacht, is Henri Borel in de geschiedenis der letteren wellicht een unicum. Nu reeds is hij geen schrijver meer in den litterairen zin èn geen artist, in den zin, die hij-zelf zoo gaarne aan dit woord geven mocht.

Dit harde oordeel is, voor m'n eigen eerlijkheidsgevoel tenminste, volkomen gemotiveerd. De in z'n boeken indertijd gedemonstreerde ideeën èn de existentie van peuterig journalistje, dat hij nu is, zijn met elkaar in waarlijk te flagranten strijd. Borel is journalist en ik zou niet durven beweren, dat hij een goed journalist is. Want een goed journalist, dat is iemand die de eischen van dagbladlectuur voelt en daaraan beantwoordt in z'n werk, is in z'n soort een zeker even respectabel arbeider als een ernstig willend en werkend auteur. Maar Borels journalist-zijn bestaat daarin, dat hij z'n slagroom-

sentimenten en z'n voor de elite der lezers allang uitgediende zoetige woordgekweel, nu hij daarmee bij de grooten in den lande niet meer terecht kan, nu hij ook geen kans ziet er een nieuw boek van te brouwen, lepelsgewijs verkoopt aan de uiteraard zooveel minder eischen stellende dagblad-redacties en die van min of meer litteraire weekbladen. En zoo eet het geringe volk dan nu óók nieuwe haring, al is 't geen ziltig-frisch en zilver-glimmend zeebanket meer, al is 't rondgezeuld in een groezel vat en bespikkeld van achterbuurtstof. Met den schamelen roem van den naam Borel, bij 'n enkele bakvisch, misschien nòg in dankbare vereering, is bij de nederigen aarde nog wel gastvrijheid te vinden.

Het stuitende in deze heele komedie is, dat Borel nu niet over zakelijke onderwerpen in zakelijken stijl schrijft, maar dat hij nog altijd uitpakt de roomzoete gevoelinkjes en de lieve gebaartjes van vroeger. Hemzelf ontgaat 't, bij 't uitpakken, dat er een wee luchtje slaat uit de ‘oude plunje’ en dat, wat hij opverfde, naar vernis riekt. En het wantrouwen, direct na ‘Jongetje’ al gewekt, in nauwkeurig en lezenden en wantrouwigen - immers diep gedesillusioneerden - op litterair gebied, klimmende bij ieder nieuw werk, Zusje, Vlindertje, Leugen der Eer, alles nakauwsel van hem zelf, alles herhaling, dat wantrouwen wordt nu tot de zekerheid, de bittere zekerheid, dat Borel nooit een zuiver en eerlijk artist is geweest. Ik zou hen, die dit niet of nog niet gelooven en inzien, bij momenten kunnen benijden, want al is 't erger de bedrieger te zijn dan de bedrogene, bitter blijft 't, van je beste uren te hebben gegeven aan wat niet echt blijkt, en tot diepste ontroering te zijn gewekt door 'n charlatan.

Ach, ik ben altijd maar bang dat die harde woorden schijnen zullen naar persoonlijke nijdassigheid. Want Van Deyssel is ook in z'n heftig toornen tegen de taalbedervers, tegen de kunst-meineedigen zoo bitter slecht begrepen. Heeft men niet altijd gesproken van nijd en jalousie? En was er in breede kringen wel ooit plaats voor de overtuiging dat men de taal en de kunst zóó waarachtig lief kan hebben, zoo lief, dat er bitterheid moet vloeien uit de pen, die de schenners der taal en der kunst oordeelt?

Ik voel Borel als een schenner der kunst.

Ik zie hem nu overal, schrijvende, lanceerende de oude kost en nieuw werk, dat toch het oude is. En misschien ben ik zoo bitter, omdat ik van z'n werk gehouden heb. Waarom zouden wij, jonge menschen, die ons vol voelen van poëzie en gedroom, die maar heel even gestemd behoeven te worden, om de extaze-staat aan te voelen, geniepig ontkennen, dat we ook gebeefd hebben van ontroering voor ‘De laatste incarnatie’.

Die nu jong zijn, waren toen zoo héél jong.

Neen, het adoreeren van artisten is geen sentimenteel gespeel. Er leeft waarachtig in ons jongeren het gevoel, dat een artist een begenadigde is, een die men niet dan met eerbied nadert. Een die bovenal is fier en eerlijk en zelfbewust. Een in Hoogheid gezetene.

Een meineedig artist, dat is een die de stille heilige gelofte aan z'n kunst verloochent, is dubbel laakbaar, hij pleegt misbruik van vertrouwen meteen. De dorstigen naar het lieve en mooie, het bedrieglijk mooie, de goedvertrouwenden, die te jong en te enthousiast zijn om hatelijk snobbisme van echt gevoel te onderscheiden, geeft hij een knak en een schok van teleurstelling en in hen plant hij wat wantrouwen, dat ze later altijd en voor alles critisch zullen staan, proevend en wikkend met koel vernuft. De gelukssiddering in hun handen bij 't aangrijpen van een nieuw boek, zal hij ze doen missen en de eerlijke tranen van kunstontroering houdt hij terug. Een bedrieglijk artist is een valsch profeet. En nu moge men zeggen, dat hij toch in den nuchtren zin, ook leven moet, werken voor de dagelijks komende eischen van voedsel en kleeding, het is al om 't even. Dat hij dan werke, maar niet z'n bitter brood verdiene met 't verkrachten van z'n kunst.

Laat hij op een kantoor zitten, of bakker worden of een ander ambacht kiezen en zien dat hij in z'n vrijen tijd nog iets geeft dat op echte kunst gelijkt.

En al schijnt dit te zeggen rethorische overdrijving en komt wellicht in de practijk der dingen loop daarop wel neer, iemand die zich eens heeft gezet op het hoogste plan van de litteratuur, moest nooit het droevige schouwspel vertoond hebben, van nu gedaald te zijn tot het plan van halfslachtig journalist, noch litterair artist meer, noch ook frisch-pittige dagbladschrijver als Brusse b.v.

Wat hij onlangs ten beste gaf over een audiëntie, wat hij, als begin van z'n ‘Wijsheid en Schoonheid uit Indië’ publiceert in 't Weekblad voor Indië, het is allemaal leuterige leegheid, 'n schip met ballast, onder de verschoten, verbleekte vlag van z'n ouden naam de vluchthavens nog wel binnengesmokkeld.

Het is om te grijnzen van bitterheid. ‘Wijsheid en Schoonheid in Indië’ en ik wéét, dat hij Indië háát. Maar ziet men het niet? ‘Wijsheid en Schoonheid uit China’, dat heeft 't gedaan indertijd, dat was een mooi, een rustig, een eerlijk boek, geloof ik, een boek waarvan we veel gehouden hebben en dat ons zeer sterk heeft bekoord. ‘Wijsheid en Schoonheid uit Indië’ dan nu. Kom, ziet men 't nòg niet? Ziet men er nòg niet Van Eeden naast staan met z'n ‘Kleine Johannes II’? Ziet men ze niet met hun beiden, de onwaardige reclamekunstenaars? Een tweede deel van ‘Kleine Johannes’! Van het heiligdommetje, dat we te vereeren al wisten in den jongen tijd toen we voor andere heilige dingen, in valsche schaamte van heel jonge menschen, die graag groot en mannelijk zijn, wel eens ruw van gebaar waren en ruw van lach. De kleine Johannes, met z'n sublieme natuur- en dierfabeltjes, die als een hel vreugdelicht was, dat over onze dagen scheen. Het boek van onze zonnige zomervacantieweken. Wat moeten we met een ‘tweede deel’?

Het kwam uit, het eerste stuk ervan, in 't begin van dit jaar, na de hier toen uitvoerig besproken scheuring tusschen de leden der Twintigste-eeuw redactie, Van Deyssel en Verwey. Verwey maakte

toen ‘De Beweging’ en Van Eeden opende dat nieuwe tijdschrift met het tweede deel van ‘De kleine Johannes’.

Was het wantrouwen, dat men van ‘reclame’ fluisterde? Hebben zijzelf ons niet wantrouwig gemaakt? Hadden we niet pas doorgemaakt de gruwelijke desillusie van een grof en valsch scheldgeschetter tusschen de groote dragers van onze letteren, de vertolkers van ons beste voelen.

Van Deyssel en Van Eeden? Als kwajongens hadden we ze gezien tegenover elkaar, vinnig in drift en met schuim op de lippen. En het grelle, het akelige licht, als het honende zon-schijnsel door de gaten van een grauwe onweerslucht, was pijnlijk over ze geklaterd. En wat viel ons dat tweede deel van dien wonderlieven Kleinen Johannes nog beneden onze verwachtingen tegen. Wat was dat leeg-aanstellerig en gewild-cynisch. Ja, wat is er overgebleven van den dichter der zoete klanksonnetten van Ellen, van de teere zangen, ‘God en Mensch’, die eenmaal de pagina's van de Nieuwe Gids tot bevende sieraden maakten? Weg is het, weg, en een woordenrijk en zwaar-op-de-handsch Zondags-economist, dat hebben we er van over.

Een gruwelijke wanhoop kan dat zijn, te voelen, dat ze allemaal eigenlijk dien weg op gaan. Borel alleen maar wat sneller en brutaler dan de rest. Borel alleen maar wat pijnlijker voor ons gevoel, omdat z'n kunst zoo directelijk op ons gevoel wilde aankomen. Trouwens, we voorvoelden het toch allang, nietwaar? Want wàt was die ‘Stille stad’ nu, wat anders dan onhebbelijk en opdringerig woordgekakel, wat anders dan indiscreet aandacht vragen voor z'n eigen prullige zaakjes. Ergernissen waren dat, die boeken, de onbekookte wijsheid van Leliana en de zeurige sentimentaliteit van ‘Compunctio’. En ‘De oude kip’ dat beter was, - was de eenige troost erin niet, dat we nu tenminste eens van gevoelsgezeur en gepluis verlost waren? Ja, want de ‘Oude kip’ was toch, goed beschouwd, niet dan een aardig Justus-van-Maurikje, als hij ‘luim’ even afwisselt met ‘ernst’.

O, die meineedige artisten, o die artisten-uit-en-in-de-mode. Ach-nee, Borel is de eenige niet, want wie ziet niet ook de jammerlijke achteruitsukkeling van Hélène Swarth's Gidsverzen, iedere maand? Maar Borel is 't wèl, die meest cynisch en meest onbeschaamd z'n kunst heeft gesmakt in de goot.

Hoe reageert Carry van Bruggen op kritiek op haar eigen werk? Ze schreef twee toneelstukken, 'Een vergissing' en het monodrama 'Seideravond' (beide uit 1910). Van 'Een vergissing' is de tekst verloren gegaan. Dit toneelstuk in drie bedrijven werd voor het eerst opgevoerd op 6 maart 1910 in Leiden door de Haghespelers onder regie van Eduard Verkade. Het stuk kreeg slechte kritieken. In een brief aan de toneelschrijver en -criticus Frans Mijnssen (1872-1954) zet ze haar bedoelingen met het zo omineus getitelde 'Een vergissing' uiteen.

Amsterdam, 16 maart [1910]

Waarde heer Mijnssen,

Ik was er al bang voor: vrij slechte pers. Ik weet niet of ik het mij *werkelijk* aantrek, ik ben na alles van de laatste weken, zoo bar - ontredderd, dat alles mij uit mijn evenwicht rukt. Dat de heer J.H. Rössing de man niet is, om mijn werk te begrijpen, cela va sans dire, menschrijft nu eenmaal niet met enthousiasme over een samenbaksel van Justus van Maurik en Jan J. Ketting, als men in staat is zuiver pogen en eerlijk werk te waardeeren.

Ik kom niet, hoe gaarne ik over al dat absurde en schandelijk onbillijke dat vooral de kleine pers beweerd heeft, m'n hart eens uitstort - om mij erover te beklagen, noch doe ik een poging om 'medelijden' te provoceeren, dat u niet voegen en mij niet smaken zou -, ik wilde alleen dat U in Uw critiek m'n jongen, Henk, recht deed, het recht, waarop hij recht heeft. Geef mij voor wat U zwak acht, maar gerust op m'n kop, maar laat het, vraag ik U - en kan het U vragen, omdat ik weet, hoe U over die figuren *denkt* - laat het niet onweersproken blijven, dat die jongen een *ploert* is, omdat hij zoekt wat er voor hem niet is, omdat hij niets vindt dan de verwoestende passie en de bittere nasmaak.

Dit alles is misschien wat zwak en vaag gebeeld. M'n God, ik ben niet anders, ik haat dikke woorden, grove effecten. Ik geef m'n onderwerp niet op, o, neen, het is en blijft voor mij hèt drama van de menschenziel, willen liefhebben, niet kunnen, daarnaast de eeuwige kamp tusschen ziel en zinnen, waarin de ziel voortdurend tenondergaat, het niet kunnen ontkomen aan de charme van het oogenblik. O, het is zoo makkelijk braaf te zijn, zonder passies, zonder ondermijnende zwakheden, zonder verweekende hang naar het streelende, teedere, bekorende. Is dat een ploert, een vulgaire ploert, die lijdt omdat hij het liefdeleed niet kent? Die òndergaat aan de impotentie van z'n ziel?

Geloof mij toch: ik pleit geen clementie. Mijn theorie dekt mijn practijk, ook wil ik groot zijn en niet toornen op de lui, die mij onrecht doen. Voor wat U op mij zult aan te merken hebben, zal ik U in gemoede dankbaar zijn, als ik het met U eens kan zijn en 't anders aanvaarden als een meeningsverschil. Ik twijfel ook niet aan de eerlijkheid van de anderen, ik twijfel maar aan de fijnheid van hun gevoel en de zuiverheid van hun begrip. Ik sta nu met één been in het kamp der critici en met 'n ander in dat der auteurs, het is een moeilijke positie; m'n esprit-de-corps heeft mij altijd geboden, alles wat naar verdachtmaking zweemt, af te wijzen, daarom onderdruk

ik boosaardige *gedachten*, niet alleen boosaardige woorden. En daartusschen slinger ik nu voortdurend.

Enfin, ik leuter geloof ik een beetje. Best mogelijk, dat U er geen touw aan kunt vastknoopen. Ik zal nu uit Uw critiek Uw bezwaren wel te weten komen. Maar héél gaarne zie ik U toch nog eens. Met vriendelijke groet, ook aan Uw vrouw, gaarne Uw dw.

Carry van Bruggen

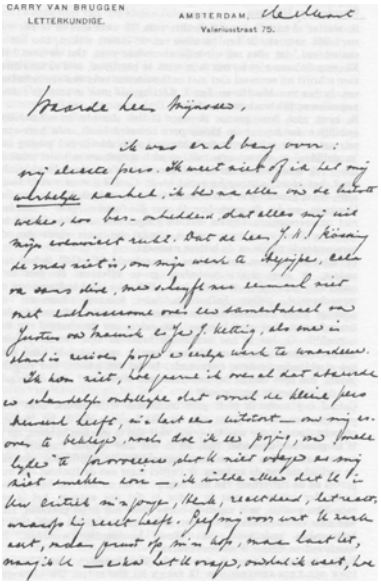
CARRY VAN BRUGGEN
LETTERKUNDIGE.

AMSTERDAM,
Valeriusstraat 75.

Beste heer Mijnssen,

Ik was er al bang voor:
mijn eleetste pers. Ik weet niet of ik het mij
volstaan kunnen, ik bleef er alles van de buitenwereld
van, van bezoekers dat alles mij uit
mijn evenwicht rukt. Dat de heer J. A. Kösaing
de mens niet is, om mijn werk te stoppen, een
re soms die, mes schuift een eenmaal niet
met schouwcome over een samenkomst van
Justus van Maurik en Jan J. Kettig, als ons in
staat is eenige proefjes te willen werk te waarderen.
Ik kon niet, ook gaarne ik van al dat absurde
en schandelijk schillijke dat vanuit de kleine pers
dezen kreeft, uit een het een uitstroomt — van mij te
weren te beletten, zoals doe ik een proefje, van Fonske
Lykes te proeven, dat ik niet ontzag en mij
niet smetten zou —, ik wilde alleen dat ik in
hun critiek niet zoo jonge, klein, verachtend, het raast,
waarop ik recht heeft. Bezorg voor ons te zien
een, neder gunst op mijn kop, maar laat het,
mag ik U — ook het U vragen, overlast ik weet, dat

Brief aan Frans Mijnssen.

Ook naar aanleiding van 'Een coquette vrouw' reageert Carry van Bruggen op de kritiek. Net als bij 'Een vergissing' verdedigt zij haar hoofdpersoon, ditmaal niet in een brief maar in een bijdrage aan De Amsterdamsche Dameskroniek van 15 april 1916.

'Wie aan den weg timmert heeft veel berichts', en zal in de meeste gevallen 't verstandigst doen met maar te zwijgen, nademaal er immers 'over de smaak toch niet te twisten valt'. Of en in hoeverre de massa's letterkundige critiek, tegenwoordig als bij emmers over onze hoofden uitgegoten, noodig en nuttig zijn, of en in hoeverre de artist als de beste beoordeelaar van eigen werk mag gelden, 't zijn allemaal vragen, waarbij heel wat op te halen en op te merken zou zijn. Doch dit zou dan moeten geschieden door iemand, die op geen enkele wijze bij de zaak betrokken is.

Sinds ik, arme, het boek met bovenstaande omineuze titel de wereld inzond en mijn heldin, in haar naakte ongeluk, zooals ze reilde en zeilde overgaf aan de genade of ongenade van lezers en lezeressen, heb ik pas goed bemerkt hoe zedelijk de wereld is! Men schold van pure zedelijkheid mijn heldin uit en men schold mij 'en passant' ook maar uit. Ik heb toen maar de partij gekozen, waarbij zich ook Enny Vrede schijnt wel te bevinden, het lezen van critieken vermeden en tegen mijn vrienden gezegd 'spaart mij nu maar de rest'. Want er is vooral in het pompeuze, nietszeggende en spotgoedkoope machtswoord 'pathologisch', 't welk met al zijn medische gewichtigheid precies hetzelfde beteekent als het bekende 'ziekelijk' waarmede de eerzame Batavus Droogstoppel elken 'dichter' placht te betitelen en dat ook op een precies eendere gemoedsdiepte en oordeelskracht wijst, - er is in dat eene woord zooveel bekrompen eigengerechtigheid, dat het zelfs voor iemand die bij voorbaat wist, hoe Hollandsche Heeren en Hollandsche Dames over Coquette Vrouwen zouden denken, op den duur niet te slikken was. Ter inlichting aan ondeskundige lezeressen: 'pathologisch' heet men in de Hollandsche letteren gemoedstoestanden die men zelf niet begrijpt en waarover - dit als 't een 'heldin' geldt - ook moeder-de-vrouw geen inlichtingen kan geven. Critici zijn om den dood niet voor niemendal getrouwd.

De lezeres merkt hier allicht op, dat al die critiek dan toch blijkbaar niet geheel onopgemerkt mijn deur voorbijging. Ach neen, het tocht nu eenmaal in elk huis en zoo drong dan ook tot het mijne de mare door, dat ik blijkbaar niet eens wist wat een 'coquette vrouw' was, want *mijn* heldin was heelemaal niet coquet, want coquetterie was heel wat anders, want een coquette vrouw was brutaal, had durf, wierp de wereld aan haar voeten en zoo meer, en de mijne was een karakterlooze stumper, een klagende stakker die niemendal dorst, altijd in tranen en vol zelfverwijt...

Ach wij Hollanders die zoo knap zijn en zoo deugdzaam vooral, hoe komt het toch dat ironie zoo weinig aan ons besteed is? Ja, mijn heldin mist inderdaad de brutaliteit - de 'wreedheid' die van ouds

der coquette kenmerken zijn, ze reikt alleen naar geluk, dat is voor haar: mee-gevoel, mee-begrip, te mogen aanbidden om te worden aangebeden, ze reikt naar dit alles als een bloem naar de zon, - zóó sterk is haar verlangen, dat ze plicht-gevoel en medelijden, de rust die ze tot haar werk behoeft, de achting der anderen waarop ze prijs stelt, dit alles en nog meer eraan opoffert, maar zóó sterk zijn dan weer haar berouw en smart, de wroeging om wat ze prijsgaf, dat er van 'triomfeeren' geen sprake is en ze geen uur, geen seconde haar 'zondig geluk' onvermengd genieten mag. En de wereld die haar gadeslaat, die als altijd, naar geen drijfveer vraagt en slechts daden beoordeelt, die noemt zulk een vrouw 'coquet'. Dit was de bittere gedachte, die als vanzelf in mij opsteeg, toen ik mijn heldin pas ontworpen had: 'en zulk een vrouw noemt men een coquette vrouw'. En op het titelblad schreef ik toen *'Een coquette Vrouw'* en meende duidelijk te zijn, ondubbelzinnig te hebben uitgedrukt hoezeer ten onrechte men dit worstelen van een vrouwen-hart om de eenige levensglorie: 'liefde' - die elke andere glorie, elke andere mogelijkheid in zich omvat, met den ijdelen, dwazen naam 'coquetterie' benoemt. Blijkbaar was ik niet duidelijk. Want men kwam mij hoog-wijs aan het verstand brengen, dat de 'heldin' niet coquet was en knoopte daaraan somwijlen beschouwingen vast over wat dan wèl in een vrouw 'coquetterie' mocht heeten.

Alles goed en wel. Maar zijn ze er eigenlijk wel, de 'coquette Vrouwen' de 'koele schoonen', die mannenharten verzamelen zooals een Indiaan de scalpen zijner vijanden, die eerst hun slachtoffers lokken, ten einde ze daarna 'als een uitgeknepen citroen' weg te werpen en zulks uit louter wreedheid, uit puur afzichtelijk vermaak, bij wijze van duivelsche sport?

Zijn ze er wel? Of bestaan ze misschien alleen in de breinen van personen (zoowel van het mannelijk als het vrouwelijk geslacht) voor wie 'geluk' hetzelfde is als een goed inkomen, op-je-tijd-naar-Parijs, een loge in den schouwburg en geen herrie met je booien en die van wat sommige andere lieden wellicht onder 'geluk' verstaan evenveel begrijpen als wijlen Batavus Droogstoppel van Poëzie? Woorden zijn maar woorden! 'Muziek is voor de een 'n fashionable' concert, voor de ander een ademroovende ontroering, 'geluk' voor de een 'n 'huis op netten stand' en 's zomers naar zee, voor de ander een levensvervulling, die elke andere overbodig maakt, de eenige mogelijkheid tot ontwikkeling, tot groei, tot vruchtbaarheid en werkdadigheid. Menschen hebben verschillende 'zielen'. Mij vertrouwde eens een moeder toe, dat ze haar zoontje zoo *zielsgraag* 'in de effecten' zou willen hebben! Zijn er wel van die 'coquette vrouwen', 'wreede schoonen', over wie Meester Pennewip zou mogen zuchten 'zij doen die dingen voor hun plezier!'

Eerlijk gezegd, ik geloof er niet veel van. En juist den *algemeenen* kant van dat *ongeloof* heb ik met mijn titel willen uitdrukken.

Er schuilt wellicht in elke zoogenaamde coquette vrouw een kiem van de jagende levensonvrêe, de romantische fantasie - die in betere

omstandigheden kunstwerken en schoone daden voortbrengt! - waardoor ze met de teleurstellende werkelijkheid onmogelijk *kan* vrede nemen, die ook mijn 'heldin', bij toeval een scheppende natuur, in wie de scheppensmogelijkheid staat of valt met haar 'geluk', tot daden moest drijven, waardoor ze anderen leed berokkende en eigen leven ten onder bracht...

Een anonieme reactie op haar werk en haar persoon ervaart ze als zeer kwetsend (uit: De Nieuwe Kroniek van 8 februari 1923).

Lezers, hebt gij wel eens een Anoniemen Brief ontvangen? Ik meen niet den anoniemen dreigbrief - Duizend Gulden in gindschen hollen Eik of subiet uw huis in brand - ik meen evenmin de anonieme waarschuwing - met drukletters uit de courant: Iemand Die Het Goed Met U Meent - ik meen... den brief zooals ik er verleden week een kreeg... Ik verzeker u, het is een vreemde gewaarwording!

De post komt binnen, hunkerend staan de huisgenooten om den nog onontgonnen hoop. Dáár... deze voor jou... en deze kaart... en hier wat drukwerkjes en kijk... nog een brief! Doet u als ik? Den brief omkeeren als u niet dadelijk de hand herkent of het getypte adres (type-schrift van bekenden herkent men gauw, want *nergens* verloochent zich de persoonlijkheid!) en, binnen in, eerst naar de onderteekening en dan naar het opschrift kijken? Wie weet wat een psycholoog uit deze opsomming concludeeren kan. Maar dit nu daargelaten.

Mijn oog verduizelt in het witte ledig onder de getypte regels, want gelijk er, op Wouters blaadje, 'geen spoor van deugd' was te zien, zoo is er op dit blaadje geen spoor van een onderteekening te zien...

Vreemd! Want erboven staat toch: 'Waarde Carry...' het 'waarde' dat niet geheel familiaar en wat ouderwetsch, maar toch altijd wel gemoedelijk en geenszins onwelwillend staat. Vreemd! En ik lees... en een bleekte strijkt langs mijn slapen en ik zit in de stilte - elk in eigen 'post' verdiept! - bij de tafel heel stil... Dit is de brief van een naamloos Iemand die niet de behoefte had mij te waarschuwen of te dreigen, maar eenvoudig mij te zeggen, hoe hij mij verfoeit, verafschuwt, haat, in mijn werk, om mijn werk.

En zooals volksvrouwen jouwend de woorden rekken: 'kàààle medáááám', zoo staan daar de titels van mijn boeken en mijn bijdragen evenzoo uitgerekt en mij toegejouwd met vele getypte klinkers, en een titteltje-van-haat-nadruk boven elke.

En zooals straatjongens scheldend vaders en moeders in de ruzie betrekken 'je dronken vaâr', 'je dieve-moêr', zo spuwt deze Iemand, zonder naam en zonder gestalte, in het voorbijgaan nog eens zijn gal op het werk en de personen van die mij na staan.

Ik bezweer u: het is een vreemde gewaarwording.

Het postmerk verklapt: Amsterdam. Verder niets, verder de veilige verschansing van de Anonieme Schrijfmachine, waarachter vandaan

dit lieflijks op mij losgelaten werd. Geen lettertje menschelijk schrift. Maar Amsterdam.

En in gedachten zie ik, ver achter de donkere landen, diep-weg in de duistere horizonten, het van duizenden menschen krioelende, uit duizenden lampen lichtende...

En daar-vandaan is het gekomen. Iemand heeft het gedaan. Wie? Wie? Wie? kent hij mij -, wat vreemd: ik voel dat het een man is! Zat ik onlangs, op een van mijn Kerstvacantieuitstapjes misschien naast hem in schouwburg of tram en dacht hij toen, naar mij kijkend: 'Dit zal ik je aandoen'?

Of is het een bekende, een kennis, een zich noemende vriend - wie peilt de zwarte diepten in eigen en anders ziel? Huivert niet een iegelijk, die in zichzelve blikt? - die mij nog voor kort geluk wenschte met het Nieuwe Jaar, met mijn jaardag, met het buitenkansje dat mij juist gelijktijdig ten deel viel?

Iedereen kan het zijn...

In duizend gezichten, in duizend oogenparen doemt de stad naar mij op, uit de duistere kimmen, achter de slapende landen.

En dan komt de behoefte mij in dien Iemand zonder naam en zonder gestalte te verplaatsen en het lukt mij niet. Geenszins, o lezer, omdat ik 'bij zooveel slechtheid niet bij kan' maar omdat ik deze 'anonimiteit' niet begrijp.

De anonieme bedreiging begrijp ik ('Duizend Gulden in gindschen hollen Eik of subiet uw huis in brand' -, dáár zet niemand zijn naam onder) de anonieme waarschuwing begrijp ik desnoods (want oogst Iemand Die Het Goed Met U Meent gewoonlijk iets anders dan ondank in?) maar tot het haten, verfoeien en verafschuwen van eens anders *geest*, tot de rauw-trotsche houding: 'Ik sta u, ik haat u, ik durf u aan', behoort juist het oog-in-oog, daartoe zijn, voor mij, Naam en Gestalte essentieel!

Nogmaals, het is een vreemde gewaarwording...

Ik ben ermee naar bed gegaan, het heeft mij uit den slaap gehouden - ja. Iemand zonder naam en gestalte, verkneuter u maar achter uwe schrijfmachine, dit hebt gij er tenminste van! - ik ben ermee opgestaan en het bleef mij achtervolgen. Nu eens formuleerde zich mijn beklemming als: Wie? Wie? Wie?, dan weer als: Waarom? Waarom? Waarom? En ik geloof niet dat er iemand is die ik niet, een onderdeel van een seconde, heb verdacht...

Carry van Bruggen en de positie van de vrouw

Carry van Bruggen heeft zich zelden schuldig gemaakt aan al te generaliserende uitspraken over *de* vrouw. Gedurende haar hele leven heeft ze zich fel verzet tegen het traditionele beeld dat men van vrouwen had. Medestandsters in die strijd heeft ze niet gezocht en evenmin gevonden, vandaar dat ze in de geschiedschrijving van de vrouwenbeweging ontbreekt. Niet erg terecht, want ze was een opmerkelijke vrouw, en haar romans zijn vanuit feministisch oogpunt belangwekkender en vooruitstrevender dan de 'emancipatie-romans' van haar dagen.

Alles aan haar was ongewoon, schrijft vrijwel iedereen die haar gekend heeft: haar uiterlijk, haar opvattingen, haar zelfbewustheid, haar gedrag, Al toenze twintig was droeg ze haar haar kort, wat toen heel revolutionair was, ze rookte sigaretten toen geen enkele respectabele vrouw dat deed, en, toppunt van onwelvoeglijkheid, praatte over onderwerpen die geenszins 'salon-fähig' waren. H.P.L. Wiessing vindt nog in 1960 in zijn levensherinneringen *Bewegend portret* Carry te scabreus... voor een vrouw.

Met de georganiseerde emancipatiebeweging had Carry van Bruggen weinig op. Ze eigende zich vanzelfsprekend alle rechten toe, waarvoor de vrouwenbeweging moeizaam streed. Eén keer slechts heeft ze meegewerkt aan een initiatief van een vrouwenorganisatie, de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913*. Er was een commissie voor letterkunde en toneel', vertelt Annie Salomons daarover, 'waarvan Carry voorzitster, dr. C. Serrurier secretaresse en Caro van Dommelen, Leo Simons en ik leden waren. In deze vorm heeft de commissie maar kort bestaan. Eigenlijk was zoiets ook niet geschikt voor Carry; ze was hyper-individualistisch; teamwork lag haar niet. Ze kibbelde met Simons en trad af.' Carry heeft de tentoonstelling slechts één keer bezocht.

In haar journalistieke werk en in haar romans heeft Carry van Bruggen zich, expliciet en impliciet, veelvuldig uitgesproken over brandende vrouwenkwesties. In haar eerste 'Justine Abbing-roman' *Uit het leven van een denkende vrouw* vraagt ze begrip voor een intellectuele vrouw. De hoofdpersoon, Marianne Edema, verzucht daarin schertsend: 'De "Plaats van de Vrouw" is op het schutblad van haar mans proefschrift'. Die ironische opmerking blijkt voor Marianne bittere waarheid te zijn als ze merkt dat haar omgeving van haar verwacht dat ze haar ambities zal intomen, om haar echtgenoot niet voorbij te streven. Marianne weigert echter genoegen te nemen met de vernederende tweede plaats en dat leidt tot voortdurende conflicten in en buiten haar huwelijk. In vier episoden uit het leven van Marianne, gerangschikt naar 'De familie', 'Het huwelijk', 'De vreemden' en 'De kinderen', zoals de hoofdstukken heten, maakt Carry van Bruggen duidelijk dat Marianne door bewuste en onbewuste tegenwerking van anderen slachtoffer is van haar gerechtvaardigde eis, zichzelf te mogen zijn.

Carry van Bruggen in 1916.

In *Uit het leven van een denkende vrouw* gaat Carry van Bruggen vooral in op de intellectuele erkenning die vrouwen als zijzelf zo gemakkelijk-pedant van mannelijke zijde onthouden wordt. ‘Een vrouw met mannelijk intellect’. Die opmerking is als hoogste lof bedoeld voor Marianne, en nadat ze vaak genoeg te slikken heeft gekregen dat vrouwen slechts kunnen assimileren en ‘handig de gedachten van den man kunnen overnemen en napraten’, doet ze er verstandig aan daar maar blij mee te zijn óók.

Bijna alle romans van Carry van Bruggen, waaronder ook *Heleen, Een coquette vrouw* en *Eva*, stellen het probleem van de vrouw die in de liefde dienstbaar wil zijn aan de man van wie ze houdt, maar die zich tegelijkertijd voor die liefde niet vernederen wil. Voor de vrouwen die ze beschrijft, is daarmee een wezenlijk conflict gegeven. Als ze kiezen voor onderworpenheid, ondermijnt dat hun zelfrespect (bijvoorbeeld in Ina, uit *Een coquette vrouw*). Kiezen ze, als Marianne uit *Uit het leven van een denkende vrouw*, voor hun eigenwaarde, dan is volledige overgave aan de man niet meer mogelijk. Van ‘l'ivresse de baiser’, zoals Marianne het noemt, moeten ze dan afstand doen.

Het meerdere kan het mindere niet dienen, zegt Carry van Bruggen bij herhaling, maar haar hoofdpersonen hebben vaak geen andere keus, omdat ze in een ander opzicht weer wel de ‘minderen’ zijn. Ina, Heleen en Eva zijn zwak, afhankelijk, door hun gretigheid naar liefde. Heleen wordt afgewezen door een man die schrikt van haar slaafsheid. In een afscheidsbrief verklaart ze haar gedrag: ‘Je moet niet gelooven, wat ze soms zeggen, dat wij meisjes door onze vrijmaking en geestelijken groei, onze zoogenaamde emancipatie, in ons wezen veranderd zijn, en dat we geen heer en meester meer begeeren om boven ons te zien en te dienen, want het is niet zoo, en het eenige, dat voor ons veranderd en verminderd is, dat is onze kans, zulk een heer en meester te vinden, om boven ons te zien en te dienen, omdat wij wèl gegroeid zijn en mannen dezelfden gebleven.’ In *Een coquette vrouw*, waar meer nog dan in *Heleen* getheoretiseerd wordt over de man-vrouw-verhouding, heeft het ‘mannelijke’ vereren van Ina, een karaktertrek die ze deelt met Heleen, al even tragische gevolgen. Ina komt telkens in conflict met haar omgeving, die haar uitmaakt voor harteloze ‘coquette’. Opstandig vraagt ze, waarom het voor een vrouw schande is, een man te willen behagen die niet haar gelijke is. ‘Mannen vereeren bijna altijd hun “minderen” - wie van Goethe's liefjes, of van Heine's of die van De Musset waren er hun “gelijken”?’ Ook Eva wordt voor ‘coquette’ uitgemaakt, omdat ze haar gevoelens niet verbergen wil. Vrouwen mogen mannen niet het hof maken, en Heleen, Ina en Eva, die het in alle oprechtheid wèl doen, worden er voortdurend om afgewezen. Hoe onrechtvaardig Carry zelf de conventie gevonden heeft, dat vrouwen aan mannen niet hun liefde mogen tonen, blijkt uit een brief aan Frans Coenen (hier opgenomen in hoofdstuk 1): ‘In onze bakvisschenjaren leerden we elkaar, dat je tegen jongens en mannen “heel koel” moest zijn,

want dan werden *zij* juist "lekker verliefd". Het is eigenlijk wel waar ook, is het niet, en we hadden het misschien in onze wijsheid heelemaal niet mis. En daar je nu toch óok tot de "jongens en mannen" hoort, ben ik soms wel een beetje bang, dat je minder om mij zult geven, naarmate ik meer toon dat ik zoo veel om jou geef.' Opvallend vaak haalt Carry van Bruggen in haar werk een roman aan van Marie Vaerting, *Hasskamp's Anna*. In dat boek weet de vrouwelijke hoofdpersoon van zichzelf dat ze niet kan voldoen aan de eisen die men aan een vrouw stelt. 'De ideale vrouw' is kuis, trouw, en vóór alles moeder, eigenschappen die Anna Hasskamp niet bezit en ook niet veinzen kan. In een essay in Groot-Nederland (1915), *Twee moderne vrouwen* (dat in het Engelbewaarder Winterboek 1978 zal worden opgenomen), gaat Carry van Bruggen uitvoerig in op de vraag, waarom mannen vrouwen zo gevangen houden in een geïdealiseerd beeld, dat van de incarnatie van goedheid en reinheid. Ze zoekt de verklaring ervoor niet alleen in botte zelfzucht van de man, want ze ziet te scherp in dat het net zo goed eigenbelang is, waardoor vrouwen zich die rol van opofferende en vergevingsgezinde heilige zo gemakkelijk laten aanleunen. Haar conclusie lijkt erg op die in *Heleen*: dat mannen in inzicht zijn achtergebleven bij de 'moderne' vrouw, en ze formuleert het alweer in termen van vrijwillige slavernij: 'de vrouw zelf begtnt hier en daar gewaar te worden dat al deze edele, eerlijke, vrije en fiere huwelijken met bestuursleden van de Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht toch niet precies de zevende hemel van de liefde zijn, vooral als die vrouw, gelijk Anna Hasskamp, van haar intellectualiteit geen vreugde en geen last meer ondervindt, daar ze er, als een man, mee is vergroeid en dus opnieuw, als een man, zonder veel omhaal of gepraat over haar hoogen geest de zaken des gemoeds hun ware plaats, hun voorrang laten wil. Dan weet ze meteen dat de leus 'de man niet langer baas' misschien overal mag gelden, maar in de liefde precies niet, dat haar eenig liefdegeluk is in onderwerping, in zelfgekozen slavernij, in dienstbaarheid.'

Met dergelijke uitspraken, die er nu misschien wat te hoogdravend uitzien, plaatst Carry van Bruggen zich middenin een nog steeds actuele discussie: die over de psychologische kant van de vrouwenemancipatie. Dat de emotionele aspecten van de man-vrouw-verhouding pas in een later stadium aan de orde zouden komen, voorspelt ze zelf al in het opstel *Twee moderne vrouwen*.

Ondanks al haar ironisch dédain voor 'kiesrechtdames', heeft Carry van Bruggen toch ook wel belangstelling voor de maatschappelijke kant van de vrouwenkwestie. Ze ziet in dat economische afhankelijkheid werkelijke gelijkwaardigheid in de weg staat. In 1911 schrijft ze in een recensie van Ellen Key's *De vrouwenbeweging*, in de Oprechte Haarlemsche Courant: 'Wanneer een vrouw niet langer als prijs voor haar liefde een levenslang onderhoud erlangt, waardoor ze dan uiteraard van die liefde zwijgen moet, totdat men haar van liefde spreekt, dan zal, niet ineens, maar langzaam dat verdrietige

vooroordeel verdwijnen, dat in het algemeen geen vrouw een man hare gevoelens tonen mag.'

Over de maatschappelijke successen van de vrouwenbeweging schrijft ze, vaak kritisch, maar toch ook wel positief in de rubriek *Iets voor onze dames* in de Deli-Courant. In een stukje uit 1905, over het 25-jarig jubileum van Aletta Jacobs als vrouwelijke arts, vermeldt ze hoe heerlijk ze het vindt, dat er steeds meer vrouwelijke artsen komen. Voor wie *Eva* kent is die opmerking veelzeggend. Eva wordt radeloos bij het vooruitzicht dat ze onderzocht zal worden door een mannelijke arts.

Het meest intensief met de positie van de vrouw bemoeide Carry van Bruggen zich in de tijd dat ze hoofdredactrice was van De Amsterdamsche Dameskroniek, van 1916 tot 1918. Juist in die tijd bereikte de strijd om het vrouwenkiesrecht zijn hoogtepunt. In het begin van de Eerste Wereldoorlog was ze met haar twee kinderen in Laren gaan wonen. Ze scheidde van Kees van Bruggen pas officieel in 1918, maar in 1914 waren ze al uit elkaar gegaan en zorgde Carry voor zichzelf en de kinderen. Geld ontvangen van Kees wilde ze niet. Ze gaf in de oorlogsjaren veel lezingen en ze schreef veel artikelen en verhalen voor De Amsterdamsche Dameskroniek.

De serie *Moderne literatuur* is Carry's belangrijkste bijdrage geweest aan De Amsterdamsche Dameskroniek. Net als in *Prometheus*, waaraan ze in deze jaren werkt, geeft ze in de artikelenserie een overzicht van 'het individualisme in de litteratuur'. Haar voorbeelden zijn hier, anders dan in *Prometheus*, boeken van en over vrouwen, beginnend bij Madame De Staël en eindigend met Charlotte Brontë, eigenlijk van de Franse revolutie van 1789 tot die van 1848. De revolutie van 1789 noemt ze een 'wetenschappelijke' revolutie, die van 1848 een 'romantische'. Tussen die twee polen, die ze 'realisme' en 'romantiek' noemt, concentreert ze haar betoog over wat 'modern' is in de literatuur. 'Modern' noemt ze alle verzet van het individu tegen de boven hem gestelde machten, meestal de maatschappij. Met dat criterium beoordeelt ze een aantal vrouwelijke auteurs en een aantal vrouwenfiguren uit romans. De mate waarin een auteur sympathie bepleit voor een vrouw die zich niet wil onderwerpen aan bestaande normen, is daarbij doorslaggevend.

'God zij geprezen dat hij me niet geschapen heeft als vrouw.' Als Joods kind heeft Carry die woorden dagelijks moeten horen, een ervaring die ze verwerkt heeft in het verhaal *Het onbegrepene*. 'En als je nagaat, hoe ik mij als kind altijd groen en geel ergerde, omdat meisjes zoo weinig tellen, niet "kerkelijk meerderjarig" worden, niet meegelden voor "mezomme" en voor "minjan", niet eens het gebed voor de nieuwe maan mogen zeggen -, dan begrijp je hoe ik dat vond, dat ik den jongens hun "barmitswo-parsje" instampen mocht.' Carry's verontwaardiging is veertig jaar later, als ze die regels opschrijft (in *De drie deuren*, opgenomen in het hoofdstuk Carry van Bruggen en het Jodendom) nog even groot. Het is dezelfde heilige

verontwaardiging over vermeende mannelijke superioriteit, waarmee ze de artikelen die we in dit hoofdstuk hebben opgenomen, geschreven heeft.

Carry van Bruggen was een talentvol spreekster. Ze heeft veel lezingen gehouden, soms zelfs tweemaal per dag. Ze sprak een tijdlang voor een elite-publiek, waarover de communist Wiessing een nogal schampere opmerking maakt in 'Bewegend portret'. Later vond ze een dankbaar publiek bij de volksuniversiteiten. Haar voordrachten moeten meeslepend zijn geweest, hoewel haar onconventionele presentatie wel eens choqueerde: ze sprak op een hoek van de tafel gezeten, met een sigaret in de mondhoek, en met gekruiste benen en verwarde haren.
Ze vermeed zo veel mogelijk over hetzelfde onderwerp te spreken. Van de vele onderwerpen die ze behandelde noemen we: 'Realisme en Romantiek', 'Het Joodsche milieu in de litteratuur', 'Humor en Idealisme', 'Het beoordelen van kunst'. Ook hield ze lezingen over 'Eva', en over vrouwenfiguren in haar werk. Een verslag van die laatste lezing is uit de NRC van 13 december 1927.

Men schrijft ons uit Amsterdam:

Gisteravond heeft Carry van Bruggen, in de reeks lezingen, vanwege de Bijenkorf georganiseerd, gesproken over: 'Vrouwenfiguren in mijn werken'.

In deze vrouwenfiguren geeft de schrijfster niet zichzelf en toch kan in iedere figuur de schrijfster worden herkend. Immers, alle kennis is zelfkennis; alle kennis van de wereld, van de menschheid berust in dat, wat de mensch van zichzelf weet, maar het belangrijke van de wereld kan men alleen zien door middel van de buitenwereld. Het is er mee als met iemands eigen aangezicht, het belangrijkste van ieder mensch: toch kan men het niet waarnemen zonder spiegel. Zoo wordt in ieder der vrouwenfiguren het wezen van haar, die ze geschapen heeft, weerspiegeld.

In de eerste plaats willen al deze vrouwen geen vrouwen, maar menschen zijn. Dit hangt samen met het feit, dat op het oogenblik, toen juist de strijd tusschen man en vrouw hevig gestreden werd, de schrijfster bezig was met het schrijven van *Prometheus*, waarin ze zich rekenschap gaf van ieder woord. Ze veroverde het inzicht, dat de menschen tweesoortig zijn: de men-of-fact, de men-of-idea, twee groepeeringen, waartusschen een onoverbrugbare kloof bestaat. Door dit inzicht werd het onderscheid tusschen man en vrouw niet alleen gering, het bestond zelfs niet, want mannen èn vrouwen behooren zoowel tot de eene als tot de andere groep.

Maar de vrouwenfiguren in mijn romans, aldus spr., kenmerken zich door den tragischen trek van de zelfverdeeldheid. Daar, waar ze superieur zijn, kunnen ze zich toch niet laten gelden, omdat het geluk der vrouw van den man afhangt, omdat 'de vrouw in laatste instantie zegt, wat de man graag hooren wil.'

Dit doet ook Marianne in *Het leven van een denkende vrouw*, door Carry van Bruggen onder het pseudoniem Justine Abbing geschreven. Het emotioneele speelt bij de betrekking tusschen man en vrouw een belangrijke rol.

Altijd ook zijn de vrouwen in de romans van Carry van Bruggen men-of-idea: ze zijn zonder ambities, staan buiten de politiek. Ze willen het leven begrijpen, waarvan ze het begrip nooit kunnen vinden; behoefte aan liefde is haar kenmerkende eigenschap en dit brengt weder de bovengenoemde zelfverdeeldheid. Alle intellectueele vrouwenfiguren in deze romans zijn tegelijk liefde-vrouwen: tot zelfontplooiing kan men pas komen, aldus spr., als men de liefde deelachtig is.

Alle boeken van Carry van Bruggen eindigen in mineur: levenslust en levenskracht zijn het bezit van de vrouwen, die er in optreden, maar ze zijn eeuwig zoekend naar het begrip van de wereld, eeuwig verlangend naar een geluk, dat ze hier onvindbaar weten.

Aandachtig hebben de hoorders de boeiende welsprekendheid van de schrijfster gevolgd. Hartelijk was het applaus.

Als vrouwelijk auteur moest Carry van Bruggen aan het begin van haar literaire carrière wel haar standpunt bepalen ten opzichte van 'vrouwenliteratuur'. Vanaf 1870 werd de markt overstroomd met boeken van schrijvende vrouwen. Ook in het begin van de twintigste eeuw al werd door de kritiek vrouwenliteratuur als een aparte categorie beschouwd. In een van haar vroegste bijdragen voor de Deli-Courant, op 14 september 1904 bepaalt Carry van Bruggen haar positie. Haar literaire voorbeeld blijkt geen vrouw te zijn, maar de Joodse schrijver Heine.

't Is zonder twijfel een zeer eigenaardige plaats, die de vrouw gedurende de laatste laat 'k zeggen, twintig jaren, in onze maatschappij heeft ingenomen en inneemt, een plaats, 't best te vergelijken, al is de vergelijking niet nieuw, met die van de hoe langer hoe meer opkomende en invloedrijke 'lagere klassen'.

En evenals dat opkomen en invloed krijgen onder deze laatsten zeer bedenkelijke gevolgen heeft, zijn er ook in vrouwen-kringen soortgelijke verschijnselen waar te nemen, verschijnselen die er op wijzen, dat geen individu of groep van individuen ongestraft uit z'n rust wordt gerukt en mee getrokken in het woelige leven, dat het voorheen als passieve toeschouwer moest aanzien.

Wil men in 'n enkel woord formuleeren wat alle uitingen naar buiten kenmerkt, en van het ontwakende volk en van de ontwakende vrouw, dan is het dit ééne: onrust, de heftigste, de koortsachtigste onrust, natuurlijk gevolg van een ontwikkeling bij sprongen, van 'n ongeëquilibreerd bestaan.

De zich ontwikkelende vrouw verkeert eigenlijk in de allerongunstigste condities. Niemand gunt haar rust, niemand laat haar den vrede, zoo zeer noodig voor 'n harmonisch ontbloeien.

Van de eene zijde aangemoedigd en aangezet als 't vroegrijpe kind van ijdele ouders, van de andere zijde met dikwijls dom en onverdiend wantrouwen teruggestooten, van beide zijden geobserveerd en bestudeerd, is ze niet ongelijk aan 'n bloemknop, die niet gauw genoeg zich opent naar den zin van den een of anderen ongeduldigen jongen -, die dan wreedelijk-nieuwsgierig de nog niet rijpe blaadjes vaneen rijt.

Men begrijpt niet, dat hier een proces plaats heeft, dat als eerste voorwaarde rust behoeft.

Niets is natuurlijker dus dan dat alles wat vrouwenwerk is zich in meerdere of mindere mate kenmerkt door die onrust, die gejaagdheid, onafheid, producten, zoo klaar en zoo afgeleverd aan de wachtende wereld, die aan de eene zijde ongeloovig, aan de andere zijde enthousiast op vrouwenwerk wacht, als stof voor 'n voos en kinderachtig gekibbel.

Nu ben ik den laatsten tijd door toevalligheden nogal eens in de gelegenheid geweest, werk van vrouwen onder de oogen te krijgen.

Ik bedoel: boeken. Want voor 't bepalen van de waarde van een klasse of volk is 't een uitstekend middel na te gaan de waarde van de door hen gepresteerde letterkundige producten. Daar nu de vrouw in de hedendaagsche litteratuur een belangrijke plaats bekleedt, daar zij door een groot aantal richtingen vertegenwoordigd is, die toch allen aangegrepen zijn door 't eene groote princiep van erkenning en vrijmaking, - is er geen gevaar voor eenzijdige beoordeeling en geldt hier zéér zeker:

'De taal is gansch een volk...' waarbij taal dan staat voor het ruimere litteratuur.

En nu is het toch werkelijk frappant - al wil ik niet zeggen overal even sterk - hoe ieder boek, dat door 'n vrouw geschreven is, in zich draagt de kenmerken van den toestand, waarin ze verkeert, als sekse, als klasse beschouwd; onrustig, onrijp, haastig, koortsachtig-gejaagd. Ik ben dan ook van meening, dat 't dàt is, wat het vrouwengeschrijf die zekere mate van volkomenheid onthoudt, die in gunstiger tijden met weinig moeite misschien te bereiken was.

Maar neem nu wie ge wilt, Anna Lohman de wraakdorstende, of Marie Koning, die van de zoetige sprookjes of Jeanne Reyneke van Stuwe, of... wie wilt ge meer - het zit in allemaal: Dat werk is niet àf.

De vorm niet en de inhoud niet. Een goed boek heeft maanden noodig om rijp te worden, is 't een tendenz-boek, dan moet men dien tendenz wegwerken onder de reëele gebeurtenissen, is 't een gewone roman dan moet kalm de gedachte worden gesponnen door het doen van de personen heen.

Die zóó gedaan hebben, hebben ons mooie boeken gegeven, waarvan we wèten, hoe stoer ze bearbeid zijn, maar waaraan we het niet zien. Er is geen enkele vrouw in Holland op 't oogenblik die rijp werk geeft.

Dat komt, omdat men haar geen tijd laat: het gaat bij 't stuk, er

wordt op gewacht! gewacht, er moet meer zijn.

De vorm lijdt er ook onder en de stijlverzorging, de taalwaarde in vrouwenboeken van dezen tijd zijn dan ook dikwijls jammerlijk beneden peil gebleven.

Oppervlakkig, te gauw gedaan, te weinig doordacht - het zijn de aanmerkingen, die men stereotiep op alle boeken van hedendaagsche vrouwen zou kunnen maken.

Er is 'n drijven om te laten zien wat ze nu wel presteert, aan stijl en aan gedachte, hoe geavanceerd ze nu wel is, welke forsche opvattingen van Liefde en van Kunst ze heeft en dat etaleert ze dan in haar boeken zoodat ze van haar personen kapstokken maakt, waaraan ze haar eigen verheven idealen ophangt, soms kinderachtig van onbeholpenheid.

Ook alweer omdat haar ontwikkeling bij sprongen is gegaan, omdat iedere of tenminste menige moderne vrouw, die niet zichzelf zeer goed controleert, een geestelijke parvenu gaat worden, prat op haar kennis en voor wie dit nog niet zoo'n natuurlijke zaak is, dat ze er over zwijgen kan, ook daarom zijn haar boeken zoo gezwollen, zoo arrogant wijsheid verkoopend, legt ze er de moraal duimendik op. Zie b.v. de schrijfster van Hilda van Suilenburg, die 't bij al haar serieuze lezers verbruid heeft door die onrijpe opdringerigheid, die voor mij echt vrouwelijk in letterkunde is.

De vrouw mist als klasse een educatie, de vrouw is autodidact, evenals Multatuli een autodidact is. Zoo komt het dat Multatuli dikwijls de groenste dingen met 'n aplomb als waren 't hooge wijsheden, verkondigd.

Maar zijn genie en zijn kunnen zijn van een macht, van 'n breedheid, die men lang bij onze Hollandsche boekenschrijfsters zal mogen zoeken.

Er zijn nog twee elementen.

De moderne vrouw is ijdel, niet krachtens haar vrouw-zijn, maar krachtens haar parvenu-zijn. Ze is ijdel en het ontbreekt haar aan zelfbeheersing.

Men voelt zich bij haar als bij een drukken rijkgeworden gastheer, die z'n kasten vol heeft van zilver en kristal en luxe dingen en die 't niet laten kan dit telkens tot vervelens en overladens toe voor ons uit te pakken, ook al lijdt de schoonheid van 't geheel b.v. van een te decoreeren tafel, er sterk onder.

En nu is dit ook het geval met Querido en zelfs met Van Deyssel, maar wat zij uit hun schatkelders halen, is ten minste waard om gezien te worden, beter dan het armzalige valsche blinkende goedje, waarmee onze vrouwelijke auteurs ons willen overbluffen.

Woorden, woorden, woorden...

Hélène Swarth, Anna Lohman, Jeanne van Stuwe, Ina Bakker, Marie Koning.

Daar staan ze, geen twee erbij van dezelfde richting en toch in haar wezen zoo gelijk. Of overstelpt en verzadigt Hélène Swarth ons niet even erg met haar bloemen en zielen-sentimentaliteit als Anna

Lohman met haar achterbuurtig schreeuwen om niets? Zijn de zoete sprookjes van Marie Koning niet even week als het geschrijf van Jeanne Reyneke, al denkt ze zelf heel-krachtige onderwerpen te nemen.

En dàt is ook zoo merkwaardig: ze zijn zoo eenzijdig. Leg drie boeken van Anna Lohman naast elkaar: hetzelfde onderwerp de vrije ontwikkeling van de vrouw; drie boeken van Jeanne Reyneke: mondaine liefde; drie van Hélène Swarth: herfsttrouw en wanhopig zieleleed, drie van Marie Marx elementair gephilosopheer over ‘Wijsheid en Deugd’.

Dat komt omdat ze maar één ding te zeggen hebben, een ding, dat gevoeglijk op 10 pagina's gezegd was, als ze zich maar wisten te beheerschen, in te toornen, haar ijdelheid te overwinnen.

Zie nu een man als Heine.

Wat een bitterheid in dien man, wat een leed! Maar die bitterheid, dat leed ingehouden, sober gelegd onder de oppervlakkige betekenis van simpele versjes. Zelfbeheersching, meesterschap èn over z'n temperament en over de taal. Heine was wel ijdel, als men 't van zoo'n reus mag zeggen, maar niet zoo grof-ijdel. Niet zoo'n direct haker naar 't applaus van publicum.

Velen hebben Heine niet begrepen, velen begrijpen hem nog niet. Hij gaf 't ons niet met stroomen, maar sober, bij stukjes, ten koste van veel zelfbeheersching en krachtens z'n groot talent.

Dit is 't nu wat den modernen vrouwen ontbreekt en wat is het natuurlijk gevolg van hun ongeëvenredigde, te snelle ontwikkeling? IJdelheid, breedsprakigheid, om 't plezier van zich te hooren, en te laten hooren, gebrek aan zelfbeheersching, oppervlakkigheid.

De opstellen van een geforceerd, nog niet rijp kind.

De wereld gaat gauw en de vrouwen willen mee. Dat is volkomen te begrijpen. Hoe meer ze nu achterblijven, hoe meer hebben ze later in te halen. Het zijn ook volstrekt geen verwijten, die ik ze gaf; m'n doel was alleen, even uiteenzetten weer, hoe men in litteratuur altijd terugvindt den aard van 't volk of de klasse, die ze produceert.

En dan leek me dit geen slecht voorbeeld.

‘De zich ontwikkelende vrouw verkeert eigenlijk in de allerongunstigste condities. Niemand gunt haar rust, niemand laat haar den vrede, zoo zeer noodig voor 'n harmonisch ontbloeien’. Aldus Carry van Bruggen in het voorgaande artikel. Hetzelfde brengt ze vele jaren later ter sprake in haar column ‘Gesprekken’ in Het Algemeen Handelsblad van 17 april 1926.

Met mijn kapper ben ik dikke vrienden. Er is tusschen ons een band: we hebben allebei plezier in ons werk. En we hebben, daarbij, plezier in elkanders werk. Dubbel snood dus, dat ik mij zoo weinig ten zijnent vertoon! Verlaag ik mijn fraaie natuur-wave - bedrieglijk een kunst-‘permanent’ gelijkend - tot ragebol, dan maak ik immers zijn kunst ten schande. Maar hij weet het al en hij vergeeft het mij: ik heb het zoo druk.

Carry van Bruggen in 1911.

Reeds zit ik in den stoel en hij inspecteert mijn hoofdtooi.

'U hebt het zeker héél druk gehad den laatsten tijd, nietwaar mevrouw?'

De critiek is duidelijk, ik kan slechts grijnzen. Hij grijnst terug. We converseeren in den spiegel. En ineens denk ik aan een anderen kapper en aan een anderen dag, die nu weldra twaalf jaar geleden zal zijn...

Het was in het begin van den oorlog en mijn kapper-van-toen blaakte van anti-Duitschen woede, dien hij met den besten wil niet kroppen kon, dien hij uitte met onmiskenbaar Hoog-Haarlemmerdijksch accent. Tegen dat ik dien dag aan de beurt kwam, was het thema: Duitsche zelfingenomenheid. En nauwelijks zat ik in den stoel of daar klonk het, achter-boven mijn hoofd - de lezer gelieve het accent er bij te denken:

'Och, mevrouw, die lui denken maar, dat ze de heele wereld kennen regeeren met derlui Mààde in Germànià...'

Hoonend-Hollandsch met centenaars nadruk als vier-en-twintig (Haarlemmerdijksche!) a's. De man had het onschuldig industrie-kenmerk voor een tartende krijgskreet gehouden!...

Maar denk u nu even op mijn plaats in dien stoel, het gelaat meedoogenloos ten toon in grootën, glanzenden spiegel, vlakonder het zijne, dat mij aanziet, instemming wacht. Dàn geen spier te vertrekken en schuldeloos te stamelen:

'Zegt u dàt wel.'

Met mijn kapper van heden praat ik over kunst. In zijn vrijen tijd teekent hij de illustraties na uit de krant! En van mij zou hij zoo gaarne willen, dat ik eens voor de radio sprak.

'Maar dat heb ik al een paar keer gedaan.'

Jammer, want hij heeft nu pas zijn radio gekregen. En hoort er zóóveel moois en interessants door. Gisteravond bijvoorbeeld een prachtige lezing over Indië.

Belangstellend wil ik weten van wie. Ja, van wie, van wie? Het was over misbruiken en dat we 'de zwartjes' beter behandelen moesten. Mijn nieuwsgierigheid stijgt. Wie mag zulke zaken hebben verteld in de radio? Mijn kapper staat stil, zijn gezicht een en al pijnlijke peinzing.

Ik poog hem op weg te brengen. Ging het over Engelsch of over Hollandsch Indië? Ging het over Javanen?

Hij weet alleen, dat het niet over Javanen ging. Hij heeft tenminste een heel anderen naam gehoord. Madoereezen? Maleiers? Papoea's? Nee... maar stil hij weet het. Het ging over Hoofden!

Licht! Hij heeft Royaards Max Havelaars 'Toespraak' hooren reciteeren...

Mijn gepeins dwaalt af naar de mysteriën der 'Luistervinken' en de raadselachtigheden des levens. Mijn kapper heeft inmiddels de kam ter hand genomen en kijk... met een paar streken, nog voor er iets aan geknipt is, ziet mijn ragebol er ineens weer als een kapsel uit. Mijn bewondering moet zich uiten. Het is inderdaad een mirakel. Hij

verschuilt zich niet achter valsche bescheidenheid, hij wil het wel weten: ook kapperskunst is kunst, en hijzelf een kunstenaar in zijn vak.

Ik zou die stijlvolle elegante kam-streek wel graag van mijn kapper willen leeren, ik verzoek hem derhalve vriendelijk het mij nog eens voor te doen. Maar hij blijkt de wijste van ons beiden. Het spontane zou ontbreken en het zou hetzelfde niet zijn.

'Het moet vanzelf gaan, mevrouw, zoo op het gevoel, onder het praten door. En anders lukt het niet.'

Inderdaad. Verstart niet onmiddellijk het lief en los gebaar van spelende dreumessen, zoodra ze zich gadegeslagen weten, tot linksche harkerigheid, als ze althans niet onmiddellijk beginnen zich aan te stellen, zoo klein als ze zijn?

Die vergelijking is mijn kapper uit het hart gegrepen, hij houdt van kinderen en zelf is hij vader.

Ja, wie kan spontaan zijn, wie kan zichzelf onbevangen geven, die zich altijd door nauwlettend-critisch gadegeslagen weet?

Vriend kapper, het schijnt voor heden met onze conversatie gedaan. Want ik mijmer, en drijf weg op mijn gemijmer, over 'De Vrouw'. Over 'De Vrouw', die sinds een halve eeuw geen vin meer heeft kunnen verroeren - si j'ose m'exprimer ainsi - geen vinger meer in de asch heeft kunnen steken, geen pen meer op het papier heeft kunnen zetten, geen mond meer heeft kunnen opendoen, zonder de oogen van de heele wereld op zich gevestigd te zien - en niet enkel in onschuldige, goedgezinde aandacht! Over 'De Vrouw', die dit weet, die dit voelt, al haar uitingen becritiseerd, al haar daden gadegeslagen, van voren en van achteren, van links en van rechts en die zich nochtans natuurlijk en onbevangen moet gedragen, op gevaar af, dat men haar de onbeholpenheid zal aanrekenen als nòg weer eens een aparte inferioriteit, als *'echt-vrouwelijk gebrek aan zelfvertrouwen'* bijvoorbeeld.

Mijn kapper raakt den kluts kwijt als men hem teveel op de vingers kijkt, het kind gaat onmiddellijk 'gek doen' als het zich gadegeslagen weet, maar 'De Vrouw' moet, terwijl de heele wereld haar onafgebroken aangaapt, toonen wie ze is en wat ze kan...

Mijn kapper schijnt onthutst over dat plotseling zwijgen. Mijn blik is inwaarts, mijn gezicht als een muur... doch weldra vloeit mijn mijmeren, onder de bewegingen van zijn vlugge vingers, tot een aangenaam-slaperig doezelen uit, waaruit ik even later dan weer ontwaak tot vernieuwde belangstelling in mijn kapsel en vernieuwde spraakzaamheid...

Vanaf 20 mei 1916 begint Carry van Bruggen een reeks artikelen in De Amsterdamsche Dameskroniek. Het zijn 27 bijdragen over de opkomst van het individualisme van de vrouw in de Westeuropese literatuur. Met George Sand, aan wie de hier volgende bijdrage (23 en 30 september 1916) is gewijd, moet Carry van Bruggen zich zeer verwant hebben gevoeld.

Toen we het indertijd hadden over de wijze waarop Mevrouw De Staël bij het verschijnen van haar eerlijk en geestdriftig boek ‘Delphine’, met modder werd geworpen door menschen die stuk voor stuk niet waard waren in haar schaduw te leven, - verzuimden wij niet te vermelden dat die menschen - in hoofdzaak alles wat clericaal en conservatief was in Frankrijk - van hun standpunt volkomen gelijk hadden, toen ze het boek als ‘gevaarlijk’ signaleerden. Het komt er maar op aan, wat hun standpunt waard was. Wanneer men het ‘gevaarlijk’ vindt - en derhalve misdadig - bestaande verhoudingen aan te tasten, dan was ‘Delphine’ zeer zeker een ‘gevaarlijk’ boek, want het tastte de bestaande huwelijks-verhoudingen aan. Zoo hadden dus de ‘conservatieven’ gelijk. O ja, - maar heeft men gelijk met ‘conservatief’ te wezen?

Wie zich conservatief noemt, verklaart zich bij voorbaat een voorstander van het bestaande, hoe slecht, een tegenstander van het nieuwe, hoe goed het ook moge zijn. Deze ‘geesteshouding’ - als dit groote woord bij zulk een klein standpunt past! - loochent eenvoudig de leer van de eeuwige verwording en verandering, waarbuiten nochtans niets denkbaar is, ook de maatschappelijke instellingen niet. Vandaar dat ze zich bij gebrek aan argumenten, gewoonlijk bedient van gemeenplaatsen en scheldwoorden, wanneer nieuwe ideeën te bestrijden vallen.

Delphine was dus stellig een ‘gevaarlijk’ boek, - het kan zeer nuttig zijn, dergelijke gevaarlijke boeken te schrijven. Wie het drama van Léonce de Mondoville en Delphine d'Albémar gelezen heeft, gevoelt duidelijk wat er aan huwelijksverhoudingen ontbreekt, in het tot stand komen waarvan wederzijdsch belang, overeenstemming van naam, stand en fortuin, inmenging van ouders en priesters zulk een gewichtige rol spelen.

Elkeen voelt in onze dagen het huwelijk van Léonce en Mathilde als een onmogelijkheid, als een misdaad. Er zijn geen kinderen om het probleem te compliceeren. Van weerszijden is alles beproefd, beiden zijn diepernstig, maar het is een vergissing, het gaat niet.

‘In zulk een geval moet men kunnen scheiden’ eischte Madame De Staël. Ons schijnt die eisch gematigd. Zij echter moest er smaad en laster voor verduren, haar werden de grofste scheldwoorden, de lafste schimp naar het hoofd geslingerd. En inderdaad... *de eisch is volstrekt niet gematigd*. Van het oogenblik af, dat men het woord,

de mogelijkheid van echtscheiding uitspreekt, bevindt men zich op een hellend vlak. De eene redeneering volgt onweerhoudbaar op de andere, het eene 'waarom?' brengt elk volgend voort en voor men eraan denkt, liggen de oude conventies, de welbeproefde tradities, ligt het geheele maatschappelijke gebouw als puin ineen. Dat heeft het logische doordenken, het genadeloos trekken van de consequenties uit een schijnbaar-onschuldige stelling nu eenmaal altijd ten gevolge. Vandaar dat het echte 'conservatisme' een onbewisten maar diep gewortelden afkeer van het logische denken heeft. Wie 'a' heeft gezegd, zal eenmaal 'b' moeten zeggen. Het conservatisme beseft dat en wil van geen a en geen b hooren. De zoogenaamde 'verlichten', de overgroote massa der zich noemende 'liberalen', die den neus optrekken voor de conservatieve dompers, willen echter wel 'a' zeggen, - maar ze schrikken terug voor de consequenties van hun eigen zoogeheeten meeningen. In zekeren zin is het botte en starre conservatisme, het smalen op alles wat nieuw en revolutionair is, eigenlijk te verkiezen boven dit soort liberalisme. Men weet tenminste wat men heeft aan een echten 'man-van-rechts'. Hij houdt zich aan zijn oude 'beginselen' en geeft zich niet uit voor verlicht. Maar de breede schare der vrijzinnigen, die de pretentie hebben van over het leven te denken, - durven het toch niet door-denken en uit-denken en kruipen op een gegeven oogenblik evengoed in de schulp van hun oude vooroordeelen terug. Ze zeggen 'a', ook wel eens 'b', misschien zelfs 'c', - maar ze blijven toch altijd ergens in het alphabet steken.

Zoo waren er dan ook ten onzent vele van die verlichte geesten die zich zeer boos maakten op de clericale domperts om hun schelden op mevrouw De Staël, maar dit nam niet weg dat zij dapper meescholden op George Sand, die toch werkelijk in rechte lijn van haar afstamt en niets deed dan 'b' zeggen, nadat haar geestelijke moeder 'a' had gezegd.

In 'Delphine' zijn de omstandigheden zoo gunstig, dat is zoo 'sympathiek' mogelijk. Alles pleit hier voor een echtscheiding. En door die sympathie voor de lieve Delphine en den nobelen Léonce vergeet men dan dat mevrouw De Staël eigenlijk bezig is het huwelijk zijn kracht en waarde als sacrament te ontnemen, het als religieuse instelling te ondermijnen. Men voelt toch wel, dat het onzinnig en onbillijk is, de echtscheiding te veroordeelen als Léonce wat minder nobel en Delphine wat minder sympathiek is, of als er kinderen zijn. De kwestie van de kinderen is een practische kwestie, niet een religieuse kwestie. Van het oogenblik af dat het huwelijk niet meer geldt als sacrament, is het eigenlijk... niets meer.

Ziedaar de 'b' van de 'a'! Daar is niet aan te ontkomen. De conservatieve katholieken beseffen dat en daarom handhaven ze het huwelijk als sacrament. De stoutmoedige en doordenkende en onstuimige George Sand besefte het op haar wijze, en daarom sprak ze dan ook 'b' uit van Madame de Staëls 'a' - die 'b', welke... *vrije liefde* heet.

Maar de op verlichting pochende middelmatigheid is, als gewoonlijk, houdingloos en stijlloos, aanvaardt de ‘a’ en is daar trotsch op, en gruwt van de ‘b’ die er de logische consequentie van is. En daar de ‘verlichte’ - dat is eigenlijk beginsellooze en onverschillige - middelmatigheid in onze dagen den toon aangeeft, is er geen enkel gebied, waarop zooveel oneerlijkheden, onjuistheden, halfheden, lafheden en tegenstrijdigheden plaats grijpen als op dat van het huwelijk.

Het is bekend dat mevrouw De Staël nooit over ‘vrije liefde’ geschreven heeft, maar dat zij herhaaldelijk en duidelijk heeft uitgesproken, een *gelukkig huwelijk* als het hoogste ideaal van de vrouw te beschouwen. Schlegel was de eerste, die over ‘vrije liefde’ schetterde. Maar hem behoeven we hierin niet al te zeer ‘au serieux’ te nemen. Hij wilde vóór alles epateeren, tarten, van zich doen spreken. Hij had eigenlijk in 't geheel geen beginselen of meeningen, omdat hij het denken verfoeide. En daarzonder komt men er toch niet. Maar hij zong den lof van den Moedwil en den Willekeur en daar het moedwillig en willekeurig stond over ‘vrije liefde’ te schrijven, zoo zong hij den lof van de vrije liefde. Maar mevrouw De Staël was naar den geest tegelijkertijd van de achttiende en van de negentiende eeuw, - haar wezen was harmonie, - begreep ze daardoor wellicht zoo goed, dat ook de ‘maatschappij’ haar rechten heeft en dat het op zich zelf redeloos scheiden en smalen van de maatschappij als daad van ‘noodweer’ tegen het *ontbindende* denken, ook weer verklaarbaar en redelijk was? Of gevoelde ze, dat de mensch niet op eigen beenen kan staan, dat hij niet ‘trouw’ kan wezen zonder dwang, dat de ‘conventie’ noodig is om hem staande te houden? Of was er wellicht in haar vroom en warm gemoed meer eerbied voor dat sacrament des huwelijks, dan zij zelf beseffen of erkennen kon? Hoe dan ook, zij tastte het huwelijk aan, - maar verwierp het niet, zij zeide ‘a’, - maar niet ‘b’. Laat ons beseffen, welk een enorme daad zij toch daarmee al deed, in haar tijd en in haar omgeving. Zooals het trouwens hier ging, zoo gaat het vaker! Iemand spreekt een stelling uit, maar durft of kan de consequenties ervan niet aan, hij heeft nog te veel eerbied voor oude tradities of hij *overziet* zijn eigen consequenties nog niet, - dan komen de nakomelingen, in wie de eerbied natuurlijk verstorven is, die de stelling hebben uitgewerkt en overzien en dan blijkt pas haar draagwijdte in haar gevolgen! Zoo kan men de Fransche Revolutie een ‘b’ noemen, waarvan de Kerkhervorming de ‘a’ was: de uiterste consequentie van de vrijheid tot persoonlijk onderzoek en persoonlijke critiek!

George Sand miste de achttiende-eeuwsche bezonnenheid en het achttiende-eeuwsche vernuft van mevrouw De Staël. Ze was volstrekt niet minder ‘intelligent’, maar ze was daarbij onstuimiger, hartstochtelijker. Van een later geslacht dan mevrouw De S., voelde ze niet meer dien schroom voor het huwelijk als sacrament, die de laatste ongetwijfeld nog gevoeld heeft. Als romantica, als

individualiste had ze ook een grooter vertrouwen in de kracht en vermogen van den enkelen mensch om zijn eigen leven te maken en zijn eigen rechter te zijn. Daarom dorst ze meer op zich nemen. Daarom sprak ze die fameuse ‘b’ uit, die de wereld deed daveren, daarom is haar leven een hartstochtelijk pleidooi voor de vrije liefde geweest. Over haar leven en haar werk een volgend maal.

* * *

Wie ooit den moed vond en in de gelegenheid was, in een kring van ouderwetsch-fatsoenlijke menschen het probleem ‘vrije liefde’ ter sprake te brengen, - die mocht voorzeker zijn moed beloond achten door wat hij alzoo aan tegenwerpingen en weerleggingen kreeg te hooren.

De zeer verheven uitspraak ‘zou zoo iedereen maar kunnen doen wat hij wilde’ is daarvan gemeenlijk schering en inslag. En de braven kijken raar op, indien men ze vraagt of de wettige band dan het eenige is, 't welk ze aan hun echtgenooten bindt en of ze misschien een beetje jaloersch zijn op die vrijgevochtenen, die ‘maar kunnen doen wat ze willen.’

Wie echter eenigszins dieper in de zaak is doorgedrongen, heeft allang het besef bereikt, dat niet de wet, maar een gansch samenstel van innerlijke beweegredenen het ontbinden van ten deele mislukte huwelijken in den weg staat. Overwegingen in verband met de kinderen, verantwoordelijkheidsgevoel, schuldbesef, zelfverwijt, besluiteloosheid, wederzijdsch medelijden of eenerzijdschen onwil spelen in het beletten of verschuiven van de ontbinding der liefdesverhoudingen een vrij wat grootere rol dan de wettelijke band. En juist omdat men beseft, dat in werkelijkheid een z.g. vrije verhouding nagenoeg even ‘onvrij’ is als een huwelijk, daar de belemmeringen en beperkingen niet van buiten-af, maar van binnen-uit komen, juist daarom is misschien de voorkeur voor het vrije huwelijk eerder aan het afnemen dan aan het toenemen! Maar de argelooze zielen, die het zwaartepunt van hun argumentatie leggen in het ‘zoo zou je maar lekker kunnen doen wat je wilde’, geven ons wel een verheven beeld van hun eigen huwelijksgeluk!

Lichtzinnigen en harteloozen zijn er overal, doch wie iets weet van het felbewogen liefdeleven van zoo vele groote en nobele geesten, mannen en vrouwen, die zal dienen te erkennen, dat het waarlijk niet alleen de lichtzinnigen en harteloozen zijn, welke er niet in slaagden zich levenslang met eenen man of eene vrouw tevreden te stellen. We zeiden het al eerder: hoe hooger eischen men aan het huwelijk stelt, hoe lichter het tegenvalt. De vrouw, die trouwt om een onderdak, een positie of om ‘mevrouw’ te heeten, ja, zelfs zij, die in hoofdzaak moeder is en voor wie de kinderen alles zijn, die blijft waar ze is en voelt zich vrijwel tevreden, zoolang het onderdak, de positie, het ‘mevrouw’-heeten en de kinderen maar niet ontbreken. De vrouw of man echter, die zich het huwelijk droomde als een eenheid van twee zielen, een harmonisch samenstemmen van twee gemoederen, loopt

een veel grooter kans, ontgoocheld te worden, te grooter naarmate hij of zij zelf gecompliceerder is - want waar vindt de fijnbesnaarde ziel haar zusterziel? - en is hij of zij eenmaal ontgoocheld, dan is ontbinding het eerlijkste en eigenlijk het eenige, daar iemand die niet gelukkig is, ook een ander niet gelukkig kan maken, indien men namelijk onder 'geluk' nog iets anders verstaat dan geen ruzie, heele kousen en behoorlijk eten, wat den man, en genoeg geld voor toilet en snoep wat de vrouw betreft.

Die veeleischende persoonlijkheden nu zijn gewoonlijk juist zij, die niet of minder dan anderen geven om wat de wereld zegt, krachtens hun grootere ontwikkeling, zelfbewustzijn en fierheid, gepaard aan het besef van wat het oordeel der wereld gemeenlijk waard is! Zulk een natuur was George Sand [...]

Carry van Bruggens scepsis ten opzichte van de mogelijkheden van de vrouwenbeweging was niet gering. Ze heeft die kritische houding niet alleen in haar romans maar ook in haar essayistisch werk verwoord, vooral in haar bijdragen aan De Amsterdamsche Dameskroniek. Ze wantrouwde als ras-individualiste steeds een te groot optimisme over de mogelijkheden van massa-organisaties. Zeker daar waar de vrouwenbeweging met al te groot idealisme streed voor vrede, haakte ze af.
Vredesbeweging en vrouwenbeweging waren al in de negentiende eeuw nauw met elkaar gelieerd. Een bestseller was sinds 1889 'Die Waffen nieder!' van de feministe Bertha von Suttner, een boek dat veel gelezen werd in Nederlandse feministische groeperingen. In 'Een coquette vrouw' spreekt Egbert, de echtgenoot van de vrouwelijke hoofdpersoon Ina, spottend over 'Vredes-Bertha': 'Al dat geschreeuw en geschrijf, precies kinderen die in een brand staan te blazen.'
De mening van Carry van Bruggen verschilt daar niet van in de bijdrage 'Nog eens vrouwen en vrede' in De Amsterdamsche Dameskroniek van 5 mei 1917.

Voor mij ligt het program van, tevens oproep tot, het congres dat door het 'Nederlandsch comité van Vrouwen voor duurzamen Vrede', op den 28en en 29en April is georganiseerd, - als dit opstel mijn lezeressen onder de oogen komt, is het dus alweer voorbij en mijn opmerkingen kunnen mij althans niet worden aangerekend als 'afkammend' en 'ontmoedigend', doch hebben slechts de beteekenis van een nabetrachting. Het is immers een bekend gezegde onder mannen, dat vrouwen elkander niet waardeeren kunnen, - en een bekende stelling onder vrouwen, dat de vrouwen nu juist, om den schimp der mannen te logenstraffen, elkaar overal en altijd wèl waardeeren moeten? Is het waar, dat er van huis uit onder mannen meer onderlinge waardeering bestaat dan tusschen vrouwen? En waarom zou dat zoo zijn? Een 'pessimistisch' filosoof - zijn naam is Schopenhauer! - geeft er een zoo al niet plezierige, dan toch

amusante verklaring van. Tusschen mannen, - zegt hij, bestaat óók onderlinge jalouzie, - wanneer ze namelijk hetzelfde beroep of ambt uitoefenen, daar mannen echter tot zooveel beroepen behooren kunnen is de kans groot, dat van twee elkaar toevallig ontmoetende mannen elk een verschillend beroep uitoefent, en in dat geval zullen ze een welwillende houding tegenover elkaar aannemen. Vrouwen echter kunnen nooit welwillend tegen elkaar zijn, want zij hebben allen tezamen maar één beroep en dat beroep is... de Man.

Ik laat elkeen de waarde en waarheid van deze uitspraak ter beoordeeling en kom op mijn congresseerende dames terug...

In de eerste plaats, - van waardeeren gesproken... het is mijn bescheiden maar stellige meening, dat er in het algemeen eerder teveel dan te weinig wordt gewaardeerd, en aangemoedigd en toegejuicht. Het is niet onze zedelijke verplichting elkaar aangenaam te zijn, het is veeleer onze zedelijke verplichting elkaar onaangenaam te zijn. Ik herinner mij nog zeer goed dat ik dit laatste eens in het openbaar het gezegd en dat het den hoorders zoo paradoxaal in de ooren klonk, dat ze erom in den lach schoten en toch had ik het niet paradoxaal bedoeld, maar eenvoudig en woordelijk, zooals het er staat.

Wij zijn van geslacht tot geslacht verkeerd opgevoed. Bloedend en stinkend is de wereld altijd geweest en men heeft ons doekjes tegen 't bloeden en geurtjes tegen het stinken gegeven. Men heeft ons ingeprent het leven schoon te noemen, als het leelijk was en elk streven ‘loffelijk’ te heeten, ook al verhield het zich tot het gestelde doel als het armpje van een kind, dat de maan wil grijpen, tot den afstand, die hem van het voorwerp zijner wenschen scheidt. Zulk streven echter is niet loffelijk, het is onnoozel. Men heeft ons geleerd, een beetje goedgeefschheid en een half dozijn behoorlijke impulsen op te blazen en op te vijzelen, als waren we volmaakte Christenen, wanneer we lid van de Kindervoeding zijn en een tientje geven aan Liefdadigheid naar Vermogen. Om onze pieterige miniatuur-deugdjes hebben we lauwerkransen gewonden en onze ijdele pogingen met de naam van daden versierd, ons beetje dressuur heette beschaving, ons ongeloof heette ‘verlichting’, onze slimme uitvindsels om al makkelijker en vlugger geld te verdienen, intellectueele vooruitgang. En wie dan, walgend van het voortgezet zelfbedrog, de doekjes van de wonden rukte, de geurtjes van de stinkende plekken vaagde en ons dwong te ruiken en te zien en ons het ‘mea culpa’ als uit de keel wilde scheuren, bijvoorbeeld de groote heelmeester Shaw, de echte, de ware zedepreeker, die meer tot onze stichting deed dan duizend zalvende moralisten, - die heette ‘pessimistisch’ en ‘cynisch’ en ‘cru’ en wat menschen verder aan boosaardigs bedenken, die geen waarheid omtrent zichzelf willen hooren en liever applausjes oogsten voor hun onnoozele pogingen.

Toen kwam de oorlog en met al zijn ellende scheen hij dit ééne goede te zullen brengen, dat de menschen eindelijk tot zelfinkeer en tot *werkelijke* nederigheid zouden komen, niet meer als kleine

kindertjes roepen en grijpen naar de maan, en huilen als de stoute maan niet komt op hun roepen, niet meer met woorden als zevenmijlslaarzen heenstappen over de eindelooze afstanden tusschen hun reuzenplannen en hun Kleinduimpjeskrachten, tusschen hun praatjes en pretenties en hun werkelijke vermogens, geestelijke en vooral zedelijke. De oorlog heeft bij al zijn vloek zelfs dat eene goede niet gebracht. Nog altijd zullen we dit, en zullen we dat, - nog altijd heeft ons de smaad en smart der tijden niet tot het levend besef van eigen schuld en eigen onnoozelheid gebracht. En nu zullen de Dames weer eens gaan zorgen voor een 'duurzamen vrede'. Leest den oproep naar het congres, - en verbaas u met mij over de onnoozelheid, de volkomen nietszeggendheid, over de ijle frasenmakerij van dat geschrift, - het is het roepen om de maan van kleine kinderen. Wanneer een ernstig mensch wat wil ondernemen, dan meet hij zijn werk en dan meet hij zijn krachten en dan weet hij, dat hij blij zal mogen zijn, als hij erin slaagt een heel klein akkertje naar behooren te bewerken, een heel klein gebouwtje naar behooren op te trekken, - een schooljongen daarentegen zegt: als ik groot word, word ik Koning!

Andere harten hebben we noodig, ander inzicht hebben we noodig, bittere pillen moeten we slikken: de harde waarheid over wat we van onszelf en van de wereld hebben gemaakt. Zalf en zoet kunnen we geleidelijk aan wel missen. Laat ons volwassen worden en niet elkaar stijven in onze onnoozelheid. Zaterdag jl. begon het Congres, Maandag zijn de dames huiswaarts gekeerd en meenen, dat ze iets voor 'den duurzamen vrede' hebben gedaan. Ze hebben - ik hoop het - een paar genoeglijke dagen gehad, sommigen zijn er, die graag zichzelve hooren en allemaal zitten ze daar bijeen met het blij en verheffend besef, dat ze iets 'doen'. En wat doen ze? Als kleine kinderen roepen om de maan en huilen omdat de stoute maan niet luistert. Komt de 'duurzame vrede' nu niet gauw, - háár schuld is het niet, zij deden wat ze konden. En zoo denkt iedereen, die wat gepraat heeft, of ook maar geluisterd, of maar een rijksdaalder gestort: *ik* heb het mijne gedaan, - *ik* wasch mijn handen in onschuld.

Dit gedoe aan te moedigen, lieve, vriendelijke, vleiende woordjes te spreken aan het adres dier ijverige en ernstige dames, die zeker den duurzamen vrede een stap nader zullen brengen, - het zou eenvoudig misdadig zijn.

Elk menschelijk pogen is goed; evenmin als iets in de natuur, gaat ooit een waarachtige zedelijke daad verloren. Maar dit is wind.

Ons standje is failliet. En we moeten van meet af aan beginnen. Ons huis ligt in puin, - die heel nederig in 't verborgene een steentje legt aan het nieuwe - een stap naar levend zelfbesef, de eerste en nog volkomen onvervulde voorwaarde om tot een innerlijke revolutie en daarmee tot een werkelijk 'duurzamen vrede' te komen - doet een waardevolle daad. Maar hij of zij beseffe tevens, dat het bouwen lang en moeizaam zal zijn, dat het de krachten van geslachten, al het

bloed van hun harten, al het merg van hun gebeente vorderen zal. Zullen ze die er aan geven willen en kunnen?

Wie een taak wil beginnen, moet vooraf den omvang kennen. Mag men gelooven dat dames, die zulke oproepen rondzenden voor zulke congressen, eenig werkelijk besef hebben van den onzegbaren omvang onzer tekorten, van de diepte der poelen, waarin we verzonken zijn, van den titanen-arbeid der herstelling, zoo herstelling zelfs mogelijk is? Of moet men veeleer vreezen, dat ze maar wat praten en luchtkasteelen bouwen voor haar eigen tijdverdrijf en kinderlijke ijdelheid?

Een aardig voorbeeld van Carry's gebrek aan vertrouwen in de 'vrouwelijke solidariteit' geeft ze in De Amsterdamsche Dameskroniek van 2 juni 1917 in haar bijdrage 'Leuk'.

Een dezer dagen las ik ergens, dat Rabindranath Tagore een artikel in een Amerikaansch blad heeft gepubliceerd, waarin hij zijn meening uiteenzet over de plaats die de vrouw in de toekomstige maatschappij zal innemen, en hij toont zich daarin overtuigd feminist. De schrijver meent dat de vrouw al de plichten die men haar in dienst van staat en gemeente opleggen kan, naar behooren zal vervullen. Hij wijst er daarbij met nadruk op, dat er tusschen de vrouwen van het Oosten en die van het Westen niet zulk een hemelsbreed verschil bestaat, als men wel eens aanneemt, en acht het niet meer dan billijk, dat de vrouwen van alle landen de haar toekomende plaats in de staatsgemeenschap verkrijgen. Het huis is slechts één van de vele plaatsen, waar de eigenschappen der vrouw tot haar recht komen. Willen we een wezenlijke beschaving en een menschwaardige staatsgemeenschap hebben, dan moeten we op ieder gebied zoowel mannelijke als vrouwelijke invloed toelaten. Totdat de vrouwen dat bereikt hebben en zich kunnen laten gelden, zullen ze zich met recht ontevreden voelen in haar lot. Aldus ongeveer Rabindranath Tagore.

Het zal stellig velen genoegen doen te vernemen, dat de binnen betrekkelijk korten tijd - dank zij de vertalingen van Frederik van Eeden, die er de aandacht op vestigde - ook in ons land beroemd geworden, met den Nobelprijs bekroonde Indische dichter dit standpunt ten opzichte van het vrouwenvraagstuk inneemt. Een groote beteekenis op zichzelf heeft de uiting overigens natuurlijk niet. De feministische gedachte zit als het ware in de lucht en de argumentatie is uiteraard eenvoudig genoeg. We kunnen wel zeggen dat heden ten dage in het algemeen nog slechts zij, die zich door hun godsdienst ertoe verplicht rekenen, zich volslagen anti-feminist zullen verklaren. Toch zou men dezelfde argumenten, die velen onzer nu zoo bij uitstek redelijk en eenvoudig schijnen, voor honderd jaar als absurd en goddeloos verworpen hebben, zooals men op het oogenblik dingen als absurd en goddeloos verwerpt, die latere

geslachten evenzeer redelijk en eenvoudig zullen vinden. Wil men maar eenmaal argumenteeren, dan worden alle dingen dadelijk eenvoudig, maar elk menschengeslacht heeft zijn vaststaande beginselen, waarover het argumenteeren zelf al heiligschennis of waanzin of gevaarlijk lijkt, zoozeer schijnt het aannemen ervan 'vanzelf te spreken'. En elk geslacht vergeet opnieuw, dat dit ook eenmaal het geval was met de dingen, waarover het zelf vrijelijk argumenteert, die het zonder schroom vooroordeelen noemt en als zoodanig verwerpt. Daarom behoeft ons in dezen tijd Tagore's uiting noch bijzonder te verbazen, noch bijzonder te verblijden, - maar in elk geval is ze toch nuttig, als zedelijke ruggesteun aan de velen, die zich bij het vestigen van eigen oordeel zoo gaarne op autoriteiten verlaten!

Het groote bezwaar van de anti-feministen is altijd geweest het feit, dat de vrouw zich uitsluitend door het gevoel, de man door het verstand laat leiden en beheerschen, dat de vrouw bij het beoordeelen van zaken of personen alleen haar klein-persoonlijke belangen en indrukken laat gelden, zich vastgrijpt aan een schijn en blind is voor het wezen. De brave, maar wel een beetje pedante, niettemin onsterfelijke Hildebrand, laat mevrouw Kegge na den breuk met den 'ontmaskerden schurk' Van der Hoogen, de woorden uitspreken: 'O, hij heeft *mij* nooit iets gedaan, het zal *mij* spijten, dat hij niet meer komt' - en hij noemt die woorden 'echt-vrouwelijk'.

Tegenover het vermogen van den man, anderen te beoordelen naar hun zedelijke kwaliteiten, brengt, bedoelt Hildebrand, de vrouw het niet verder dan de egocentrische (en *niet* individualistische, zooals men maar al te vaak zegt!) verklaring, dat '*zij* geen last had van den man, en dat hij *haar* nooit iets heeft gedaan.'

Het is misschien juist daardoor, dat filosofen zich dikwijls zoo bitter en hard over de vrouw hebben uitgelaten. Niet in staat haar wellicht grootere gevoeligheid, haar misschien scherpere intuïtie te waardeeren, omdat 'begrip' voor hen hoofdzaak is, begrip boven persoonlijke meening en persoonlijken voorkeur uit, beschouwen ze de vrouw om dit gemis aan begrip, aan het vermogen zuiver te redeneeren - ach, ach, hoeveel heeren-der-schepping zouden dat hebben? - zonder meer als minderwaardig en hebben van hun standpunt misschien gelijk, maar hun standpunt is toch eenzijdig. Plato, die denker, maar ook dichter was, wilde in zijn Staat wèl degelijk uitnemende vrouwen tot meezeggenschap en tot hooge waardigheid toelaten.

Op alle manieren nu heeft de vrouw de laatste tientallen jaren haar best gedaan, de man van haar bekwaamheid tot zuiver begrijpen, haar vermogen tot bovenpersoonlijk redelijk en rechtvaardig oordeelen te overtuigen, - en haar argumenten hebben, zooals we weten, ruime uitwerking gehad, toen eenmaal het oogenblik was gekomen, dat de tegenstanders werkelijk naar argumenten wilden luisteren, wat eigenlijk al bewees, dat zij ze niet meer noodig hadden. Toch zijn er een aantal mannen nog maar half overtuigd en in staat

door het minste blijk van vrouwelijke onnoozelheid, van vrouwelijk gebrek aan ernst, in het anti-feministische kamp terug te vallen.

Aan hen dacht ik, toen ik vanmorgen in het Ochtendblad las van een staking aan een waschinrichting bij een firma, die ik niet noemen zal, in een plaats die ik evenmin noemen zal.

De waschmeisjes staakten en dit was een groot ongerief voor de firma en hare klanten. Inderdaad. Het is een groot ongerief voor neutrale landen en hun inwoners, dat de groote mogendheden oorlog voeren. Ze blijven daardoor verstoken van dingen, die nog noodzakelijker zijn dan witte blousjes en gesteven onderrokken. Toch denkt geen der strijdende mogendheden eraan, daarvoor haar levensbelangen op te geven. Zoo staakten dan ook de waschmeisjes van de firma in de plaats, die ik niet noemen wil.

'Men wist echter raad. De echtgenoote van een der firmanten is presidente en leidster van een dames-gymnastiekvereeniging en verzocht den leden hulp te bieden. Dezen vonden het geval amusant, leuker nog veel meer en togen aan het wasschen en spoelen.' Zoo kon men het lezen in de krant. En ziedaar nu toch wel koren op elke anti-feministische molen! Zij die vinden dat men economisch-zwakkeren nooit hinderen moet in haar strijd voor betere levensvoorwaarden, - en dan vrouwen tegen vrouwen! - zullen het gedrag der leuk-vindende dametjes nogal weerzinwekkend vinden, - maar ook zij, die niet zoo grif met de 'werknemers' plegen mee te voelen, zullen toch erkennen, dat deze manier van staking-breken heel weinig behoorlijk en heel weinig ernstig is. Ziedaar nu een troepje dametjes, die het toch o zoo 'dolletjes' vinden, om eens een keertje waschmeisje te spelen, met opgestroopte mouwtjes aan de waschtobbe staan, met opgebonden rokjes het goed uit te leggen op het groene gras - we veronderstellen een natuurbleekerij - wellicht hopend dat er ergens uit een oud kasteel een jonge ridder met kloppend hart wacht op het oogenblik dat hij een door den wind weggebolderd beddelaken voor haar achterhalen mag, als in Zola's 'Rêve' - die dit alles zoo knus vinden, dat ze er den ernst van de zaak, waar het om gaat, geheel en dadelijk voor vergeten.

En deze zelfde meisjes zijn misschien in een ander oogenblik voor 'Vrouwenkiesrecht' en slaan zuchtend de oogen ten hemel, als er over de lage loonen der vrouwen en haar ongunstige maatschappelijke positie wordt gesproken.

Hebben de filosofen dan niet gelijk, als ze zeggen, dat de vrouw een groot kind is, die van de heele wereld een poppenhuis maakt, waar de dingen 'leuk' en 'amusant' en 'zalig' en 'dolletjes' zijn en waar ze dan ook maar met haar poppen blijven moet? Zijn de mannen (en de vrouwen) die meesmuilen bij hun groote woorden en hun groote plannen, zoo heel erg pessimistisch en cynisch? Zeker, het is waar, we mogen niet alles en allen over één kam scheren, doen dat dan ook niet... Wat mij dit artikeltje in de pen gaf, was alleen maar de pikante tegenstelling tusschen dat bericht over Tagore's feministische uitingen en het verhaal van die 'leuke' dametjes in de bleekerij, die ik niet noemen zal, in de stad die ik evenmin noemen zal...

In Het Algemeen Handelsblad van 21 juli 1923 schrijft ze in 'Vrouwen onder elkaar' nogmaals over dezelfde vermeende solidariteit tussen vrouwen.

Eigenlijk moest ik het niet schrijven, want welbeschouwd schiet ik er onder mijn eigen duiven mee! Maar ja, ik zei ook nimmer dat we zoover waren, ik wees alleen den weg als we ooit eens zoover komen wilden!

Dit zijn raadselen. Waartoe wees ik en welken weg? Ik moet nog even glimlachen nu ik er aan terugdenk. Aan den afgeloopen winter en aan mijn 'lezingen' - want zoo 'noemt men zulks', al wordt ook den ganschen avond voor de vuist gesproken! - aan mijn lezingen over 'De Opheffing der Vrouw'. Ik hield ze voor vrouwen- (of dames-)vereenigingen van diverse pluimage en verschillend allooi, waar ook wel heeren, als leden of introducés, toegelaten werden, die dan dun-gezaaid en meestal met min of meer verlegen-glimlachende gezichten verspreid zaten tusschen de overweldigende meerderheid van de andere sexe. En onder de dames keken - vooral in de provincie - de meesten recht opgeruimd en hoopvol en vol verwachting, omdat dit toch zulk een aardige, idealistische, ja zoo een bijna dierbare titel voor een redevoering van een vrouw voor andere vrouwen leek: 'De Opheffing der Vrouw'.

Dan langzaam-aan werd ze geopenbaard - na een inleiding, waarvan ze het rechte nu niet juist allen dadelijk snapten, een lange inleiding, want daar houd ik van! - dat het woord 'opheffen' twee beteekenissen heeft, namelijk die van *veredelen*, verheffen ('zedelijke opheffing' van gevangenen), en die van *vernietigen* (opheffing van een tol, een wet, een factor), en dat ik nu precies die tweede bedoelde. Dat ik alles wat *mensch* maakt tot man en vrouw als bijkomstig, als incidenteel wilde doen begrijpen, doch alles wat man of vrouw maakt tot *mensch* als blijvend, als essentieel. Daarop werken, daarop toeleggen, daarop, op het algemeene en niet op het specifieke, de toekomst bouwen -, aldus *opheffend* de beide factoren tot één eenheid. En dat ik dit bedoelde met 'de opheffing der Vrouw'.

Daar zaten ze allemaal dan wel van te kijken en in debat of nabetrachting bleek vrijwel steeds en overal, dat de meesten van de mogelijkheid dier opheffing niet veel geloofden, ook zij die persoonlijk niet juist eerst 'vrouw' en pas daarna 'mensch' begeerden te zijn...

En wanneer ik nu vertel van wat mij als vrouw, tusschen mede-vrouwen overkwam, omdat ik vrouw ben, dan zal iedereen zeggen dat ik zelf in die 'opheffing' niet geloof en derhalve herhaal ik: ik zei ook nimmer, dat we al zoover waren, ik wees alleen den weg als we ooit eens zoover komen wilden!

Nu dan, het waren kantoormeisjes, of mijn pink eraf. Hoewel ze alle vijf verschillende hoeden, jurken en kapsels droegen, en geen twee hetzelfde boek tot reislectuur hadden, toonden toch hoeden, jurken,

kapsels en reislectuur de psychische gelijkenis die men aantreft tussen personen van dezelfde geesteshouding of gemoedstoestand. Want een mensch is geen individu - dat denkt hij maar - doch onderdeel van diverse groepen, al dan niet genoemd, al dan niet erkend, en zijn eigenschappen vormen geen, eindeloos te varieeren, combinatie van eindelooze mogelijkheden, doch een saâmhangend complex, en van zulke complexen zijn er maar verbijsterend weinig. De 'Man of Idea' toont zich niet alleen in zijn geestelijk leven, maar tot in zijn kleinste gebaren en daden, als het ware in iederen ademtocht verscheiden van den 'Man of Fact', en verwant aan elken anderen 'Man of Idea'. Niets is grappiger en leerzamer dan gade te slaan hoe bijvoorbeeld tien dames, geholpen door tien vriendinnenparen, na eindeloos wikken en wegen, kiezen en keuren, ten leste overgaan tot de keuze van een hoed. Elk der tien is overtuigd, dat haar keus resultaat is van een zeer persoonlijken smaak en zeer persoonlijken overwegingen... doch ziet men ze alle tien den volgenden dag op straat, dan blijken de tien hoeden als een tienling op elkaar te gelijken, alle te behooren tot het in een bepaalde gangbare type van de heerschende mode!

Wat elk dier tien dames aanzag en uitgaf voor haar persoonlijke keus, was uiting van het algemeene inzicht, den algemeenen smaak van dat oogenblik. 'Mooi' is voor hen 'mode', en hun aesthetiek wisselend als de mode zelf. Doch ditzelfde geldt voor 'goed' en 'waar'. Wat de enkeling voor zijn 'opinie' houdt, is meestal het algemeen bevinden van dat oogenblik!

Nogmaals, het waren kantoormeisjes. Geen winkeljuffers, geen onderwijzeressen, geen meisjes-studenten, geen telefonisten. En ze zaten daar in dien spoorcoupé zoo echt thuis, een beetje bazig en op haar gemak, als lang-gewende forensinnen. De boerenman met kind en magere oude tante beluisterden openmonds de levendige conversatie, bespiedden vol ontzag het levendig gebaar.

Het 'vol' der eene, die naast het boerenkind zat, tot mij gericht, klonk koel-gebiedend, hoog-afwijzend, maar de trein stond op weggaan, ik had het te trotseeren en leunde mij aan het beschot.

Even zwijgen, snel-flitsende blikken, die beduiden moesten: 'Waar haalt het mensch den durf vandaan!' Onderwijl was ik in de gauwigheid al gemeten en gekeurd, gewogen en waarschijnlijk 'te licht bevonden'.

Het was warm (schoon geenszins snikheet) en er had, tusschen woordvoerster en schuchter boerenkind, met alle gemak plaats gemaakt kunnen worden. Ik verstoutte mij zulks op te merken, een rechtstreeksch antwoord werd ik niet waardig gekeurd, uit hoonende lachjes, bijna onmerkbaar schouderophalen, en weer die flitsende blikken, ditmaal naar mij, werd mij verzocht de opinie der dames voor mijzelf af te leiden. De boerenman keek naar buiten, de boerentante hield zich doof, het boerenkind staarde met open mond, en de dames snapten onbekommerd voort, al mocht er dan, in hun vrijen kout, voor het opmerkzaam oor iets geforceerds zijn en iets gecrispeerds in hun lossen lach.

Aan het beschot leunde ik en schommelde, schommelde en peinsde en dacht... En - de conversatie der dames leidde mij op de gedachte! - ik verdiepte mij erin, wat wel, in dien spoorcoupé, mijn wedervaren zou zijn geweest en met hoeveel hupschheid en gemak er plaats voor mij zou zijn gevonden, of gemaakt, tusschen de dame die nu zoo koel-gebiedend, zoo hoog-afwijzend 'vol' zei, en het schriele schuchtere boerenkind, als ik, in stede van een vrouw, een man, een jongmensch, in alle geval een 'heer' ware geweest...

Nu ja, waar blijf ik dan zelf met mijn afwijzen van het specifiek-vrouwelijke? Ten derde male: ik zei ook nimmer dat we reeds zoover waren.

'Vergeten kleinigheden' (uit De Amsterdamsche Dameskroniek van 6 oktober 1917) en 'Argeloosheid-des-mans' (uit Het Algemeen Handelsblad van 24 mei 1924) gaan beide over de vraag in hoeverre man en vrouw intellectueel gelijkwaardig zijn. In 'Uit het leven van een denkende vrouw' (1920) is de hoogste lof die Marianne Edema te horen krijgt dat ze een vrouw is 'met mannelijk intellect'. Wat dat 'mannelijk intellect' dan wel voorstellen mag, bespreekt ze in de volgende twee artikelen. In het tweede artikel wordt met 'de Meester' de populaire filosoof Bolland bedoeld.

Vergeten kleinigheden

Toen we onlangs met vrienden tezamen zaten, werd er gesproken over de moeilijkheden van de artisten-carrière en in den loop van het gesprek beweerde een collega-letterkundige tot mij: 'een vrouw heeft het altijd en overal gemakkelijker dan een man'. Ik weerlegde dit: een vrouw heeft het volstrekt niet altijd gemakkelijker. Zoolang ze zich - om bij de kunst te blijven - vergenoegt met het schrijven van romans en verzen, met alles dat men onder 'letterkunde' in den engeren zin pleegt te verstaan, dan staat ze als kunstenaar met den man gelijk, en heeft als mensch somwijlen iets op hen voor. Als kunstenaar accepteert men haar, omdat de kunst tot het 'emotioneele' hoort en de vrouw is nu eenmaal opgeborgen in het hokje waar 'emotioneel' op staat. Maar laat ze dan ook niet iets anders willen wezen. Laat ze niet de ambitie hebben, als denkend wezen, als 'volslagen intellect' te willen worden gekend en erkend, - want dan heeft ze het ineens veel moeilijker dan de man. Men begint - en dit 'begin' is vaak meer dan het 'halve werk' - met niet in haar te gelooven - en waarom niet? Omdat men niet wil, niet verlangt dat ze zoo zal zijn. Het ideaal van den man heeft zich zeer zeker eenigszins gewijzigd. Het is niet langer het zedige meiske met de gescheiden haren, niet langer Van Effens Agnietje en niet langer Potgieters Aafke - het is nu meer het meisje van de meisjes-H.B.S., - het studentje, dat 'vrouwelijk' en huiselijk bleef - want dat dit kan, erkent men thans! - niet meer heelemaal dom, maar in vredesnaam ook niet al te geleerd. Dit is het moderne ideaal van den

modernen jongen: het meisjes-studentje van Annie Salomons. En omdat hij nu op het oogenblik *wil* dat ze zoo zal zijn, daarom beweert hij, ja bewijst hij, dat ze zoo *is* en begint daarbij alvast met de mogelijkheid te ontkennen dat ze ook nog anders zou kunnen wezen. Daaraan dacht ik toen ik het courantenverslag las van de rede betreffende de vrouw en de academische studie, waarmee professor Damsté zijn rectoraat overdroeg aan zijn opvolger...

Gesteld eens, - zoo mijmerde ik - dat professor Damsté een jongen man 'minzaam zou hebben onderhouden' over zijn kruidenierachtige opvatting van zijn studie, en dat deze jonkman zou hebben geantwoord: '*maar professor, denkt u dan dat andere jongelui om de wetenschap studeeren? 't Is ons allen slechts om het diploma te doen*,' - dan zou de professor wellicht in edele verontwaardiging hebben gezegd: 'spreek voor u zelf, mijnheer, en blameer niet uw studiegenooten met uw eigen minderwaardigheid.' En nooit zou hij er aan gedacht hebben, dit antwoord te gebruiken als 'argument' tegen de universitaire studie voor jongens! Waarom moet dan een dergelijke uitval van een meisje dienst doen als argument tegen de studie voor vrouwen, neen, erger, als bewijs dat het de vrouw aan intellectueele hartstocht ontbreken zou? Men bedenke het wel, dit is het oordeel van een studente, die een professorale vermaning krijgt om haar blijkbaar zelfs voor een meisje exceptioneel lage opvatting van haar studie, en de professor aarzelt niet, het in het openbaar aan te wenden om het de intelligente vrouw nog moeilijker te maken dan ze het al heeft. Wij denken er niet aan, dit professor Damsté ten kwade te duiden, we hebben nooit een oogenblik van een professor geëischt dat hij redelijker denken en logischer redeneeren zou dan een gewoon mensch, dit zou immers grootelijks onbillijk zijn, want redelijk denken en logisch redeneeren zijn over het algemeen voor een professor volstrekt niet noodzakelijker dan voor eenig ander vakman, en ook in professoren is de wensch de vader van de gedachte, ook zij zien wat ze gelooven, en halen uit hun 'ervaring' juist datgene wat hun overtuiging ofwel instinct er vooraf heeft ingelegd, - echter is deze uiting van professor Damsté voor ons een duidelijke aanwijzing, wat de verborgen grond is onder de geleerde en 'objectieve' opmerkingen over de geringere lichaamskracht van de vrouw, die op zichzelf natuurlijk zeer waar kunnen zijn en zullen zijn, maar niets bewijzen - de geschiedenis is vol van lichamelijk zwakken, die enormen arbeid presteerden - en die naar onze bescheiden meening niets te maken hebben met verzekeringen als van de boven-aangehaalde 'autoriteit' die studeert als een kruidenier, maar desondanks goed genoeg is om rechter over tweehonderd anderen te zijn...

En dan de vergelijking tusschen den mannelijken student, die zich geheel concentreert in puren wetenschappelijken ijver op zijn werk ('en zijn vermaken' mocht de professor er zoo langs zijn neus bijzeggen) en het meisje dat zich laat afleiden voor allerlei maatschappelijken en huiselijken arbeid. De belangstelling des mans

is krachtiger en geconcentreerder, die van de vrouw verspreider en slapper! Een kleinigheid vergeten! Men kan niet, nog lang niet, zonder meer mannelijke studenten met vrouwelijke vergelijken. De gemiddelde meisjes-student komt uit een gansch ander milieu. De meisjes uit de 'aristocratie' gaan nog steeds niet studeeren, de meisjes uit conservatief-deftige kringen en deftig-Christelijke kringen evenmin. Over het algemeen zenden slechts de 'moderne' gezinnen hun dochters ter hoogeschool. De moderne gezinnen, dat zijn de gezinnen waar de maatschappelijke belangstelling, het maatschappelijk geweten is ontwaakt, waar de jongere meisjes naar scholen voor maatschappelijk werk gaan, waar men Shaw leest, waar het menschelijke het in meerdere of mindere mate van het maatschappelijke en het conventioneele heeft gewonnen. En de jongelui? Die komen uit alle kringen. Is het dan 'intellectueele passie', - de 'Heilige Furie' waarvan Erasmus spreekt, als de jeugdige jurist van aristocratischen huize zijn tijd verdeelt tusschen de kroeg en het college, den repetitor en de chique tennisclub, en lak heeft aan de maatschappij? Is het krachtige, pure, wetenschappelijke zin, wanneer het bleekneuzig provinciaal manneke, dat met een piepstemmetje de vrouw naar 'het gezin' verwijst en vindt dat er 'standen moeten zijn' - ze zijn er, we hebben ze zelf ontmoet! - als wijlen Gerrit Witse voor professor zit te blokken, avond aan avond, terwijl het leerzame leven hem ongezien en onbegrepen voorbijgaat? Zulke 'jonchelinchen gaan studeren, overeenkomstig de traditie, om een deftige of geëerde positie, maar de zusters van die jonchelinchen blijven nog steeds bij moeder thuis. De meisjes-studenten komen uit andere kringen, brengen andere tradities, andere verlangens, andere levensopvattingen mee ter hoogeschool. Weet professor Damsté het niet beter dan wij het weten? Waarom is dan deze 'kleinigheid' verzwegen of vergeten? Omdat de professor *wilde* kunnen concludeeren, dat er voor 'de vrouw' een 'andere studie' moet zijn, een minderwaardige studie, want alles wat hij heeft gezegd, hoe vriendelijk en liefelijk ook, is bedoeld als demonstratie van haar minderwaardigheid, het 'vlechten en weven' incluis.

Waar staat geschreven en waar is bewezen dat het studeerende meisje den tijd die ze aan haar gezin wijdt of aan de maatschappij, aan hare studie onttrekt. De 'vermaken' des jongen mans zijn er ook nog! En niet alleen omdat het meisje 'meisje' is, en niet alleen omdat ze over 't algemeen uit geen hooger kringen dan die der betere burgerij afkomstig is, maar ook alweer omdat men in haar over het algemeen ernstiger en moderner milieu het genot en de glorie van geld stukslaan ontgroeid is, - daarom doet ze aan de klassieke studenten-vermaken niet of minder mee. En dien tijd en die energie kan ze dan aan familie en maatschappij besteden, zonder zich meer te verbrokkelen dan de man!

We weten niet of verslaggever dan wel professor Damsté ten opzichte van den studeerenden man het woord 'egocentrisch' heeft gebruikt, - we hopen vurig dat het een haastigen verslaggeverspen is ontvloeid

en niet een uiteraard wetenschappelijk-bedachtzamen professoralen mond. Want we hebben maar een matig vertrouwen in het gehalte der wetenschappelijke werkzaamheid van ‘egocentrischen’ - en het schijnt ons toe dat men om het in het weten of het denken tot iets te kunnen brengen, juist vooral niet ‘egocentrisch’ wezen moet.

Geenszins beelden we ons in, tegenover de ‘argumenten’ van professor Damsté onomstootelijke tegen-argumenten te hebben gegeven, - hij heeft niets bewezen en wij hebben niets bewezen, en het zou hem zeker even gemakkelijk vallen een tegengesteld betoog te ontzenuwen, als een ander het zijne ontzenuwen kan. Het komt er ook voor ons niet op aan, om gelijk te hebben, - het komt er op aan om te weten wat de man voorloopig van de vrouw denkt en wat ze van hem te wachten heeft. Minzame hoffelijkheid en overmatig-vriendelijke erkenning van hare voortreffelijke kwaliteiten - ze mag er nu zelfs wat meer dan vroeger op na houden - ter aanmoediging, dat ze dan vooral maar zoet in het laatje blijven, waar Pennewip eens vooral een etiketje met het woord ‘emotioneel’ op heeft geplakt.

Argeloosheid des mans

Zij is groot, die argeloosheid. Zij gaat ver! Over de gebieden der Zuivere Rede reikt de kinderlijkheid des Mans.

Denkt u een vrouw, die in haar werk van een zeker vermogen om voet-bij-stuk te houden, een zeker verlangen naar samenhang en grondigheid heeft blijk gegeven, die er daarbij in geslaagd is, zich het etiket ‘echt vrouwelijk’ van het lijf te houden - wat niet zoo heel licht gelukt, daar immers op zijn tijd letterlijk alles wat een vrouw doet, ook al doen het om haar heen een paar dozijn mannen gelijktijdig, ‘echt-vrouwelijk’ heet - en die het, ten slotte, in de een of andere richting zoo ver heeft gebracht, dat het niet meer voegt, haar te negeeren -, wat zegt de man?

De man zegt *niet*: Kijk, die vrouwen kunnen toch nog wel wat! De man zegt, met die onvolprezen, kinderlijke argeloosheid, die zijn aangeboren, bijzondere charme is:

Die vrouw heeft een Mannelijk Intellect.

M.a.w.: Die vrouw is (bijna) zoo knap als Wij.

Is het niet verrukkelijk? Men pleegt wel in het algemeen de partij niet toe te laten tot oordeelen in haar eigen zaak, men zegt dan ook wel dat een hongerlijder niet over communisme kan oordeelen, omdat hij er te veel bij betrokken is (schoon men omgekeerd een Jood wel eens verbiedt over nationalisme te oordeelen, omdat hij er te weinig bij betrokken is!), maar hoe dit zij en hoe dit zit, de Man-als-zoodanig is ‘ex officio’ bevoegd en gerechtigd om uitspraak te doen over Zijne en de vrouwelijke intelligentie, die, in de gunstigste gevallen, *niet* iets bewijst ten gunste van de vrouw, maar eenvoudig de Zijne nabijkomt, door een wonderlijke gril der Natuur.

Maar ik noemde daar de ‘Zuivere Rede’. Waar zij heerschappij voert, wordt toch niet langer op die oude ‘vanzelfsprekendheden’

gedachteloos voortgebazeld? Of is de Rede niet het Licht, waarin alle dingen opnieuw worden ontleed en onderzocht? Kom, kom...

Misschien interesseert ge u, veelzijdig lezer, schuchter-weetgierige lezeres, voor wat er in het kamp dier uitverkorenen al zoo passeert? Nu dan: men heeft er ruzie. En een ruzie, zooals ze helaas 'in de beste families' nog al te veel voorkomt, een ruzie over een erfenis... Maar, gelukkig, over een geestelijke. Een vrouwelijke 'erfgenaam' heeft zich verstout de gedachten van den gestorven Meester, voor zoover hijzelf dat niet deed, voor tijdgenoot en nageslacht in het licht te geven en ze beroept zich daarbij op eigenhandig aan haar door den Meester geschreven brieven. Deswege maakte zich een mannelijke, mede-rechthebbende duchtig boos. Die brieven... nu ja... die brieven. De Meester zei zoo veel en schreef zoo veel, hij was een zoo teerhartig en beminnelijk man, die niemand, laat staan een zwakke en aanhankelijke vrouw, noodeloos zou hebben gegriefd, die brieven schreef hij maar zoo, voor de grap zullen we zeggen. Maar zijn bedoeling kan het nimmer zijn geweest, dat een vrouw zich zou opwerpen tot zijn 'executrice-testamentair', want sprak hij niet eens deze beteekenisvolle woorden: *Als een vrouw zich wil vermannen, blijft het in de poging*. Laat af dan, onbevoegde, van een arbeid, die ge niet waardig zijt te verrichten.

Ik arme heb den Meester nooit aanschouwd, noch derhalve gehoord. Maar ik heb mij wel eens laten vertellen, dat hij, behalve zóó beminnelijk en teerhartig, dat hij brieven schreef, die hij niet meende (deed het een vrouw, hoe... echt-vrouwelijk zou het zijn!) ook zóó verzot was op woordspelingen en woordvondsten, dat hij, om er een te plaatsen, óók wel eens iets zei, dat hij niet heelemaal meende. En is niet inderdaad de nieuwe toepassing in dezen zin van het oud-bekende woord 'vermannen' een allergeestigste vondst? Maar ja..., de een mag een schaap stelen en de ander mag niet over het hek kijken. De Vrouw mag zich niet beroepen op brieven, de Man mag zich wèl beroepen op een grappig aphorisme-tje.

Edoch... het kan bezwaarlijk ontkend, de Meester, die, ondanks zuivere Rede, nogal fanatisch anti-dit en anti-dat bleek, bij tijd en wijlen, de Meester heeft ook dit wel degelijk gemeend. De Vrouw moet zich niet willen 'vermannen'. Doch thans rijst de vraag - tot den mannelijken 'erfgenaam' te richten: in welken zin, op welke wijze heeft eigenlijk uw vrouwelijke mede-erfgenaam zich 'vermand'? Heeft zij zwaar gerookt en straf gedronken, heeft ze zich met beroepsworstelaars willen meten, zich in een soldatenpak gestoken? Inderdaad, de vrouw, die voor man zou willen doorgaan (en wat anders mag 'vermannen' heeten?) zou waarschijnlijk wel in de poging blijven... Maar doet dit geval zich hier voor?

Bewonder nu, lezeres, en lezer, zoo ge wilt - en waarom niet, de Man is immers óók 'objectief? - de aanbiddelijke naïviteit des Mans. De bedoelde, als geestelijk executrice zoo scherp-gewraakte vrouw heeft niets gedaan dan gepoogd de zuivere Rede te beoefenen, met ernst en toewijding, gedurende een groot deel van haar leven en dit nu

beduidt een poging om zich ‘te vermannen’! Is het niet snoezig? Zóózeer spreekt het vanzelf, dat de Logica het terrein, het erfdeel, het prerogatief is des Mans, dat, *zonder ook maar de geringsten schijn van bewijsvoering* de vrouw, die haar beoefent, wordt gelijkgesteld met de vrouw die zich ‘poogt te vermannen.’ En te denken, dat men in die sferen gemeenlijk, en terecht, instinct en ‘intuïtie’ als richtsnoer afwijst en er slechts ijskoude minachting heeft voor wie op wat anders bouwen dan wat in redelijkheid is gegrond verklaard... Zeide ik te veel... is het niet waar, dat de argeloosheid des Mans zelfs heen-reikt over zijn allerzuiverste Rede? Een ietsje... arrogant? Nu ja, dat komt meer voor, bij die héél naïeve menschen...

Van 1921 tot 1923 redigeerde Carry van Bruggen samen met Frans Coenen en J.E.B. van Lier het interessante tijdschrift De Nieuwe Kroniek. In een artikel van 1 juni 1922 vatte zij haar visie op de maatschappelijke positie van de vrouw nog eens samen in een fundamenteel betoog over ‘Het misverstand der vrouw’.

Een simpel briefkaartje, maar in zijn soort toch geenszins eenig, voorwaar! Een oproep om te komen ter vergadering en te hooren getuigen, uit vrouwenmond, *tegen* onze hedendaagsche huwelijkswetten en *voor* de wenschelijkheid van ruimer vrouwelijke inmenging in de huishouding-van-Staat, opdat, in hetzelve, het ethische element meer tot zijn recht kome! Het is niet van vandaag of gisteren dat vermeerdering van het vrouwelijk element en van den vrouwelijken invloed in het Staatsbestuur als vanzelfsprekend wordt vereenzelvigd met de verhooging van het zedelijk peil, met de veredeling van het politieke leven -, in een naïeve zelfoverschatting, waartegen op te komen echter den man al heel kwalijk voegen zou. Want heeft hij niet zelf, voor zichzelf het monopolie van het intellect bedingend - en ‘mannelijk intellect’ is nog steeds de hoogste lof, van den man voor de ‘denkende vrouw’ - haar in een onschadelijk en ongevaarlijk gewaande gulheid alles wat ze maar kon verlangen toegeschoven aan gemoedsedelaardigheid en gevoelssuperioriteit? ‘Zij’ heeft er bij monde van den besten en eerlijksten tegen geprotesteerd, ‘Zij’ heeft gevraagd van het voetstuk te worden verlost en met den man zijn arbeid en zijn zonden, zijn goed en zijn kwaad als anders-soortige, maar gelijk-waardige te mogen deelen, maar zulk protest bleef uitzondering en de meeste vrouwen lieten zich de zedelijke superioriteit aanleunen met dezelfde gemoedskalmte, waarmee elk groen aapje ten onzent zijn opinies omtrent ‘De Vrouw’ binnen en buiten de grenzen van onzinnige enquêtes verkondt en verkondde op zelfbewusten orakeltoon. En nu heeft dit zwakke, maar zoo edele, dit broze, maar zoo verheven wezen het kiesrecht buitgemaakt, zwakheid en broosheid gelden in de politiek niet meer mee, maar waarom zou de vrouw den man zijn trekken nu niet thuis bezorgen en haar lang-bezongen voortreffelijkheid omsmeden tot een bruikbare verkiezingsleus?

Wel, dit ware eigenlijk niemendal, maar ze meenen het, vrees ik, ze meenen het echt! Het simpele briefkaartje van nu bracht mij de 'propaganda-strooken' van een paar jaar geleden in herinnering, waarop ons in vette letters werd voorgespiegeld die heerlijke toekomst als eenmaal de vrouw haar beste en edelste moederlijke gevoelens zou mogen uitbreiden van haar eigen gezin over de gansche maatschappij. Meen vooral niet dat deze soort begrippen en redeneeringen uitsluitend hun oorsprong vinden in vrouwenhersens! We hebben er in het begin van den oorlog een volkomen overeenkomstige hooren verkondigen van alleszins geachte, van officieel-filosofische en onverdacht-mannelijke zijde en wel deze: de liefde tot het eigen vaderland, door den oorlogstoestand tot den hoogsten graad opgevoerd, kon, moest, zou, zich uitbreidend, leiden tot liefde voor de gansche menschheid! Daartegen ben ik toen in een brochure (*Patriottisme en Menschenliefde*) opgekomen, naar beste kunnen aantoonend, dat van deze beide het eerste niet alleen geenszins bevorderlijk, maar alleszins verderfelijk aan het tweede is, en dat ze elkaar niet alleen niet insluiten, maar volkomen buitensluiten, daar de 'liefde tot het vaderland' een verkapte vorm van eigenliefde is, waarbij het Ik wint, zwelt, behouden blijft, terwijl bij de wezenlijke 'liefde tot de Menschheid' het Ik verliest, slinkt en ten slotte ondergaat. 'Wenn du, in immer eigenstem Gefühl, umfassest eine Welt, dann stirbt der Mensch'. En we zeiden: Kruis noch Gifbeker zijn toeval, zij zijn symbool van alles waartoe de Menschenliefde en de Rechtvaardigheid leiden moeten. Reeds toen stipten we de overeenkomst aan tusschen 'Gemeenschap' en 'Gezin' en trokken een eindweegs de parallel. Het is volstrekt geen toeval dat utopisten en altruïsten (Rousseau, Multatuli) slechte huisvaders en misschien zelfs slechte vaders waren -, ook gezins-liefde en menschen-liefde sluiten elkaar niet in, doch veeleer uit, daar ook in de gezinsliefde veel van dezelfde verkapte eigenliefde, dank zij een onontwikkeld onderscheidingsvermogen, tot hoogste deugd wordt geïdealiseerd! Dit leert, dunkt ons, de 'ervaring' alreeds een eindweegs hun, die van de rede niet leeren kunnen. Hoeveel eigenliefde er in de vaderliefde schuilt, zien we met overvloedige duidelijkheid uit de litteratuur, waarvan gevallen meisjes en eerlooze zonen de heldinnen en helden zijn! De rol van de moeder daarentegen... en we hebben het hier over de vrouw en over het moederschap en we hebben in het voorafgaande nog niet weerlegd dat de 'moederlijke gevoelens' van het gezin kunnen worden overgebracht op de maatschappij. Laat ons dan dit nader bezien. Tot welken graad van altruïsme de Moederliefde als natuur-instinct leidt... vraag het Koning Salomo en zijn eeuwen lang als hoogste wijsheid geprezen uitspraak in het geschil tusschen de twee moeders om het eene kind, gebaseerd (en blijkens de uitkomst terecht!) op de overtuiging dat een vrouw rustig een kind in mooten kan zien hakken als het maar haar eigen kind niet is. Wanneer men dit niet gelooft, wanneer men die aantijging gruwelijk vindt, waarom leerde

en leert men dan den kinderen dat Salomo een wijs koning was, waarom werd dan de bovenaangehaalde uitspraak het bekendste en populairste voorbeeld van die wijsheid? De moederliefde deelt de mensch met het dier, met de krokodillen en tijgers, met de moedermelk behoort de moederliefde tot de middelen welke 'De Natuur' het jonge individu toebedeelt tot zijn behoud, ze staat aldus op één lijn met de weermiddelen en de vermommingsmiddelen, met uithouding en aanpassing, en ze valt, in deze haar beteekenis als phaenomeen, als symptoom, buiten de categorie van het ethische, geheel en al, ze heeft niets te maken met altruïsme, dat zich op mede-begrip en mede-gevoel, misschien sterker nog op verhoudings-begrip, verhoudings-gevoel baseert.

Niemand wil ontkennen dat de moederliefde bij den mensch in het huidig stadium zich sterk onderscheidt van die bij het dier, maar heeft dat anders-worden die liefde dichter tot altruïsme gebracht? Geen stap, gelooven we. In de uitspraak, *Wie Vader en Moeder (zonen en dochteren) liefheeft boven Mij, die is Mijns niet waardig'* wordt geenszins op een toevallig, maar op een noodwendig conflict gewezen. De liefde tot de menschheid, het pure idealisme dat in de uiterste gevallen tot Kruis en Gifbeker brengt, zal, ook waar het zich in geringere mate voordoet, altijd conflicten met de maatschappij veroorzaken, Dagelijks kan zich voor ieder het gevoel voordoen, dat zijn medewerking wordt vereischt aan het tot stand komen van een wet of bepaling, waarbij de voorspoed, de veiligheid van het gezin of een zijner leden in gevaar worden gebracht. Dan is het: kiezen of deelen, dan geldt het: haspelen of spinnen en blijkt pas recht dat men geen twee ruggen van één varken snijden kan. Ibsens Nora was een liefhebbende echtgenoote, maar zij was dan ook in diezelfde mate een slechte staatsburgeres. Men kan gerust zeggen: hoe beter echtgenoote en Moeder, hoe slechter staatsburgeres, hoe zwaarder voorspoed en veiligheid van het eigen gezin wegen bij een vrouw, hoe lichter zullen voorspoed en veiligheid van den Staat bij haar wegen. Ook dit leert ons de simpele ervaring, als we maar kunnen en maar willen leeren. Noch in zijn eng-primitieve, noch in zijn uitgebreidere cultuur-vormen is het moederlijke gevoel de inleiding, de voorbereiding, de aanvang tot altruisme, als 'dierlijke aandrift' staat het er volkomen buiten en naast, als drang om voor een groep bepaalde wezens bij uitstek te zorgen en te waken maakt het de vrouw eerder ongeschikt dan geschikt tot Staatsburgeres.

Laat nu niemand hierin eenige dwaze propaganda tegen vrouwen-macht en vrouwen-invloed zien. Het is voor mij, als steeds, uitsluitend een kwestie van redelijkheid en van behoorlijke onderscheiding; niets dan de weerzin tegen begripsverwarring, dwingt mij ook ditmaal tot getuigen... In de practijk van de hedendaagsche politiek, waar een mensch niet veel meer is dan een nummer met een mandaat, zal het 'moederlijke gevoel' in de huishouding van Staat noch ten kwade noch ten goede zoo bijster veel uitrichten! En daarom dan ook... Laten de vrouwen nu maar eens eindelijk met al

dat moois ophouden, laten ze het fabeltje van den veredelenden verzachtenden vrouwelijken invloed ter doofpot verwijzen en zich plaatsen op het simpele standpunt van de doodgewone billijkheid.

Carry van Bruggen, getekend door Annie de Meester.

Carry van Bruggen en de filosofie

‘Zou het misschien niet jammer zijn, dat Carry van Bruggen zoo in de filosophie is vervallen? Ze schreef zulke aardige verhalen, die nog wel bekroond en beprijsd werden als ik me niet vergis.’

In het interview met André de Ridder (zie hoofdstuk 1) zegt Carry van Bruggen over zichzelf, dat het element ‘denker’ sterker in haar ontwikkeld is dan het element ‘artist’. In haar werk heeft ze die twee elementen nooit willen scheiden; haar creatieve werk is voor een groot deel ‘filosofisch’. Het duidelijkst is dat het geval in haar roman *Eva*, waarin ze de hoofdstellingen uit *Prometheus* geconcretiseerd heeft.

In *Prometheus, Hedendaags fetischisme* en elders heeft ze voortdurend betoogd, dat er geen onderscheid kan bestaan tussen filosofie en levensovertuiging. Dat ze de filosofie en de taal niet beschouwde als verboden terrein voor leken, in een tijd waarin men van ‘vakfilosofen’ en ‘vakfilologen’ sprak, is wel de oorzaak geweest van de geringe waardering voor haar filosofische hoofdwerk, *Prometheus*.

Het in het begin aangehaalde oordeel over Carry van Bruggens filosofische activiteiten is afkomstig van de literatuurprofessor J. Prinsen JLz. ‘Onbekookt gewawel’ van een ‘doorslaande, eigenwijze schoolmatris’, is zijn commentaar op *Hedendaagsch fetischisme*. De historicus J. Huizinga vond *Prometheus* ‘eerzuchtig gedoe’, en zelfs Menno ter Braak, die er in zijn essay *Geschiedenis ener intelligentie* toch buitengewoon waarderend over schrijft, vindt *Prometheus* ruiken naar de hoofdakte en coquetteren naar de filosofische katheder.

Een schooljuffrouw die filosofie bedrijft. Carry van Bruggen heeft het tot vervelens toe gehoord. In de roman *Uit het leven van een denkende vrouw* wordt het ook van haar alter-ego Marianne opgemerkt. Marianne, die een opstel over Plato publiceert, maakt zich daarmee in de ogen van haar omgeving belachelijk. Ze is immers geen ‘autoriteit’, geen ‘man-van-de-wetenschap’, geen ‘vakfilosoof’, geen ‘specialiteit’.

In *Specialiteiten*, een artikel uit De Amsterdamsche Dameskroniek van 1916 (in dit hoofdstuk opgenomen), verzet Carry van Bruggen zich tegen veronderstelde deskundigheid van academisch gevormden, en ze spreekt van ‘pompeuze geleerdheid’. Had zijzelf academische pretenties? Annie Romein-Verschoor veronderstelt in *Vrouwenspiegel* dat Carry van Bruggen leed onder haar autodidact-zijn. Die veronderstelling is wel juist, maar het lijkt wat ver gezocht om de conclusie eraan te verbinden, dat haar ‘innerlijke onzekerheid, de waan van de auto-didakt’, haar ertoe drijft ‘deze vaak diepzinnige, vaak levenswijze en menskundige, vaak humoristische en altijd door en door menselijke gepeinzen te verwringen tot dienstbaarheid aan een vorstin der wetenschappen, wier gezag in onze tijd slechts op akademische traditie berust.’

Zo eerbiedig als Annie Romein het vanuit haar marxistische visie voorstelt, heeft Carry van Bruggen zich bepaald nooit betoond tegenover de wetenschap, ook niet tegenover de filosofie. Het tegendeel is eerder het geval. *Prometheus* heeft bovendien geen enkele wetenschappelijke pretentie, Carry van Bruggen presenteert het vooral als persoonlijk document (Menno ter Braak noemde het terecht 'een pamflet'), en het ontbreken van voetnoten benadrukt dat karakter nog eens.

Een van de hoofdstellingen in *Prometheus* waarop Carry van Bruggen haar visie op het individualisme in de literatuur heeft gebaseerd is de uitspraak van Protagoras: de mens is de maatstaf van alle dingen. 'Waarheid' is geen objectief, maar een subjectief begrip; feiten en verschijnselen die objectief vaststelbaar zijn, krijgen pas betekenis als men ze rangschikt. Die rangschikking gebeurt altijd, gewild of ongewild, vanuit een bepaald idee. We geloven niet wat we zien, maar we zien wat we geloven, zegt ze daarom herhaaldelijk. Dat betoog is niet nieuw en Carry van Bruggen brengt haar begrip van de 'persoonlijke waarheid' ook niet als zodanig naar voren, maar ze gebruikt het slechts om haar anti-these tussen individualiteit en collectiviteit, gesymboliseerd in Prometheus' verzet tegen Jupiter, te verdedigen.

'Elkeen heeft "gelijk", dat is: elkeen heeft deel in de Waarheid, die de wereld eerlijk en werkelijk uit eigen venster beschouwd heeft en niet min of meer handig napraat wat een ander hem heeft meegedeeld wat hij uit zijn venster zag.' Iedereen die in 'wetenschappelijke objectiviteit' gelooft, ziet volgens Carry van Bruggen niet 'uit eigen venster', en daarmee bedoelde ze alle aanhangers van welke 'wetenschappelijke theorie' dan ook: positivisten, marxisten, freudianen en hegelianen. Zij kijken niet vanuit een persoonlijke wereld beschouwing, maar met een 'gemeenschappelijk Oog', een dogma, een 'preconceived idea'.

Het felst schrijft ze daarover in haar laatste, belangrijke, essay *Een nieuw realisme* (1928), dat onvoltooid bleef, maar waarvan twee fragmenten werden gepubliceerd in Groot-Nederland. Wie kijkt met het 'Oog' van Auguste Comte, of van Freud, of van Marx, stelt ze daarin, moet zich niet verwonderen dat de resultaten van zijn onderzoek kloppen met de theorie.

'Een hedendaagsch psycho-analyticus te hooren spreken over zijn successen, dat is juist alsof men iemand hoorde jubelen, dat een sleutel, voor een bepaald slot vervaardigd, in dat slot blijkt te passen.'

Veel van wat 'idée reçue' was in haar tijd, heeft Carry van Bruggen aangevallen, in *Prometheus*, in *Hedendaagsch fetischisme* en in her en der verspreide artikelen: de 'hogere waarden' van de klassieke opvoeding, de 'onvertaalbaarheid' van het Grieks, de waan dat 'Christelijke' en 'maatschappelijke' deugden identiek zouden zijn, dat vaderlandsliefde standsverschil overwint, en dat de mens toch

uiteindelijk het goede voorstaat. Het lijkt niet erg aannemelijk, dat Carry van Bruggens ontmaskering van de fetisjen van haar tijd, haar in dank zou zijn afgenomen, als ze wèl op de geëigende manier had gestudeerd.

Carry van Bruggen wilde 'Prometheus' graag in De Gids publiceren. De correspondentie in 1917 tussen haar en de redactie (de historici Colenbrander en Huizinga en de schrijver Johan de Meester) is voor een groot deel bewaard gebleven. De briefwisseling geeft wel een indruk, hoe 'Prometheus' in academische kringen werd ontvangen. Ondanks de slechte ontvangst en de teleurstelling dat 'Prometheus' niet in De Gids werd opgenomen, blijft Carry van Bruggen geloven in haar werk.
De eerste brief is van Colenbrander aan Huizinga.

17-6-'17
Huizinga.
Carry van Bruggen, Plan voor Prometheus.

Vanochtend hield er een tuf stil, waaruit de Meester, schoonvader van den eigenaar. Hij was vol van een bezoek, dat Carry van Bruggen hem gebracht heeft, met de mededeeling, dat zij voortaan geen romanschrijfster maar literatuur-filosofe wil zijn. Sedert twee jaar werkt zij aan een 'Prometheus', die nog niet af is, maar waarvan groote stukken af schijnen te zijn. Dat moet dan een soort levenswerk van haar worden, dat, in zijn geheel opgenomen, de Gids wel twee of drie jaar lang vullen zou. Zij vraagt dit niet, maar opneming van fragmenten in 1918, sprak van zes afleveringen! Zij biedt deze schets aan opdat wij zien zullen wat zij ongeveer bedoelt. Wij zouden dan kunnen aanwijzen, welke gedeelten wij 'op zicht' willen hebben. Om dit met voeg te kunnen doen zou ons tegelijk eenige aanwijzing gegeven moeten zijn van wat al àf is; maar deze aanwijzing ontbreekt.

De Meester zegt dat zij beurtelings aan een appelenwijf en aan een genie doet denken, eerst ziet en hoort men vooral het appelenwijf maar raakt later onder de bekoring van het genie. Hijzelf was blijkbaar een beetje geënvoûteerd, smulde aan de opstandigheid, den afkeer 'van al wat collectief, dogmatisch en maatschappelijk is' (bl. 9), verwachtte er veel van, maar erkende dat het bar tegen zou kunnen vallen uit een oogpunt van historische waarheid, waarover hij het oordeel gaarne aan ons beiden zou overlaten.

Ik heb nu mijn middag aan de lectuur besteed; het was of ik drie grammophonen dooreen hoorde. Wat dan het werk zelf ook zij, deze 'schets' is onmogelijke lectuur. Ik vrees dat er niet weinig cliché-werk bij zal zijn (Middeleeuwse *uniformiteit* blz. 7; individualisme is *democratisch*, bl. 10), en dat iemand die dezen hutsepot als schets aanbiedt, wel niet in staat zal zijn ooit het geheel streng te ordenen. Wat nu te antwoorden? Aannemen op deze schets is even

onmogelijk als afwijzen. Maar ook het aanwijzen van bepaalde gedeelten die wij zouden wenschen te zien lijkt mij hoogst moeilijk. De M. wist niet, welke gedeelten àf zijn. Zullen we haar vragen, te zenden:

Inleiding (bl. 3); *Prometheus - Duivel* (bl. 4-5); *Uiteenvallen van Humanisme in Reformatie en Renaissance* (bl. 12); *Hamlet - Cid* (bl. 16); *Jurieu - Bayle* (bl. 19); *Prometheus - Jupiter* (bl. 26), en daaraan aansluitend het slot (‘de verzoening’)?

Zonder eenige beslissing daarmede te willen geven, dat juist dèze onderwerpen voor de Gids in aanmerking zouden komen; maar voorloopig nog maar alleen om een stap verder te komen en althans eenige naderen indruk te kunnen krijgen van het gehalte van het werk.

Mag ik antwoord in den loop van de week, daar ik *misschien* (zeker is 't nog steeds niet) 23 dezer vertrek?

Huizinga antwoordt Colenbrander:

Leiden, 18.VI.'17

Deze prospectus doet mij nu al zuchten bij het vooruitzicht, het stuk zelf te moeten lezen. Ik ben weinig onder den indruk. Zoo'n anti- en synthese als deze is ten slotte een vrij goedkoope zaak. Wanneer men maar weinig genoeg weet van middeleeuwen, renaissance en reformatie, om met die termen te kunnen schoppen als met een voetbal; wanneer men maar ingénu genoeg dié strekkingen, welke in een bepaalde richting wijzen, voor een periode karakteristiek acht en de rest negeert, en wanneer men tenslotte een cultuurstrooming maar de eigenschappen toedicht, die in uw kraam te pas komen, ja, dan kan men de wereldlitteratuur mooi van Aeschylos tot den veeloverschatten Galsworthy dienstbaar maken aan een anti-these.

De reformatie = vrijheid, de renaissance democratisch, de individueele drachten der renaissance tegenover de mode van de 17e-eeuw, waar haalt het mensch het vandaan?

Ik zie hier geen belofte van werkelijk treffende gedachten. Om het ergens mee te vergelijken, Just Havelaar's overgekookte stuk over Holland deed mij veel echter en gevoelder aan dan dit eerzuchtig gedoe. Ik geef toe, dat men op dit program niet oordeelen, althans niet veroordeelen mag; maar hierop inschrijven gaat nog minder. Er wordt een te verlokkend hoog dividend voorgespiegeld.

Mijn advies zou zijn: laat den schrijfster zelf bepalen, welke fragmenten haar voor de Gids geschikt lijken, en daar één of meer van inzenden. In godsnaam niet te veel, mijn verborgen zintuigen voorspellen mij groote teleurstelling.

H.

Op 20 juni 1917 zendt Carry van Bruggen een brief aan De Gids, waarin ze voorstelt het werk te publiceren, 'bij het begin beginnend', tot zover als de redactie haar toestaat. Met nadruk wijst ze erop dat haar werk een eenheid is ('het gansche boek hangt als het ware aan de hoofdstelling vast') en dat het haar daarom onmogelijk is fragmenten uit te kiezen. Ze geeft hierna in deze brief nog eens de hoofdgedachte van haar werk 'Prometheus'.
In een memo aan de redactie van De Gids geeft Huizinga zijn oordeel.

Bruggen, C van
zie Haan, de
zie Geeuwen.

Arme Meester, die er negen schriften vol van las!

De onderhoudendheid een oogenblik daargelaten, is dit bijzonder werk? Ik twijfel. - Goed geschreven is het zeker niet. Er zijn gedachten, waar, zonder dat ze mooi zijn, wel gang in zit, maar andere, b.v. het begin van het aangewezen fragment, die zoo omslachtig en dor van bouw en uitdrukking zijn, dat ze, in het duitsch vertaald, voor gemiddeld duitsch professorengeschrijf konden doorgaan.

Is de gedachte belangwekkend? Nergens zoo, dat de aangehaalde drama's, die tot voorbeeld dienen, erdoor in een nieuw of hevig licht komen te staan. Het vertoog over de ethische tegenstrijdigheid tusschen wijsheid en goedheid, hoewel niet slecht gezegd, lijkt mij weinig nieuw, al kan ik niet zeggen, waar het nu precies net zoo staat. Een vreemde overgang vind ik op blz. 9 van het fragment: de ethische tegenstelling wordt daar uitgedrukt in: 'heb uwen naaste lief' tegenover 'al te goed is buurmans gek'. A = liefde, dus B = wijsheid. Zijn we hier opeens niet heelemaal naar beneden getuimeld uit die hooge tegenstelling van Goedheid en Wijsheid?

Ook de behandeling van het dramatisch conflict heeft mij niet zeer getroffen. Misschien staat mijn oordeel te zeer onder den invloed van de vervelendheid, die het stuk eigen is. Maar is het daarmee niet eigenlijk al veroordeeld?

Ik ben gematigd tegen.

24.IX.'17 H.

Johan de Meester geeft op 26 september zijn fiat aan publicatie van het aangegeven fragment, met kleine zinswijzigingen en een verklaring vooraf van de redactie. Hij vermoedt dat Carry van Bruggen dit niet zal willen, maar hij hoopt met zijn toestemming op enigszins 'goeden voet met een belangwekkende vrouw' te blijven. Op 1 oktober 1917 heeft Carry van Bruggen nog niets gehoord. Het advies van Johan de Meester werd door de andere redactieleden kennelijk niet overgenomen. Dat blijkt uit een niet gedateerde brief van Carry van Bruggen.

Hooggeachte Heer,

Mijn hs. mocht ik hedenochtend in goede orde ontvangen, en ik zou zeker verder in deze zaak het stilzwijgen bewaren, ware het niet, dat U mij naar aanleiding van mijn werk enkele algemeene dingen hebt gezegd, waarop ik meen U een kort antwoord schuldig te zijn. Dit is dan eenvoudig dit: niet *ik* heb mij vergist in mijne roeping en in mijn vermogens, maar gij vergist u in het gehalte van mijn arbeid. Ik zeg U dit zonder eenige rancune of gekrenkten hoogmoed - ten slotte zijt gij baas in Uw huis, en gij hebt mij zeker op de meest hoffelijke wijze datgene aangedaan, wat gij meende mij te moeten aandoen - ik zeg het u alleen opdat U het zult onthouden en het U later herinneren: niet het terugzenden van mijn Prometheus-fragment is een vergissing, maar Uw oordeel over de resultaten in mijn 'nieuwe roeping' is een vergissing. Wat gij hebt aangezien voor een ongebreidelde en onbeheerschte gedachtenstroom, is in waarheid volkomen beheerscht - ofschoon, ik wil het gaarne erkennen, wat overladen en ongeleed - en overwogen, en in wat U een aantal min of meer onsamenhangende mededeelingen schenen, is elk woord een draad, leidende naar de 'Prometheus'-figuur door alle tijden. Dat het weefsel nu nog wat los ligt - ik meen dat in de Inleiding niet alle tendenties duidelijk naar voren komen, zoodat het figuur, de innige samenhang verborgen blijft - ligt in den aard van een Inleiding. Toch heb ik het vertrouwen gehad dat gij vooral ook aan de hand van mijn schema, de principiële beteekenis van de Inleiding zoudt gevoelen, en dit behoefde dan geen aanleiding te zijn om het in de Gids te plaatsen, wat tenslotte bijzaak is maar het had U kunnen weerhouden van Uw zeer vriendelijk bedoeld en naar *mijn* meening zoo geheel averechtsch oordeel. Dat ik u dit zoo vrijmoediglijk schrijf, vindt zijn oorzaak in mijn besef, dat ik niet behoor tot die opgeblazen kunstenaars, welke geen critiek op hun werk verdragen. Juist omdat ik dat wel kan, juist omdat ik ten opzichte van mijn letterkundige arbeid zoo 'objectief' ben, als een auteur maar ten opzichte van zijn eigen werk kan zijn - al lust mij niet steeds de openlijke zelfcritiek - juist daarom ben ik zoo zeker van mijzelf, en weet ik dat geen zelfverblinding mij parten speelt in mijn vertrouwen op mijzelf, wat mijn 'nieuwe roeping' betreft.

Practische strekking heeft dit schrijven niet. Zeer zeker zal ik U geen letter meer van 'Prometheus' ter lezing en ter beoordeling zenden -, ik heb U alleen willen zeggen, dat ge U vergist. Later zal ik U het voltooide boek ter lezing zenden, en gij zult erkennen dat ge U hebt vergist. En als gij mij dan zegt dat in mijn Inleiding de groote lijnen van mijn arbeid te vaag, te onbestemd waren aangegeven, dan zal ik zeker erkennen, dat ge daarin gelijk hebt, maar toch zal ik blijven volhouden, dat ze

er waren en duidelijk genoeg voor iemand, wien het niet à priori aan vertrouwen ontbreekt.

Als ik meer *beweerde* en minder *verantwoordde* - maar ik heb geen woord willen neerschrijven, dat ik niet uit het begrip ‘Eenheid’

afgeleid en verantwoord had - zou ik het stellig gemakkelijker hebben met mijn boek -; ik weet precies wat mij nu te wachten staat, (al zal ik het natuurlijk wel geplaatst en uitgegeven krijgen), en dat het voorlopig tobben zal zijn.

Maar het einde zal mij gelijk geven!

Met beleefde groet
Gaarne Uw dw,
Carry van Bruggen.

Na de negatieve reactie van de Gids-redactie werden fragmenten van 'Prometheus' in Groot-Nederland, jaargang 1918, gepubliceerd. De beroemde dichter-filosoof J.A. Dèr Mouw reageerde in een brief zeer positief. Carry antwoordt:

Laren N.H.
Engweg 266
3 Juli '18

Hooggeachte Heer,

Uw waardeerende woorden deden mij recht veel genoegen. Het is een onmogelijk en zwaar werk dat ik ondernomen heb, en ik weet volstrekt niet of het een dankbaar werk wezen zal. Dikwijls krijg ik den indruk, dat men hier meer prijs stelt op wat ik 'ethisch gebazel' en 'aesthetisch gezwam' pleeg te noemen, dan op een betoog, waarin vooral naar het consequent doorvoeren van een grondslag, van een 'immanent dogma' is gestreefd. Ook merk ik in de hedendaagsche filosofisch-getinte litteratuur van zulk een zelfverworven, zelfveroverd 'immanent dogma' zoo weinig. Daarbij komt, dat ik als vrouw en 'bekend romancière' het dubbele vooroordeel heb te overwinnen, dat vrouwen niet denken *kunnen* en dat artisten maar liever niet denken *moeten*. Vaak ook word ik met de naam 'Bolland' achter-na-geloopen, schoon ik Bolland nimmer gehoord en zelfs nimmer gezien heb. Dit alles doet mij waardeerende woorden, met een naam als de Uwe bekrachtigd, dubbel op prijs stellen!

Ik werk hard en gestadig verder, hoop dan ook inderdaad voorjaar 1919 het boek te voltooien en najaar 1919 het te publiceeren.

Hoogachtend,
Uw dw
Carry van Bruggen.

Meer dan eens berijdt Carry van Bruggen in speelse, polemische stukjes haar filosofische stokpaardjes. De klassieke opvoeding, de waarde van een academische opleiding en de beoefening van de sociale wetenschappen neemt ze meermalen op de korrel. In 'Specialiteiten', opgenomen in De Amsterdamsche Dameskroniek van 19 juni 1917, richt ze zich tegen 'vakgeleerden'.

Een dezer dagen las ik een berichtje uit Duitschland, dat de criminaliteit onder kinderen daar zoo angstwekkend toeneemt, - wat wel in alle landen het geval zal zijn. Een 'statistisch onderzoek' immers, meldde het bericht, bracht aan het licht, dat het overgroote meerendeel van de vaders der 'boefjes' onder de wapenen is. Op die mededeeling volgde dan een zinnetje, dat mij, hoe ernstig de zaak op zichzelf is, toch werkelijk in den lach deed schieten, 'volgens *deskundigen* zou het wenschelijk zijn, indien de soldaten boven de vijf-en-veertig jaar naar huis werden gezonden.'

Deskundigen! Autoriteiten! Specialiteiten! Om uit te maken dat het voor jeugdige boefjes uit groote gezinnen, waar de moeder hoogstwaarschijnlijk zelf den kost verdienen moet, 'wenschelijk zou zijn' indien ze hun vader weer thuis kregen om er den wind onder te houden. Ach, Multatuli, die de 'specialiteiten' zoo haatte en zoo gelijk had en zoo goed besefte, dat er in een wereld van specialiteiten geen plaats overblijft voor het algemeen-menschelijk gevoel en de algemeen-menschelijke intelligentie, Multatuli zou zich hier met een bitteren grimlach in zijn graf hebben omgedraaid. Nu nog, na alles! De 'specialiteiten' in economie bleken van oorlogsduur en oorlogsomvang evenveel te weten als wij allemaal, de specialiteiten in volkenrecht kunnen gerust liquideeren, de specialiteiten in oorlogs-psychologie, de apostelen van den frisschen vroolijken oorlog, de hooggeleerde verkondigers der wetenschappelijk vastgestelde noodzakelijkheid van den oorlog, kermen precies als wij over het 'bloedvergieten', nu de oorlog blijkt te zijn... oorlog, - de specialiteiten bij uitnemendheid, de diplomaten, mogen wel op een laag stoeltje gaan zitten. En toch nog altijd zijn we allemaal in alles 'onbevoegd' en moeten er 'deskundigen' opstaan om te zeggen, dat het beter is, als jeugdige boefjes wel dan niet onder tucht staan.

Het is er dus waarlijk niet veel beter op geworden sinds Multatuli. Er zijn, vreezen we, te veel 'specialiteiten', - met elkaar een sterk legioen, die elkaars autoriteit zorgvuldig eerbiedigen, opdat anderen ook hun autoriteit zullen eerbiedigen.

En toch, juist den allerlaatsten tijd, valt er ten onzent een begin van ontwaken, een begin van anders-willen op te merken, - en de uiting, waarop ik nu doel, is belangrijk en algemeen genoeg, om er ook in dit blad de aandacht op te vestigen. Het geldt een studie-belang, en is niet de studie heden ten dage zoowel een zaak van vrouwen als van mannen, en is het de moeders onverschillig, door wie en hoe haar kinderen worden opgeleid voor het leven, aan de 'universiteit', die jongelieden tot universeele menschen vormt?

Ach, dat universeele onderwijs, waarmee de Vosmaers, de Gorters en de Geels zoo oprecht konden dwepen, dat ze vergeleken met de klassieke opvoeding in klassieke tijden. Vierden toen de specialiteiten nog geen hoogtij aan de hoogescholen of merkten die brave menschen dat zoo niet op? Zoo er al ooit van die algemeene, hoogere vorming sprake was, wat is er dan van overgebleven? Vraagt het elk 'academisch-gevormde', die niet te pedant en te

zelfingenomen of te snobbish is om toe te geven dat er aan *zijn* opvoeding iets ontbreekt. Vraagt het echter vooral *niet* aan niet-academisch gevormden. Zij mogen het niet zeggen. Men zou hen van afgunst beschuldigen, of, nog gemakkelijker, men verklaart hen voor 'onbevoegd' en snoert hen den mond. En men vergeet hoe veler der 'tot oordeelen bevoegden' er zijn, voor wie de doctors-titel precies de eenige glorie is, de kroon op hun wetenschappelijk en geestelijk leven en die zich dus wel zullen wachten te erkennen, dat het per slotte - met of zonder 'cum' - een premie op vlijt en volharding is, een 'loffelijk' ontslag voor groote menschen, en *zij* de fameuse sponzen, waarvan Hamlet gewaagt.

Nu en dan verschijnt er wel eens een boek, soms zelfs van een 'academisch-gevormde', dat van vele vermoedens der onbevoegden de bevestiging komt brengen. Ik denk nu aan den roman 'Leo en Gerda' van Dr. Timmermans - leeraar in de oude talen aan het Haagsch Gymnasium, tenminste indertijd! - waarin de academische filologen, met hun diepzinnig 'zwammen' over 'duistere plaatsen', die dan achteraf drukfouten blijken te zijn, - allergeestigst worden bespot. En nu kom ik weer op mijn krantenbericht, niet dat over de boefjes, maar dat over een door het bestuur der Utrechtsche Studentenvereeniging voor Sociale Studie gepubliceerde motie inzake de te vervullen vacature van professor in de Staathuishoudkunde aan de Utrechtsche Hoogeschool.

Al dadelijk is daarin merkwaardig de betuiging dat deze benoeming 'niet alleen de juridische studenten raakt, maar ook voor alle andere studenten beteekenis kan hebben', - m.a.w. dat de studie van de 'staathuishoudkunde' of, eenvoudiger gezegd, eenig inzicht in den bouw en de werking van het groote huishouden, waarvan we deel uitmaken, voor ieder mensch, die waarlijk leven en vooral *meeleven* wil, een noodzaak is.

Ziedaar reeds, wellicht onbewust, een aanval op het bolwerk der vak-deskundigen, der in hokjes wonende specialiteiten. 'In velen onzer leeft', aldus luidt dan verder ongeveer de motie, 'het sterk besef onzer sociale onwetendheid en werkeloosheid, - en we spreken de hoop uit, dat tot hoogleeraar in de Staathuishoudkunde moge worden benoemd iemand van wien kan worden verwacht, dat hij zal trachten bij alle studenten warme sociale belangstelling te wekken en hen de wegen te doen kennen, waarlangs in de maatschappij naar sociale verbetering kan worden gestreefd.'

Hoort men hierin niet den roep der jeugd, die waarachtig mensch-worden wil, - *onze* eigen kinderen wellicht of de studentengeneratie, die onmiddellijk aan hen voorafgaat? Is dat niet een nieuwe lente en een nieuw geluid?

Het voegt ons hier niet, leek en 'onbevoegd' als we zijn, scheidende Utrechtsche professoren in de Staat-huis-houd-kunde te critiseeren, - maar dit bericht lezende, was het mij telkens, als zag ik daarachter, in de ruimte, de woorden: 'De Gulden, De Rijksdaalder, Het Dubbeltje, Het Kwartje, De Cent', - vreemd visioen voorwaar, zal

men zeggen! - herinnering, onwillekeurig in mij opkomend, aan wat mij eens werd verteld van de colleges des scheidenden Hooggeleerden, waar men het geld dat we dagelijks uitgeven - pardon: de verschillende exemplaren van 'het Nederlandsch Muntwezen' - laat circuleeren als waren het precieuze, onbekende preparaten, nadat de professor ze vooraf van zijn gestoelte af tusschen duim en vinger met bijbehoorend professoraal gebaar en bijbehoorende professorale deftigheid onder het noemen van hun respectieve namen aan de aandachtig luisterende schaar van leergierige jongelieden van beiderlei kunne heeft vertoond.

Lijkt dat niet bedenkelijk op de pompeuze geleerdheid, waarmee een boerenkiezentrekker het kermisvolk imponeert? Ook een boerenkiezentrekker is 'deskundige' - hij is specialiteit in menschelijke goedgeloovigheid, en menschelijke ijdelheid, die wil dat *zijn* dokter de knapste, *zijn* krant de best ingelichte, *zijn* theater het amusantste, *zijn* academie de voortreffelijkste, *zijn* oesters de lekkerste, *zijn* deskundigen de ware deskundigen zijn.

Daarom vooral konden, ondanks groote en kleine Multatuli's, de specialiteiten zich overal handhaven en nestelen, daarom gelooft men alleen, wanneer een 'deskundige' het zegt, dat een dief een dief is, - en is er voor alle mogelijke bevoegdheden in de wereld plaats, behalve voor de simpele bevoegdheid van de menschelijke rede en het menschelijk rechtsgevoel om in dingen, waar minder kennis dan oordeel, en vaak alleen zedelijke moed wordt vereischt, uitspraak te doen.

Nu de jeugd, goddank, uit den dommel ontwaakt, nu hier en daar het 'besef van onwetendheid en werkeloosheid' levendig wordt, en men zich schaamt over iets, waar vroegere studenten-geslachten trotsch op waren, nu de kinderachtige glorie van het student-zijn, de laffe opvatting, dat een 'gentleman' te kennen is aan zijn sokken en zijn stokken, lanterfanten, geld stukslaan en maatschappelijke onverschilligheid, met een sausje van de meest liefdelooze 'beschaving' - de laksche meening dat men alleen werkt voor examens en baantjes, - nu dit alles gaat plaats maken voor een dieper en ernstiger levensbesef, waaraan ook - blijkens uitingen uit dezelfde kringen - het schuldbesef niet vreemd is, nu vraagt de jeugd ook naar andere leermeesters.

Niet naar mannen, die behalve de zooveel honderd stuks vakgeschriften die elkeen las, en nog tien nieuwe opduikelde uit archieven of het elfde zelf compileerde, maar naar menschen van algemeene wijsheid en ernstigen wil, uit wier hand de jongens en meisjes-studenten niet 'De Gulden', 'Het Dubbeltje' en 'De Cent' ter aandachtige beschouwing zullen ontvangen, maar aan wier hand ze zullen leeren een blik te slaan in de diepten en tekorten van ons huishouden, dat voorloopig meer een Augiasstal is. Zoo er dan al niet uit elk jongmensch of elk jong meisje een moreele Hercules groeie, zullen ze in elk geval, waar ze een Hercules bezig zien, een grooten Hercules, of een klein Herculesje, dezen misschien niet meer op

hoogen toon naar zijn diploma en zijn parentage durven vragen!

Vakmenschen zullen er altijd zijn en moeten er natuurlijk zijn. Maar de slaafsche en dwaze specialiteiten-aanbidding van de maatschappij waarin we onze kinderen moeten zien opgroeien, strekt tot groote schade aan de gezonde verstandelijke en moreele werkzaamheid en zelfontwikkeling, waartoe elk mensch van nature de verplichting heeft.

De motie der Utrechtsche studenten behoort als verschijnsel tot dezelfde categorie als de Kamer-candidatuur van Frederik van Eeden. Er is psychologisch verband tusschen beide pogingen. Mogen ze door vele in dezelfde richting gevolgd worden!

In 'De logica der elite' (De Nieuwe Kroniek van 22 maart 1923) valt ze alweer de Klassieke Vorming aan, en de 'verklaringen' in de menswetenschappen.

In zijn *Study of Sociology* geeft Spencer een aardig en leerzaam voorbeeld van een conclusie die er volkomen logisch uitziet en inmiddels volkomen absurd is.

Het betreft een statistische vergelijking tusschen ongetrouwde en getrouwde mannen, waarbij de cijfers uitwijzen dat de getrouwden over het algemeen gezonder zijn, ouder worden, minder misdaden plegen dan de ongetrouwden. Conclusie: de veredelende, verduurzamende uitwerking van het huwelijk. Sluit als een bus. Maar is er precies naast. De simpele waarheid blijkt namelijk deze, dat de gezonden, de normalen, de evenwichtigen trouwen kunnen (door hun vlijt en capaciteiten) en trouwen willen (door hun normalen, gezonden aanleg), de rest niet.

Niet tot 'de besten' werden ze door het huwelijk, doch als 'de besten' traden ze erin.

Ei van Columbus? Inderdaad. Jammer alleen dat er, bij zooveel eieren, zoo weinig Columbussen zijn. De bezwaren tegen het huwelijk nemen toe. Denken we ons den tijd dat een instelling, welke eens (en nog in Spencer's tijd), als heilig, althans eerbiedwaardig werd gevoeld, door den denkende en voelende verworpen en vergeten zal zijn, door de domme massa alleen aangehangen, dan zal een statistiek als bovenaangehaald precies het tegendeel uitwijzen.

Van direct causaal verband is echter ook dan geen sprake - trouwens nooit en nergens - bewijskracht gaat er ook dan niet, noch vóór noch tegen het huwelijk, van de vergelijking uit.

Er was een tijd dat de 'avant-garde' van het menschdom naar scepticisme neigde, slechts de 'mindere man' (in zedelijken en intellectueelen zin) aan het geloofsdogma hing. Hedendaagsche sceptici concludeeren: de twijfel heeft een veredelende uitwerking, en ze noemen u namen uit het Humanisme in zijn bloei, ten bewijze. Er was een tijd, dat de 'avant-garde' naar een nieuw geloof streefde en alleen de 'mindere man' ongeloof beleed. Hedendaagsche

geloovigen concludeeren: het geloof heeft een veredelende uitwerking en ze noemen u namen uit de Renaissance in haar verval, ten bewijze. Hier als bij Spencers huwelijksstatistiek is de conclusie schijnbaar logisch, in waarheid absurd -, hier als daar werden niet menschen 'de besten' *door* het scepticisme of door het geloof, maar kwamen als 'de besten' in het scepticisme of in het geloof, al naar den geest des tijds het met zich bracht.

Want elke tijd, elk geslacht heeft zijn eigen Ideaal en steeds zal een avant-garde het nieuwe Licht het eerst aanschouwen, begroeten, aanbidden. Het Ideaal van den eenen tijd is echter dat van den anderen volkomen tegenovergesteld, vijandig, des eenen eer is zoodoende des anderen schand.

De glorie van den *besten* 17den eeuwer was in gehoorzaamheid, de glorie van den *besten* 18den eeuwer was in verzet. Maar noch *door* gehoorzaamheid, noch *door* verzet worden 'de besten' gekweekt. Levensbeschouwingen, instellingen, leeringen vormen geen menschen, doch deze vormen hen, hun beteekenis is functioneel, ze moeten als symptomen, als phenomenen worden beschouwd, hun waarde aan de geestesgesteldheid van elk geslacht afzonderlijk getoetst.

De geestelijke nakomelingen van denkers en idealisten zijn niet zij die de gedachten en de idealen dier voorgangers van vader op kind voortslepen door de eeuwen heen, maar zij die op hun beurt in hun eigen tijd deel uitmaken van de avant-garde.

'Luthersch'-zijn beteekent niet naar een kerk gaan met een zwaan in den gevel, maar enkel en alleen tot de tyrannieke machten van eigen tijd durven zeggen: Hier sta ik en kan niet anders. Alleen de oppervlakkigheid stelt zich hier als steeds met een oppervlakkigen schijn van causaliteit tevreden. Zij, de Causaliteit, is sinds lang het ezelsbruggetje naar elke conclusie, soepel en rekbaar, als geen andere leer, zij is gelijk de Amerikaansche Waschmachien. 'Een kind kan den wasch bedienen'. Inderdaad, gewapend met de causaliteitstheorie kan elk kind zich aan het schrijven zetten. Historie, ethiek, paedagogiek, precies wat het wil.

Na den val van Napoleon, kreeg in Frankrijk katholiek legitimisme de overhand, en haastte zich absolutisme en priestergezag te herstellen. De redeneering leek zeer eenvoudig: de 17de-eeuwer was geloovig en stookte geen revoluties, maken we den tijdgenoot opnieuw geloovig, dan stookt hij ook geen revoluties meer. Sluit als een bus -, maar is er weer net naast. Niet door het geloof werd de 17de-eeuwer onderworpen, maar hij kwam tot de kerk als onderworpene. Ook de beste. Maar den 'beste' 19de-eeuwer was dit alles bij voorbaat een gruwel, en voor hem dus bij voorbaat dwang en leering nutteloos.

Ei van Columbus. Inderdaad!

Doch sla nu het oog op de Kampioenen der Klassieke Vorming en zie ze flodderen en modderen in den causaliteitschaos, om er hun argumenten uit op te visschen. In Frankrijk - vertelt ons een der

groote Bonzen, en wèl is het oogenblik gelukkig gekozen om ons Frankrijk als voorbeeld van diep inzicht en ruime wijsheid voor te houden! - in Frankrijk is men tot de ontdekking gekomen, dat de oud-leerlingen der klassiek-vormende scholen een hooger mate van beschaving, tact, menschelijkheid bezitten, dan de oud-leerlingen der niet-klassiek-vormende scholen. En dus... oefent het leeren van Grieksch en Latijn een beschavende, veredelende werking uit.

Precies weer zoo oppervlakkig-logisch als het statistiekje van Spencer en precies weer zoo absurd. Want zooals in den eenen tijd de besten naar de kerk gaan en in een anderen tijd de slechtsten, in den eenen tijd de besten krijgsheld zijn en in den anderen dienstweigeraar, zoo zullen de besten naar de klassiek-vormende scholen tijgen, zoolang er voor 'de klassieken' een levende eerbied, een waarachtige geestdrift bestaat. Zij worden dan niet tot 'de beteren' *door* dat onderwijs, maar ze begeeren het daar ze reeds 'de beteren' zijn.

In de dagen van Auguste Comte bestond die levende eerbied, die waarachtige geestdrift voor de beoefening der natuurwetenschappen en een vergelijking tusschen de klassiek-vormende priesterscholen met de toen nieuwe 'Ecoles Polytechniques' zou ongetwijfeld een volkomen tegengesteld resultaat opgeleverd hebben. Doch ook dan zou van direct causaal verband geen sprake zijn geweest - ofschoon tijdgenooten en geestverwanten het meenden aan te toonen - en ook dan zou er even weinig bewijskracht ten gunste van een exact-wetenschappelijke opleiding zijn uitgegaan van die statistiek als er nu, ten gunste van de klassieke, kan uitgaan van eenige andere. Elk ideaal, elke gedachte, elke strooming, heeft zijn opkomst, zijn bloei en verval. Wordt in zijn opkomst door de besten, in zijn bloei door de behoorlijken, in zijn verval door den 'mindere man' beleden, maar heeft op zich zelf geen blijvende en zelfstandige waarde.

Pogingen om uitgeleefde idealen den tijdgenoot op te dringen worden dan ook, behalve in sommige gevallen door beminnelijke onnoozelheid, slechts door hoogmoed, heerschzucht, kastedrift geïnspireerd - als in den tijd van de De Maistre's en de De Bonalds! en vinden alleen waar diezelfde driften en instincten overheerschen weerklank. Ze wijzen (bedoelde pogingen) in elk geval op een totaal ontbreken van historisch inzicht en wijsgeerig besef.

De bovengenoemde Kampioenen zijn hiervan de heldere bevestiging. Een volle eeuw bij het Denken van hun tijd ten achter. Nog niet verder dan het stumperigst causaliteitsgebroddel! In de laatste gelederen...

In 'Prometheus' illustreert Carry van Bruggen haar filosofie met literaire voorbeelden. Het filosofische concept 'werkelijkheid' opgehangen aan literatuur vindt men ook in een luchtig betoog, 'Realisme in Romantiek' (uit: Boekennieuws der Wereldbibliotheek, mei 1924). Over hetzelfde onderwerp schreef ze acht jaar eerder een lijvig essay in Groot-Nederland: 'Realisme en Romantiek'.

Als echte onnoozele dorpelingen zijn we in de Kerstvacantie ons

keertje naar stad, naar het theater getogen. Vooraf natuurlijk een zitje in een tea-room, gevolgd door eten-in-een-restaurant, ideaal aller dorpelingen en gelijk alle idealen: telkenmale tegenvallend, telkenmale toch weer nagejaagd.

Kennissen in den tea-room, geroutineerde stadsmenschen, hadden ons gevraagd: ‘Jullie gaat toch zeker naar “De Faun”?’ En we herinnerden ons dat we van dien Faun al veel hadden gelezen, al was 't dan maar met die halve belangstelling voor wat je toch niet te zien zult krijgen, en zelfs prentjes ervan gezien, en nu ook die stadsche menschen het zoo vanzelfsprekend bleken te vinden dat we ons geld en onzen avond aan dat mythologisch heerschap zouden besteden, nu aarzelden we ook niet langer en togen ter bestemder ure naar het Leidscheplein, en zagen daar de vele auto's, het vele licht, het tamelijk vele toilet, de vele mannelijke en vrouwelijke dienstbaren op den been, de breede gangen, de weidsche trappen, de min-of-meer pompeuse koffiezalen, en zagen daar, korter uitgedrukt: Much ado about nothing. (Was het maar waar geweest!) We zagen naderhand ook de bliksemmachine, ik bedoel natuurlijk den machine-bliksem, hoorden den bijbehoorenden donder en de muziek, die voor bovenaardsch moest doorgaan, doch reikhalsden van acht tot elf vergeefs naar één enkel woord dat de moeite waard zou kunnen heeten om er het stilzwijgen voor te verbreken, en constateerden met een mengsel van teleurstelling en zelfvoldoening dat de dagelijksche gesprekken aan onze eigen etenstafel, met onze toch nog onmondige kinderen gewoonlijk meer aan geest en inhoud bevatte dan deze ‘dialoog’.

Een paar dagen daarna, weer in mijn dorp teruggekeerd, genoeglijk baggerend door de dikke sneeuw, kwam ik een kennis tegen. Was ik naar het theater geweest? Zoo, en wat had ik gezien? Och kom, en was mij die Faun nogal in den smaak gevallen? En toen ik mismoedig van neen schudde, kwam hij los. Was dàt dan ook een ongepermitteerde zotternij! Een Faun, een wezen dat in de werkelijkheid nooit bestaan had, en niet bestaan kon, op het moderne tooneel, in een Society-milieu te introduceeren!

Ai, daar zaten we meteen aan den grond, daar staken we in het moeras, daar spartelden we reeds tusschen de voetangels en klemmen.

De Werkelijkheid!

Mijn dorpskennis bleek te behooren - kon ik trouwens anders verwachten? - tot die breede schare met de ‘vadermelk’ van het litterarisch realisme grootgebrachten, voor wie maar één enkele ‘werkelijkheid’ bestaat.

Ik was niet wreed genoeg hem te vragen, wat hij onder ‘werkelijkheid’ verstond. Hij zou gedacht hebben dat ik hem ‘pesten’, met spitsvondigheden in het nauw drijven, of paradoxen kramen wilde, hij zou wrevelig geworden zijn bij de voorzeker vergeefsche pogingen het vanzelfsprekende te definiëren, dat hij juist daarom nooit leerde of begeerde te definiëeren, omdat het immers

zoo ‘vanzelfsprekend’ is. Zoo werden de boeren-catechisanten van Galsworthy's ‘a bit of love’ wrevelig toen de dominee poogde het begrip ‘Christen’ te definiëren. Christen, Christenen?! Wij toch immers! Werkelijkheid? Wel, eenvoudig datgene wat we hooren, zien, ruiken, proeven en tasten kunnen...

‘If the term realist is objected to on account of some of its modern associations, I can only recommend you to associate it, not with Zola and Maupassant, but with Plato.’

Het woord is van Shaw. En ik zie in gedachten menig voorhoofd zich fronsen, ook dat nimmer over de Platonische Dialogen zich boog. Elkeen immers hoorde of las wel eens wat over Plato, den wijsgeer van De Idee. En dien nu realist bij uitnemendheid te heetten! Ik heb er mijn kennis maar niet mee vermoeid, noch met de uiteenzetting: dat deze ‘werkelijkheid’ geenszins is wat we zien, hooren, proeven, ruiken, tasten, maar dat deze werkelijkheid is *waarheid*, (geenszins alweer De Waarheid) tegenover leugen, *wezenlijkheid* tegenover schijn, *waarachtigheid* tegenover dwaling, verdwazing en begripsverwarring, en dat Plato de realist is bij uitnemendheid, evenals bijvoorbeeld Spinoza, omdat hij die werkelijkheid, wezenlijkheid, waarheid en waarachtigheid in den Chaos van leugen, schijn, dwaling, verdwazing en begripsverwarring onvermoeid en onverpoosd heeft gezocht.

En wat ik nu op dien Faun tegen-had was juist dit, dat hij in dien ruimeren zin zoo heelemaal *niet* realistisch was.

Daar kwam hij op het tooneel gesprongen, een akelig wanstaltig gedrocht, maar akelig en wanstaltiger nog dan zijn figuur was zijn stem, een rauw en rasperig dieren-geluid, nachtuil of Maartsche kat. Mijn eerste gedachte was: ‘Zal ons dat drie bedrijven lang de ooren verscheuren?’

Maar toen het mythologisch heerschap ter verklaring van zijn kennis van het Engelsch vertelde dat hij ‘honderd jaar geleden’ met Shelley samenwoonde in een grot bij Florence, toen wist ik niet recht meer of ik moest lachen of huilen, lachen bij de gedachte dat Shelley het vijf minuten bij zoo'n wangedrocht met zoo'n stem zou hebben uitgehouden en niet subiet zou hebben gezeid: jij de grot uit of ik de grot uit’ -, of huilen om dat akelige flauwsje...

‘Maar die Faun’, hoor ik hier iemand zeggen, die het stuk heeft gezien. ‘Die Faun is toch enkel bedoeld als “symbool”, van de schoonheid en de kracht der Natuur, het ontaarde Society-volk ter leering voorgehouden.’ Precies, maar dan had hij ook krachtig en schoon moeten zijn, van gestalte en van stem. Doch wat is geschied? De auteur die wèl den moed (zeg hier maar ‘lef’) had een Faun te introduceeren in een Society-stuk, miste het begrip, miste den geest om zich boven de Faun-voorstelling der gymnasium-mythologie, boven de conventioneel-realistische Faun-opvatting te verheffen. Zijn Faun is dus niets meer dan een tooneel-truc, een gooi naar succes, een sensatie-prikkel, daar hij inderdaad geen andere werkelijkheid dan die van ‘Zola en Maupassant’ toont te begrijpen. Slechts hij die

tot het ‘realisme’ van Plato gevorderd is, heeft het recht een baarlijken Faun te introduceeren.

‘Heeft het recht’?! Nieuwe klip, nieuw moeras, nieuw terrein van voetangels en klemmen. Kan men dan de rechten des kunstenaars beperken, zijn er dan dingen die hij niet zou mogen?

Voorzeker wel! Al bestaat er nergens zoo iets als De Waarheid of De Moraal, dan nog is er voor elkeen waarachtigheid en zedelijk besef, al gelden ook in de kunst geen algemeene wetten, dan nog kan men elk kunstenaar en elk kunstwerk bepaalde eischen stellen, op bepaalde tekorten toetsen en vonnissen.

Geenszins zeg ik dan ook dat men nergens en nimmer een faun ten tooneele mag voeren, maar alleen dat deze man het niet mocht, omdat hij toonde te missen het begrip der soort werkelijkheid, waarin zulke dingen veroorloofd zijn.

Het is met ‘mogen’ en ‘niet-mogen’ in de kunst precies als in de moraal. De door Kant geformuleerde en na hem steeds aldus geheeten leer van den ‘Kategorischen Imperatief’ die den mensch van de algemeene zedewet ontslaat, ontslaat hem niet van elke zedewet, doch legt hem de taak op, zichzelf een zedewet te scheppen en deze te volgen. Maar nooit kan de zedewet van den een die van den ander zijn en steeds zal men elkeens waarde hebben te toetsen uitsluitend aan de eischen van zijn eigen zedewet. De een ‘mag’ iets dat de ander niet mag, en omgekeerd.

Ook zoo in de kunst.

Shaw mag een baarlijken Faun vertoonen, en ook overigens wie en wat hij wil. Omdat Shaw het realisme van Zola en Maupassant inderdaad is ontwassen, leeft in het realisme van Plato en Spinoza, in de wereld der ideëele wezenlijkheid, der innerlijke waarachtigheid.

Doch dit ‘mogen’ van den een wat de ander niet mag duidt geenszins - evenmin trouwens in het zedelijke - op superioriteit van den een boven den ander. Zedewetten kunnen verschillend, doch daarbij gelijkwaardig zijn. Zoo is elk kunstwerk verschillend gebaseerd, in een verschillende sfeer van werkelijkheid gedacht en aan die werkelijkheid alleen te toetsen.

Het eerste bedrijf van Shaw's ‘Pygmalion’ geeft ontmoetingen te zien, die zich in de ‘werkelijkheid’ van Zola en Maupassant nooit ofte nimmer zullen voordoen. Het komt er echter in het minst niet op aan. Tot de ontwikkeling der Idee van ‘Pygmalion’ tot de zuiverheid van het Platonisch realisme doet het al of niet onmogelijke van die ontmoetingen niets af. Evenmin als het achter de deur luisteren van Lickcheese afdoet tot de zuiverheid van het Platonisch realisme van ‘Widowers Houses’. Shaw maakt zelfs met een zekeren wellust van alle mogelijke door het moderne tooneel zoo diep-verachte trucjes gebruik om te toonen hoezeer het Platonisch realisme boven de zorgjes en bezwaartjes van het Zola-sch realisme, het realisme van het moderne tooneel verheven is. Maar deze dingen zijn dan ook alleen hem en zijns gelijken (zoo ze ooit komen mochten) veroorloofd. Hij bezondigt zich geenszins aan een wet, die

hij niet erkent, hij kan zich daaraan immers niet bezondigen.

Doch de man voor wien ‘werkelijkheid’ nog is de werkelijkheid van Zola en Maupassant en die daarin ook wel degelijk goede, mooie, respectabele dingen kan scheppen - zoo goed immers als Zola en Maupassant-zelf - die bezondigt zich als hij die werkelijkheid beknoeit of verminkt. Daarom: géén faun of een ‘Platonische’ faun. In Galsworthy's ‘Freelands’ - een boek dat ik zelf vertaalde en dat ik zeer waardeer - worden de echtelieden Tod en Kirsteen tegenover de andere Freelands voorgesteld als de vertegenwoordigers van het simpele, primitieve, heftige natuurleven, eenigszins als het ‘fauneske’ element tegenover society-verfijning en society-verschrompeling. Die felle, volbloedige, van vitaliteit overloopende menschen nu hebben maar twee kinderen. Is dit ‘onmogelijk’ of zelfs ‘onwaarschijnlijk’? Geenszins. Het is veel mogelijker en waarschijnlijker dan de ontmoetingen in ‘Pygmalion’ en het luistervink-spel in ‘Widower-Houses’.

En toch is het een fout, een vergrijp tegen *eigen* wet, een schennis aan eigen werkelijkheid! Tien, twaalf kinderen hadden Tod en Kirsteen behooren te hebben, om wat Tod en Kirsteen in dit boek, in die wereld, in die werkelijkheid heeten te representeeren.

Wie het sprookje, wie de ‘Romantische Vertelling’ rechtzinniglijk, dat is: in de rechte gezindheid, lezen wil, zal zich van twee onderling zeer verschillende dingen hebben los te maken. Ten eerste van de opvatting dat er maar één werkelijkheid is. Zij is wijder verspreid en dieper geworteld dan men denkt. Ik heb een zéér ontwikkeld man, zelf scheppend kunstenaar, hooren zeggen dat Shaw ‘nooit menschen gecreëerd heeft’. Hij bedoelde: ‘karakters’ volgens Zola en Maupassant. Verder ging zijn begrip van mensch-scheppen niet. En het is ook inderdaad geen geringe opgave juist voor ons geslacht, uit die opvatting zich tot ruimer begrip te bevrijden.

Ten tweede zal men moeten leeren beseffen dat geenszins in het sprookje of in de Romantische Vertelling ‘alles mag’. Ook deze opvatting is zeer verspreid en diep-geworteld mede onder hen die maar sprookjes en wonderbaarlijkheden zijn gaan schrijven om van de netelige eischen der karakter-ontplooiing enz. af te zijn. Men mag een realist volgens Zola en een realist volgens Plato niet dezelfde eischen stellen, want ze leven in verschillende werkelijkheden, maar men mag ze precies even strenge eischen stellen. De Platonisch-realistische beeldhouwer mag vrijelijk menschengestalten vleugelen toebedeelen, de Zola-sch-realistische mag het niet, doch de eerste mag geenszins die vleugelen maar aanplakken waar en hoe hij wil, de gestalte zal altijd logisch, organisch, harmonisch (drie woorden voor wat au-fond hetzelfde beduidt) moeten zijn.

In de menschengestalte met vleugels zijn, in zekeren zin, Platonisch realisme en Zola'sch realisme vermengd, ofschoon een gevleugelde gedaante uiteraard wel nooit al te straf-realistisch opgevat zal zijn. Ditzelfde laat zich in de litteratuur ook denken: Wilde's ‘Dorian Gray’ is er een voorbeeld van. Het is geen ‘sprookje’, het is geen

roman, de persoons- en plaatsbeschrijving staat op Zola'sch realistisch plan, de beschrijving der geheimzinnige verwording van het portret daarentegen kan men, met goeden wil, tot het Platonisch realisme rekenen. De fout is echter in dit geval, dat die twee elementen worden vermengd, wanneer een vreemde de verwording constateert. Het verlangen naar een verklaring van dit op een bepaald plan tot dusver voor ‘onmogelijk’ gehouden verschijnsel, tot dan niet begeerd, dringt zich plotseling op en het uitblijven ervan laat een gevoel van leegte, van onvreê in den lezer achter. Wat van de eene soort realisme veroorloofd is, wordt ten opzichte van de andere een fout.

Kinderen gevoelen reeds dat ook in sprookjes alles moet worden verantwoord en verklaard, weliswaar niet volgens de in het ‘gewone’ leven, maar dan toch volgens de in de sprookjeswereld heerschende wetten. Heel goed herinner ik mij uit mijn jeugd een verhaaltje waarin van een door een toovenaar bewerkstelligde gedaanteverwisseling sprake was, die ik natuurlijk grif accepteerde. Doch het zinnetje: ‘Toevallig vond hij in zijn zak nog wat geld’, deed mij scherp als onwaar, als dom en leelijk aan. Ook dat geld had verantwoord moeten worden.

Het meest fantastische sprookje, het buitensporigst Romantisch Verhaal zal, op zijn eigen plan, aan precies even hooge en even strenge - aan au fond weer dezelfde, hoezeer ook andere! - eischen van logica en harmonie moeten voldoen als de moderne psychologische roman, als het moderne psychologische tooneel. Het opsporen nu van den werkelijkheidskern in het romantisch-geheeten kunstwerk, het toetsen ervan aan eigen, uit dien kern bloot te leggen ‘wetten’, kan een uitstekende oefenschool zijn voor hen die uit de eenzijdigheid van het moderne realisme zoeken te bevrijden, zonder nog recht te weten hoe.

Hoezeer Eva een literaire vertaling is van haar filosofische wereldbeschouwing blijkt uit een voordracht in 1927. Het verslag hiervan is uit de Haagsche Courant van 18 februari 1927.

Daartoe uitgenoodigd door de 's-Gravenhaagsche boekhandelaars-vereeniging heeft mevrouw Carry van Bruggen gisteravond in De Twee Steden gesproken over haar laaste boek ‘Eva’.

‘Eva’ is een boek, dat én in vorm én in inhoud volkomen in de tijd en in haar oeuvre past, aldus de schrijfster. Dit wil de pantheïstische levensgedachte, die haar zeer dierbaar is, die zegt, dat een mensch nooit geheel alleen staat.

De schrijfster weet dat zij twee driften in zich heeft, waarvan de sterkste 't laatst is uitgekomen in haar boek ‘Eva’. Dit is de probleemstelling. Hiernaast wilde zij echter het leven vertellen zooals zij in haar romans, als ‘De Verlatene’ heeft gedaan. Steeds heeft ze naar vereeniging van beide driften gestreefd. Tot nog toe was haar dit niet gelukt. Bij ‘Eva’ echter was de tijd rijp daartoe. In ‘Eva’ is de

synthese gevonden. In al haar andere boeken heeft de schrijfster het gevoel, dat wat zij zeggen moest, ongezegd is gebleven.

De tijd van haar realistische romans als 'De Verlatene' was te wetenschappelijk. Men mocht wel naar Bolland gaan om te Hegelen, zelf problemen formuleeren mocht niet. Daarom kon ze niet anders dan realistische romans schrijven, die haar niet bevredigden. 'Heleen' deed dit evenmin, al was dit een relaas van innerlijke ontwikkeling. 'Prometheus' en 'Hedendaagsch Fetischisme' dienen als contrast met de realistische romans te worden genoemd.

'Het huisje aan de sloot' en 'Avontuurtjes', de boeken waar kinderen in voorkomen, vormen de overgang van de realistische roman naar 'Eva'.

Over het kind schrijven, is schrijven over de levensproblemen in schijn en wezen. Het kind verdiept zich onbewust in dezelfde problemen als de volwassene, die ze bewust formuleert. Schrijven over het kind is de overgang uit het realisme naar den modernen ideeënroman, welken 'Eva' beoogt te geven. Op eerst genoemde boeken heeft de schrijfster voortgebouwd, de kinderen, die er in voorkomen zijn volwassen. Uit de aanraking met het leven formuleert 'Eva' de levensproblemen. Ze komt tot de erkenning, dat de mensch zelve de maatstaf van alle dingen is en ieder zijn eigen realiteit maakt.

Als de rabbijn zal worden aangeklaagd, komt de groote vraag: genade en recht. Als ze ziet hoe een papiertje door den wind voortgesleept wordt, dan denkt ze, hoe dezelfde wind haar als mensch voortdrijft. Het beginsel van ethiek is niet gelegen in het ideaal, erkent ze, doch in de prijsgeving van zich zelf, in den dood. Dan komt de verwondering, die haar in de eenzaamheid zal troosten. Bij een strijdvraag over schuldig en niet schuldig dringt zich in haar op, dat er geen schuld is, maar wel een schuldbesef, een niet te scheiden tweetal. In het socialisme leert ze de daad kennen. Individualiteit bestaat niet. Het belangrijke en onbelangrijke is gelijk. Het is functie en orgaan. Er is steeds een condensie en een expansie, een oppressie en een depressie. Na de geboorte van haar zoon, voelt ze, dat men zich niet verzoenen mag met den dood, die ons toch eigenlijk het meest vertrouwd moest zijn. Het leven, dat de bestendiging is van het absolute, moeten wij liefhebben. Niets dan orgaan en functie is men. Dit is een totaliteitsbegrip, dat haar niet meer loslaat.

Eva maakt ook het sexueel probleem door. Het verhevene en onverhevene moet tot elkaar gebracht worden. Ze scheidt van haar man, die tot de 'men of fact' behoort om later te trouwen met iemand die tot de 'men of idea' te rekenen is, en volkomen met haar harmonieert. Eva's problemen zijn universeele problemen.

In Eva heeft de schrijfster willen geven het persoonlijk realisme van dezen tijd, dat zijn eigen geestelijke en stoffelijke wereld schetst. Een hartelijk applaus was de belooning voor deze interessante voordracht.

Carry van Bruggen

Carry van Bruggen als columniste

In veel periodieken is Carry van Bruggen actief geweest als columniste. In de Deli-Courant begon ze met de *Brieven van May*, daarna schreef ze talloze stukjes voor De Amsterdamsche Dameskroniek. Het meest produktief was ze als columniste van Het Algemeen Handelsblad in de jaren twintig. Een korte tijd werkte ze mee aan De Groene Amsterdammer. In het Handelsblad heette haar rubriek een tijdlang *Van het Platteland*. Later veranderde ze de titel in *Gesprekken*. De 'Plattelandjes', die vooral over het dorpsleven in Laren gaan, werden veel gelezen. Haar stukjes zijn heel persoonlijk, ze geven een goed beeld van het huiselijk leven van Carry van Bruggen.

Om een indruk te geven van de veelheid van onderwerpen: over de Larense jazzband, het slachten van hanen en kippen, over een Larense maecenas die oude schilderijen opkoopt om er de gezichten van zijn familieleden op te laten schilderen, over een etalagewedstrijd, haar antipathie tegen wielrenners, over de slachtoffers van de geldontwaarding. Meestal is een anekdote voor haar aanleiding om een filosofietje op te zetten. De columns zijn naast de meer gedegen beschouwingen onmisbaar voor een ieder die een beeld wil krijgen van Carry's veelzijdige persoonlijkheid. Uit de grote hoeveelheid columns kozen we: *De muur*, uit De Nieuwe Kroniek van 13 juli 1922, *Een nieuw geluid*... (Het Algemeen Handelsblad, 27 mei 1922), *Vrijheden en Privilegiën* (Het Algemeen Handelsblad, 29 juli 1922), *Associaties* (Het Algemeen Handelsblad, 21 april 1923) en *Waarom hindert die vraag mij zoo* (Het Algemeen Handelsblad, 8 december 1923).

Verlos ons... van 29 december 1917 was het artikel waarmee ze haar medewerking aan De Amsterdamsche Dameskroniek beëindigde.

De muur

Omdat gisteravond de maan juist zooals dien avond in den hemel te gloeien lag... of om iets in de lucht... of misschien omdat er ergens een geur, een ritselen in de boomen, de een of andere verwantschap was, moest ik in eenen aan dien donkeren jongen uit 'Joego Slowakije' denken - uit Servië zeiden we vroeger - met zijn mooie, lange voorhoofd en zijn lichtelijk verminkten mond, dien we ontmoetten in het 'Pavillon Henri IV' te Saint-Germain, waar we dien dag thee dronken, met de Seine beneden aan onze voeten en ver-weg Parijs, wegdoezelend en weer oplevend, in zijn krijtwitte 'Sacré-coeur', in zijn alom-tegenwoordige Tour-Eiffel, onder een afwisselend zon en schaduw teekenend wolkenspel.

Het was toen, in dit Noorderland, nog koud en kaal, en pas dààr achterhaalden we de lente met onze snelle wagen, en daar vonden we haar dan ook in haar volheid, als eensklaps gerijpt, daar troonde ze in

het hart van die wondere kunst-natuur: in de oude Le Notre-tuin, heugenis aan tropische weelden wekkend door het geweldig contrast. Alles droop er, het had er van den morgen af geregend, vochtverzadigd ademde de breede band van muurbloemen, veel-tintig goud, een zwaren, zoeten geur, en het hemelsblauw van vergeet-me-nietjes vergezelde dien bont-gouden kant in zijn kronkeltocht rond het pralend, stralend grasgazon. Is er niet iets wonderlijks in wat uit verre landen komt? Heb ik niet zelf in mijn kinderjaren langen tijd een steentje bewaard, dat ik uit een dorp, te voet bezwaarlijk te bereiken en dus maar hoogst zelden bereikt, al loopend had voor mij uitgeschopt naar huis? Zoo keerde ik mij dan ongemerkt af en bukte mij over dien helderen blauwen vocht-parelenden binnenrand en koos uit de vele, vele één vergeet-mij-niet en lei die in een klein notitieboekje voor het romantische schaapje dat ik thuis had achtergelaten en dat in vele dingen naar mij aardt. En keek weer op en keerde mij naar mijn gezelschap om en zag ze niet meer, maar ontmoette den glimlach en het donkere zachte oog van den jongen met zijn lichtelijk verminkten mond, die de wacht hield bij den wagen.

Zijn slepend, week accent had ons alreeds den vreemdeling doen vermoeden, zijn glimlach gaf mij zekerheid, het was de glimlach van den balling, van den eenzame... We stonden samen naast de wagen en ik vertelde hem vanwaar we kwamen, voor wie het bloempje was, en hij lachte weer, sprak van zichzelf, zacht moeizaam, stroefbewegend in de vreemde taal: de armoe had hem weggedreven, de oorlog had zijn mond verminkt, nu was hij hier en nog niet lang en sprak de taal nog moeizaam, stroef. Daar stonden we op het natte grint..., de anderen zaten achter, dronken thee, zagen de wolken varen, vingen in hun oog de fonkelingen van de witte, verre ‘Sacré-coeur’. En op het voorplein, bij de leege wagen, stonden wij alleen, het was er middag-stil, de boomen drupten, dichtbij en ver, en overal in het pad, tot in het groene, weelderige hart drupte de regen die eender over de wereld is, op bloemen die eender over de wereld zijn, onder wolken eender varend rondom over de wereld, in een atmosfeer van oude heugenis aan oude hartstocht en aan oud geweld, aan ouden strijd en oude smart, die eender over de heele wereld zijn, en wij, de jongen met zijn licht verminkten mond en ik, die dat vergeet-mij-nietje brak en nam voor. thuis, twee menschen, als er eender over de heele wereld zijn. Helaas, niet veel! Afgronden en zeeën liggen er tusschen ons en onze naaste buren, tusschen mijn naasten buur, den boer, die nooit een boek in zijn handen nam, en mij, tusschen mijn overbuur, die candidaat van de Bezuinigings-Partij is, en mij, maar wij zijn ‘landgenooten’ en spreken te zamen onze Moedertaal! Hier stond ik met dien jongen en een muur was tusschen ons. In onze oogen eenerlei blik, om onzen mond dezelfde glimlach, en in ons hart hetzelfde gevoel, dezelfde belangstelling voor dezelfde dingen in onzen geest. Misschien ook niet, want misschien fantaseer ik. Misschien ook wel, want misschien fantaseer ik niet.

Als kind al, vaag, heb ik de benauwende ongerijmdheid van het taalverschil gevoeld, waar menschen, eender over de heele wereld, over de heele wereld hun gelijken, hun verwanten moeten zoeken. Maar nooit zoo scherp als deze eene keer, in dien stillen, ouden, na honderden lentes en honderden winters nog eens weer in nieuwe lente herleefden tuin, met dien jongen, wiens oogen tot mij spraken en wiens lichtelijk-verminkte mond niet anders dan in een glimlach tot mij spreken kon, omdat hij van die ons beide vreemde tusschentaal nog minder verstond dan ik en stellig niets van de woorden waarmee menschen hun gevoelens duiden.

En ons lot ligt in handen van menschen die elkaar niet verstaan. Ze komen ter conferentie in eendere auto's, ze dragen jassen van precies-eendere snit, ze weten hun eendere documenten in eendere actentasschen, ze zijn gedreven door eendere begeerten, want -ze vertegenwoordigen massa's, die in alles zoo hopeloos eender zijn, en toch zouden weer tolken van de eene in Spanje en de andere in Patagonië kunnen zitten, zoo ver zijn ze van elkaar, met dien Muur tusschen ze in.

En over de heele wereld, eender over de heele wereld, harrewarren en vechten inmiddels de menschen in de meest fictieve aller ficties: hun Moedertaal. ‘Stupidity is the Ruling Force in this World’.

Een nieuw geluid

Het gadeslaan van het dier kan den mensch veel leeren... omtrent zichzelf, zoo hij tenminste niet al te dik in dogmatisme gepantserd zit. Want dan is er geen kruid voor gewassen en kan hij gadeslaan wat hij wil, zonder ook maar het geringste te leeren...

Onze Minoe is nu pas uit haar negende kraambed opgestaan, haar krielende kroost is vier weken oud en ze begint er, in anderen zin dan voorheen, haar buikje vol van te krijgen. Schrik niet, lezeres, ik concludeer nog niets, niemendal ten aanzien van het menschelijk moederschap! Ik bepaal mij tot het kroost. Het is guitig, watervlug, dartel, amusant, een oogenlust van elegante beweginkjes, grappige wendinkjes, naief-slimme blikjes... krek als het kroost der acht vorige kraambedden... het tolde uit de mand toen het veertien dagen was, het stond met vier pooten tegelijk in den etensbak toen het drie weken was en begint zich met ongewisse pootbeweginkjes te wasschen, nu het vier weken is, bij welke gewichtige operatie het geregeld over den kop te buitelen komt. Ik vrees, dat onze lieve schoolboekjes van voorheen er maar wat van maakten en dat Minoe ze niets van dat alles heeft ‘geleerd’, we hebben althans nooit het geringste van onderricht bespeurd...

Dit schouwspel nu is bijzonder leerzaam, voor wie leeren wil en kan... maar het schijnt mij toe, dat de tegenwoordig zoo hooggeprezen opvoedkunde leelijk in het gedrang zou komen, als we al te consequent in het trekken van onze conclusie waren. Het kind

gaat zuigen en schreeuwen, loopen en spreken, gaat vragen en rondzien, precies op zijn tijd, krachtens zijn aard, geen oogenblik ervoor en geen oogenblik erna. Het behoudt geenszins zijn geloof in Sinterklaas door het zorgvuldig toedoen der grooten, het verliest evenmin dat geloof door der grooten onachtzaamheid, het zou in Sinterklaas blijven gelooven, al verzekerden de grooten, dat hij *niet* bestaat, indien het oogenblik niet rijp was, en het verliest zijn geloof, al houdt de gansche omgeving de lieve illusie overeind, vanzelf, wanneer het oogenblik wel rijp is, precies zooals de jonge poesjes in de tweede week uit de mand klauteren, in de derde week den etensbak belagen, in de vierde week zich wasschen willen, met even zekere regelmaat, als dat op den negenden dag hun oogen opengaan. Het is de eenige illusie van een menschelijke zelfwerkzame individualiteit - in het kind door toedoen van de opvoeders te ontwikkelen - welke ons kind maakt voor het overeenkomstige in de menschelijke ontwikkeling. Maar ik voor mij geloof, dat zelfs in de onthulling van grooter en gewichtiger mysteriën dan dat van Sinterklaas het 'vanzelf' (dat is van-binnen-uit) begrijpen, wanneer de overeenkomstige rijpheid is bereikt, een grooter, en dus de 'voorlichting' een geringer rol speelt dan bezorgde ouders en opvoeders gelooven...

Maar wij zwakke menschen willen niet altijd leeren, want al te veel inzicht rooft ons onze illusies en maakt het leven maar troosteloos... 'Hoe snoezig' verzuchten we derhalve elken keer opnieuw, als we onze Minoe haar volgend pasgeboren kroost aan de borst zien koesteren en we smelten van ontroering bij den teederen aanblik van dat moederschap, ofschoon we weten, dat zij ze binnen zes weken niet meer bij het melkschoteltje en binnen drie maanden niet meer in huis dulden zal... ofschoon we de functioneele betekenis van de moederliefde wel doorgronden en zelfs niet altijd terugschrikken voor vergelijkingen...

Vergelijkingen... ik geef er u dan nog maar één, die niet netelig en niet naargeestig is... Ving ik niet aan met te zeggen dat de mensch van het dier veel leeren kan omtrent zichzelf? Wijzigingen voorbehouden, natuurlijk! Een menschenleven is zestig à zeventig, een kattenleeftijd tien à dertien jaar... de evolutie en revolutie spelen zich dus, gelijk vanzelf spreekt, in een sneller tempo af, maar ze zijn overeenkomstig van zin en ik ga het u bewijzen...

Vier weken is de tijd van lieflijkheid, van moederweelde en kinderlijke aanhankelijkheid -, ik meen in de mand van Minoe.

Daarna begint de etensconcurrentie, het brommen en het klauwen van Minoe, waarop de jongen eerst met ontzag en angst, maar al gauw met kalme brutaliteit reageeren. Blijven ze door omstandigheden langer dan zes weken in huis, dan kan Minoe ze weldra gewoon niet meer zien. En menigmaal lachten we ons slap bij het schouwspel van Minoe, verschanst achter het galerijtje van een hoogen ronden schrijftafelstoel, als in een toren (en in haar toorn!), het kroost dartelend over den grond, van hoog uit tusschen de

spijltjes door kwaadaardig afgegromd, telkens als het maar in de buurt dorst te komen...

Dat is geregeld het eind van de idylle of liever... het was het! Voor den negenden keer dan naderden we in de afgeloopen week dat eind en we voelden het tijdstip gekomen. Nog liet Minoe het stuntelig pootjebaden in haar melkschotel toe, maar toen er op een dag de vette kop van een dikke gebakken bot tot lunch geboden werd, verkondigde weldra een luid en boos gebrom... En... 'ça y est' zeiden wij aan tafel, de idylle is uit, Minoe begint weer tegen haar jongen te grommen...! We keken om... en tot onzen schrik, verbazing, verbijstering... Minoe gromde niet tegen de jongen, als acht malen, als vijf jaren achtereen vóór deze... neen, de jongen hadden zich van den vetten kop meester gemaakt, en hielden hun beklagenswaardige Ma met gegrom van den bak en in bedwang! En Minoe, de ontwapende, weerlooze, moderne moeder, keek schaperig toe, keerde zich dan af van haar vroegrijp gebroed, - het kon zoowaar nog niet recht op de pooten staan! - begaf zich naar de tafel en bedelde met klagelijk gemaauw een hapje voor zichzelf...

O, leerzame kattenmand, o leerzame kattenwereld... de tijd gaat er snel, het leven is er kort, de gebeurtenissen volgen er elkaar in een razend tempo op... in een kleine vijf jaar lapte hem het kattenjong, waar de onzen een goede dertig over deden. Maar in zijn essentie komt de zaak op hetzelfde neer... Minoe zal zich moeten troosten met de gedachte, dat ook in haar wereld 'De Eeuw van het Kind' is ingetreden en ik ben benieuwd hoe ze zich, de eerste schrik voorbij, in de nieuwe situatie voegen zal!

Vrijheden en privilegiën

Als ik zoo terugdenk aan het geschiedenis-onderricht mijner kinderjaren, dan geloof ik, dat ik over 'Vrijheden en Privilegiën' alsmede over 'Vrijheid' in het enkelvoud wel heel veel heb hooren spreken. Om hun 'vrijheden en privilegiën' hebben zich steden tegen hun meesters gekeerd, hebben ze die meesters gevangen gezet, dien meesters de 'beden' geweigerd, om hun 'vrijheid' hebben onze voorouders tachtig jaar tegen Spanje gestreden en gelijk het liedje zegt 'Hadden wij Oranje niet, dan hadden we onze Vrijheid niet.' Zoo leerden we tenminste, zoo zongen we althans en raakten ervan doordrongen dat Vrijheid wel een kostelijk goed is, begeerlijk, waard ervoor te strijden en te sneven. Ja... 'Liberty is a glorious Feast', zegt u dat wel, John Burns!

Geloofsvrijheid... gewetensvrijheid... vrijheid van drukpers... alles wat de vrije burger maar verlangen kan... en vooral, nietwaar, omdat hij er zoo een waardig gebruik van maakt...

Ja, ja.

Maar nu zit ik zoo bij Hamdorff, op een van deze mooie zomer-avonden en drink er mijn menthe-à-l'eau, die tegelijk verwarmt en verfrischt, en dus een openlucht-avonddrank bij

uitnemendheid is, en zie er de jongelieden dansen. Ze dansen de shimmy en het plankier is vrij wat schaarscher bevolkt dan zooeven bij den one-step, want de meesten wagen zich nog niet op dat glibberig ijs. Ik zie een kort gezet jonkmannetje een iets langer, een smachtend meisje met zich voeren, dat boven zijn schouder uit haar mager halsje rekt, ze dansen, en hun ge-shimmy spant onmiddellijk de kroon! Zie dat voetgedraai - het is geen kleinigheid telkens den eenen achter den anderen voet om te zetten, zonder kuit-collisie, zonder hakgeklakker, zonder broekgescheur! - zie dat lijfsgewring, zie dat armgestuip, dat schoudergebeef, ruggeschok, borstgedein, zie die inspanning, dien ernst, in het besef dat er naar hen gekeken wordt, dat er om hen rondom van de tafeltjes wordt gefluisterd, daar zij-alleen die genadelooze shimmy volmaakt te beheerschen schijnen. Als sterren om de maan dansen de andere paren, werpen schuchtere blikken naar voeten, armen, handen, imiteeren gauw-even een gebaar, verbeteren een pas, stuipen feller, schokken heftiger, voet-bewegen ingewikkelder, om althans ook iets van de glorie te oogsten.

Ik kijk naar de tafeltjes tegenover mij. Rondom een zit een gezelschap Hilversumsche jongelui, smart-set, upper ten, tip-top, losjes-chique, modern-cynisch, sportief-vrijgevochten... deze jongeheeren en jongedames lachen zich waarschijnlijk slap als ze bijvoorbeeld een afschaffer of een heilsoldaat zien, ze lachen überhaupt heel veel, ze lachen vrij luid, met beschaafden bravour, ze bezitten de wereld en hebben hare wijsheid in pacht... maar om de shimmy lachen ze niet... alle gezichten staan ernstig, alle oogen kijken strak naar dat paar midden-op het plankier. En de dansenden voelen het, ze voelen zwaar het gewicht en de hooge verantwoordelijkheid van het oogenblik, het jonge mensch vooral, zijn gezicht is bijna vertrokken, zijn hand houdt tusschen de schouderbladen van zijn dame haar dun japonnetje in krampachtigen greep, hij merkt het niet, zij niet, die om de tafeltjes niet. Is dit dan iets anders dan een wanstaltig, afschuwelijk, onzinnig gedraai en gestuip? Wel wis en drie, het is De Shimmy! Het draagt een naam, een etiket, het mag er zijn, het moet er zijn.

Nu ja, hier en daar is er een, die het ‘eigenlijk’ gek vindt. Maar tusschen iets ‘eigenlijk’ gek vinden en iets gek vinden is een hemelsbreed verschil. Wat we ‘eigenlijk’ gek vinden in de mode, dragen we wel, maar wat we gek vinden, dragen we niet.

Er is stilte... er is voetgedraai, armgestuip, schoudergebeef, borstgedein, ruggeschok, gezichten van inspanning strak en van ernst en van verantwoordelijkheidsgevoel. Het oogenblik is gewichtig.

Onder den appelboom, waar de roode gloeilampen fonkelen tusschen het felle groen, de rijpende appeltjes, zit ik en kijk toe, en kijk dan boven het witte latwerk met de rose geraniums, den stillen, diep-blauwen nachtelijken hemel in, waaraan de sterren staan, bleek en heel ver... en denk aan het menschdom, en aan alle ‘Vrijheden’, waarvoor het vocht, de eeuwen door, vocht in de personen van de

besten, die hun bloed gaven, die zich offerden, ter wille van dien Vrijheidsdroom, dat kostelijk goed, en zoo vurig begeerd... door dezelfde menschheid, die willig en gretig zich tot de slaven maakt van elken krankzinnigen gril.

Associaties

Wij hebben het zeldzame voorrecht in onzen tamelijk schaarschen vriendenkring een uitnemende pianiste te tellen, die aan haar groot talent een grooten eenvoud paart en die ons van tijd tot tijd in de gelegenheid stelt, van beide te genieten. In de gunstigste omstandigheden - immers zonder de ontstemmende invloeden van de concertzaal! - krijgt dan elk van ons zijn lievelingsmuziek te hooren. Op gevaar af van voor hopeloos-ouderwetsch te worden gehouden, plaats ik hier de bekentenis, dat ik nog altijd verliefd ben op die eenvoudige kleine sonaten van Mozart. En zoo geschiedde het dan verleden week... en nauwelijks had zich de zoet-bekoorlijke melodie ontwikkeld... of... zie... het leven, mijn leven is een jaar teruggegaan... het was begin-Mei van verleden jaar en het was avond, vallende avond, voor-avond, en de eenzame auto spoedde zoevend zich over den breeden, effen, den naar de verten verschemerenden weg. Het eerste deel van de sonate was namelijk mijn ‘lijfdeuntje’ in die dagen!

Vaak breng ik van een concert zulk een ‘lijfdeun’ mee naar huis... die blijft mij dan maanden bij, die vervlecht zich met mijn leven van die maanden, met mijn denken en mijn werken, vergroeit daarmede, onverbrekelijk. Zoo heb ik langen tijd de ‘hemelsche stemmen’ van Saint-Saëns' vioolconcert tot ‘lijfdeun’ gehad en niemand die niet óók zoo, of overeenkomstig leeft, kan beseffen wat al zich daaronder kristalliseert...

Dien schemer-avond reden we naar Chartres. Nauwkeurig weet ik nog hoe het was: één groote tuin van Beauvais af, over Saint-Germain en tot Rambouillet, één tuin van voorjaarsgeur en tintelgroen, maar in de lucht nog altijd iets van de schrielheid, die ons in eigen land nog immer - in Mei! - om de warme kachel joeg. Het was zulk een zeldzaam-koude lente, verleden jaar.

De wegen omzoomd met bloeiende pere- en appelboomen, tot Rambouillet. En toen ‘'s lands korenschuur’ in, het wijde, wijde akkerland: la Beauce, stil en duister en eindeloos zich uitstrekkend aan weerszij van den gladden, blanken weg, waarover de auto zoevend snelde naar de verte toe, naar Chartres toe, waarvan we echter niet precies wisten, in welke richting en hoever het lag. Dat eenzame zoeven door het naderend donker, dat niet nauwkeurig weten hoe ver nog en waarheen precies, gaf een zoete beklemming, maakte ons stil... stil ook maakt de moeheid aan het eind van zulk een lange dag, vol indrukken, de doezele moeheid na zoo'n geweldig luchtbad, het snelle rijden in een open auto van vroegen morgen af...

stil ook maakt de verwachting: nà Antwerpen en Amiens en Beauvais snellen we dan nu de koningin der Franse kathedralen, die van Chartres, snellen we die oude stad-zelf tegemoet!

Elk zit dan in zichzelf saamgepakt, het eendrachtig reisgezelschap voor 't oogenblik uiteengevallen tot zooveel dichtgesloten werelden als er menschen zijn, elk met eigen verwachting, of herinnering, of droom vervuld - en ik mijn lievelingsdeun van die dagen, mijn Mozart-sonate neuriënd... Duisterder daalde de avond en het leek plotseling nacht toen we de lampen deden stralen, de ijlbenevelde lucht liet nauwelijks sterren door, en akkers doemden, wijd en ver en eindeloos: la Beauce, 's lands korenschuur!

Het donker in boorden onze verwachtende oogen, gretig ondervroegen zij den egalen donkere horizon. Waar ergens lag toch de stad in het akkerland, waar ergens troonde de koningin der Fransche kathedralen; waarheen voerde, met zijn breede bochten, de al duisterende weg?

Een blinkend nageltje rees uit de kim omhoog, ver voor ons uit, een prille, nieuwgeboren maan, die nog maar pas komt kijken en schroomt voor de eenzame vaart over dien hoogen boog; over dat wijde donkere land, en aarzelend in de laagte hangen blijft, maar dapper straalt en praalt met het licht dat het heeft. Wat teekende zich toen plotseling in dat kwijnend zilverlicht, precies aan weerszij van dat schuchtere nagelmaantje? Als opgestoken uit de kim... aan elken kant een vage, opwaarts-strevende streep, zwart op allerdonkerst grijs... de dubbel-getorende kathedraal... met het prille maantje juist midden tusschen de torens op zijn rug gevallen...

Chartres... daar ginds, daar ver in het donker voor ons uit!

We vonden er, eindelijk, de zon en de volheid van het voorjaar en markt-drukte en zomerachtig gevoel... dat alles den volgenden morgen. Misschien zal ik dat alles, en zelfs de machtige kathedraal met haar goudtooi van muurbloemen tot hoog, hoog aan haar grijze muren zoo aan haar strevende torens gehecht, eenmaal vergeten, maar nooit dien avond van te voren, het donkere akkerland, het eenzame zoeven van onze auto, de leege, egale horizonten rondom en toen plotseling, aan weerszij van dat blinkende, schuchtere nagel-maantje, die vage, strevende streep, van zwart op allerdonkerst grijs.

En dit alles verweven, verknocht met mijn 'lijfdeun' van dien tijd, de bekoorlijke, kleine sonate, zóó onverbrekelijk, zoo innig, dat het alles als levend in mij opstaat, zoodra ik die hoor en ik alléén, al neuriënd, over die reis iets zou kunnen schrijven, dat innig was en leven zou... want ik liet het in Chartres niet achter, maar nam het mee de Loire langs en het is óók onafscheidelijk van den zoeten zomergloed in het park van Chenonceaux.

Sommige menschen beklagen mij, omdat ik aan alles 'beschouwingen pleeg vast te knoopen', alles tot onderwerp van critisch denken maak... maar de zielen vergeten, dat ik niet half, doch dubbel geniet, daar het scherpste critische en analytische denken (op zichzelf

genot) mij van mijn emoties en intuïties niets afnemen kan.

Mijn leven is vol van ‘muzikale associaties’ als de boven-beschrevene, ik zou er een boekdeel mee vullen kunnen, en niets zou ik weten, dat zóó of meer mijn eigen scheppend werk ten goede is gekomen. Er is een vroolijk lentedeuntje, dat voor mij sneeuw in droeven wind beduidt, omdat een klein vriendinnetje begraven werd op een Novemberdag, in een tijd, dat de kinderen toevallig eens dat liedje zongen, dat toen mijn ‘lijfmelodietje’ werd. Voor mij drukt dat wijsje sindsdien geen lente-vreugd, maar winter-wanhoop uit en moet ik sneeuw in droeven wind beschrijven, dan scherpt het neuriën van dien lente-deun mijn visioen tot herbeleven aan!

Vreemd... vreemd, en leerzaam ook.

Want ongetwijfeld zijn deze associaties in elkeens leven en meer dan wij weten bepalen zij onze sympathieën, zienswijzen, onze houding, tegenover verschillende dingen. En die sympathieën, zienswijzen en houdingen worden dan voor welgegronde meeningen en redelijke beginselen uitgegeven!

Een lichtzinnige carnaval-deun is voor mij onafscheidelijk verbonden met het zwaar en plechtig ruischen van een verlaten beukenlaan, sinds ik eens te middernacht, half-bewust dat wijsje neuriënd, op iemand, die van een verre reis moest terugkomen, liep te wachten...

In ‘Hamdorff” te Laren is Zaterdagnacht tot den laten Zondagmorgen, onder leiding van den vermaarden Raad van XI, vroolijk ‘Carnaval’ gevierd - voorzoover Noord-Hollanders dat dan kennen en kunnen! Een tweetal afbeeldingen van dit Larensche festijn: Links een paar der feestgangers, zooals onze fotograaf ze bij 't demasqué voor de [l]ens kreeg: de bekende schrijfster Carry van Bruggen, inwoonster van Laren, geflankeerd door haar dochter (rechts) en de dochter van Mevr. Mossel-Belinfante (links). Daarnaast de Raad van XI,

En liggen niet dezelfde associaties op den bodem van alle theorieën omtrent ‘expressieve woorden’? Van de week nog eens bladerend in Barbey d'Aurevilly vond ik daar de bewering, dat de naam Rubens

zoo volkomen de bekoring van Rubens' kunst en de naam Mozart de charme van de ‘Zauberflöte’ uitdrukt! Het lijkt ongelooflijk, en toch is het zoo, dat deze dingen ook in onzen eigen tijd en in onze eigen omgeving met hardnekkigheid verkondigd worden, allerhande geleerde en diepzinnige theorieën omtrent de mystische uitdrukkingskracht van woorden, terwijl in werkelijkheid slechts soortgelijke associaties als die voor mij een sonate van Mozart met de kathedraal van Chartres samenklinken, in het spel zijn.

Gelukkig dan de mensch, die tegelijk alles genieten en alles doorzien kan!

Waarom hindert die vraag mij zoo

Vraag liever, hooggeschatte mevrouw, waarom *mij* die vraag zoo hindert -, aldus verzuchtte ik, toen ik aan het einde des briefs stuitte op boven-weergegeven oratorische fraaiïgheid...

Om lezer en lezeres zoo kort mogelijk te doen in het duister tasten; de brief *was* van een dame-bestuurslid eener vereeniging in een nogal tamelijk-verwijderd oord, en de brief *behelsde* het verzoek, aan mij, om voor de leden dier vereeniging, in dat nogal-verwijderde oord, te komen ‘lezen’, gelijk zulks - en wat mij aangaat ten onrechte - pleegt te worden genoemd.

En de vraag die de vraagster zoo hinderde?

Wel, zij volgde op een ontboezeming die mij van lange jaren maar al te zeer gemeenzaam is, een ontboezeming over een Zieke, een Chronischen Lijder, een aan permanente anemie laboreerende sukkelaar...

Herinnert gij u, uit de dagen uwer jeugd, van de politieke prenten den ‘Zieken Man’? Was het niet de Sultan van Turkije, steêmat afgebeeld als een magere gestalte, zielig in een armstoel gedoken? Wel, aan hem doet die Arme Lijder mij denken, over wiens toestand heeren- zowel als dames-bestuurderen van *vele* vereenigingen mij met zoo prijzenswaardigen ijver inlichten -, en hij heet, de arme, hij heet: *De Kas*.

De Kas. Argelooze lezer, onschuldige lezeres! Gij waant de kas van een vereeniging het ‘potje’ der leden, in het algemeen uit contributies bestaande, maar vatbaar om door gaven en bijdragen van allerlei aard zoo noodig te worden bijgevuld? Ei, als het zóó eenvoudig ware! Maar neen -, de kas, ik bedoel: De Kas -, is een Orgaan, is een Lichaam, wat zeg ik? -, een godheid, welke een eigen leven leidt (meestal blijkbaar een ‘kwijnend’) volgens eigen grondslagen en wetten.

Bijvoorbeeld: de leden der vereeniging verheugen zich in hun privé-bestaan in meer of minder welgevulde beurzen -, doch dit belet de kas geenszins noodlijdend te zijn. Ik heb in mijn lange leven auto's, pelzen en moderne villa's zien samengaan met lidmaatschap van vereenigingen welker kassen noodlijdend waren! En heusch, *ik* kan het weten. Waarom? Wel, omdat men mij (en mijn

soortgenooten, denk ik) altijd zoo minzaam op de hoogte houdt van den toestand der kassen...

Want meent niet, dat meer of minder welgevulde beurzen noodzakelijkerwijs tezamen gaan met plat materialisme. Zelfs de meest-cynische trust-milliardair die Amerika maar opleveren kan, bemint het idealisme... in anderen. En deed dit steeds. Wendde hij zich niet weenend af, toen Dickens in zijn tijd het waagde, zich te beklagen over den nood van den kunstenaar? Was hij dáárvoor gekomen, om den Artist te hooren praten over geld? O bah... o trieste ontgoocheling.

Neen, wezenlijk, van jong tot oud, mijn tijdgenooten, mijn landgenooten zijn kunstminnend. Dolgraag laten ze op een kouden winterdag een der groote of kleine Dickensjes van hun eigen tijd uit afgelegen oorden naar andere afgelegen oorden komen, dolgraag genieten ze van wat die groote of kleine kunstenaar te geven heeft, en vragen hem ook gerust wel te logeeren en stemmen hem alvast vooruit plezierig: hij mag in een huis van De Bazel logeeren, bij den voorzitter zelf*, daar de voorzitter (niet de aspirant-'lezer') een huis van De Bazel bezit, en hij zal die verfijning zeker waardeeren, of hij zou geen kunstenaar zijn en zijn gehoor zeker tot weenens toe grieven, zooals eenmaal Dickens die idealistische milliardairs... en al dit heerlijks en liefelijks stuit nu maar op één enkel bezwaar: De Kas!

De kas is noodlijdend, de kas is schraal-voorzien, de kas sukkelt aan chronisch tekort. Wie vermag dit euvel te verhelpen? *Niet* de voorzitter met zijn De Bazel-huis, *niet* de dames met haar pelzen, haar auto's, haar meer- of minder-welvoorziene beurzen. Geen van hen allen: slechts de artist. Hij hebbe toch medelijden, hij zij toch bescheiden in zijn eischen, hij kome desnoods om niet -, terwille van de kas.

Ach, ten onzent bedraagt het verschil tusschen een aannemelijk en een onaannemelijk 'lezers'-honorarium hoogstens vijf-en-twintig gulden. Maar... de kas! Waar de kas niet heeft, verliest zelfs (wat zeg ik: juist!) de 'Lezer' zijn recht!

Gymnasium-blagen weten het al op hun duimpje en jeremieëeren over hun 'kas' net als de groote menschen. Ze willen zoo dol-graag den vurig-vereerden dichter, de schrijfster van het snoezige boekje zien en hooren, hun brieven vloeien van jeugdig enthousiasme over, maar... die drommelsche kas! Zouden de papa's ze een paar extra-kwartjes weigeren, zouden ze zelf niet een paar kwartjes besparen kunnen, om den geliefden dichter, de vereerde schrijfster een redelijk honorarium te kunnen aanbieden. Natuurlijk, maar het is veel eenvoudiger (en veel goedkooper) een beetje te urmen over De Kas. Zooals de ouden zongen piepen de jongen. En het oefent alvast voor later, als er onderscheid zal moeten worden gemaakt tusschen 'zaken' en privé-moraal, tusschen 'politiek' en privé-moraal -, het

* *Historisch*

kan nooit kwaad vroegtijdig het onderscheid te weten tusschen kas en portemonnaie.

Op de ontboezeming over den treurigen toestand van de kas in dien bewusten brief dan volgde de vraag, wat 'mijn condities' wel waren. En dáárop weer de oratorische fraaiïgheid die hier boven staat, en nog eens volgt:

'Waarom hindert die vraag mij zoo?' Nu, hooggeschatte mevrouw, ik *hoop*, omdat u zelf wel weet, hoe ongepast dit chariteit-inroepen door Jan-en-Alleman van den kunstenaar is... ik hoop het, voor u, maar ik vrees... dat het inderdaad slechts een oratorisch fraaiïgheidje was.

Verlos ons...

Was het niet De Genestet, die dichtend verzuchtte, verzuchtend dichtte 'Verlos ons van den bombast, Heer, Geef ons natuur en waarheid weer'? Hij of een ander, het was een Hollandsch dichter, boven de verdenking van profanatie verheven. Dies zeggen we hem, in veiligheid tegen dezelve verdenking, onze verzuchtingen na voor het laatst... nu het einde van het jaar zoo stil aan is genaderd en voor mij daarbij, in het bijzonder, het einde van mijn huidigen werkkring aan 'De Dameskroniek'. Want dit is mijn 'zwanenzang'. Velerlei omstandigheden hebben een algeheele reorganisatie van de redactie wenschelijk gemaakt, drukke en drukkere bezigheden maken mij mijnerzijds voor den vervolge een geregelde medewerking ondoenlijk, en daarom zal ik voortaan dan slechts af en toe in deze kolommen mij doen hooren. Misschien zal dit eenigen lezeressen spijten, wellicht ook dat het door meerderen, door velen met genoegen vernomen wordt. Want ik ontveins mij niet dat mijn werkzaamheid, mijn geheele wijze van beschouwing valt onder datgene wat men gewoonlijk 'afbrekend' heet. En de menschen hebben in het algemeen een afkeer van het 'afbrekende', ze verkiezen datgene wat 'opbouwt', wat 'sticht', - ze hooren liever aangename en voordeelige leugens, dan onaangename en onvoordeelige waarheden. Doch in den afkeer van het 'afbrekende', van de critiek, die ontbindt, maar niet sticht, schuilt ook nog een dieper element dan botte onwil en gemakzucht, schoon deze er altijd de hoofdzaak van zijn.

De afkeer van het 'afbrekende' hangt samen met den afkeer van den dood en met de liefde tot het leven. Niet voor dat men heeft leeren inzien dat de dood geenszins is de vijand van het leven, maar dat dood-en-leven tezamen het Leven zijn, gelijk dag en nacht onverbrekelijk, saambehoorend, het Etmaal vormen, niet voor dat men dit inziet, zal men het 'breken' erkennen als een deel van het 'bouwen', ja, als het beste deel, het redelijkste en zuiverste deel... maar dit aan te toonen zou ons te ver voeren. Wel geve men zich hiervan nog eens rekenschap: dat alles wat ons in de gedachten en gevoelens der vervlogen tijden, der verstorven geslachten nu nog aandoet als echt en waar, als redelijk, als scherpzinnig, als eerlijk en zuiver altijd is geweest afbrekend, critisch, scherp gekant tegen

dogma's van elken aard, tegen ieder beginsel, tegen alle vastheid en deftigheid, waaraan de massa der menschen zoozeer behoefte heeft. Het groote woord van Hamlet is het groote woord van de critische redelijkheid, dat alles op losse schroeven stelt: 'Nothing is either good or bad, but thinking makes it so'. En ook Goethe's intellect was ten opzichte van zijn omgeving, van zijn tijd critisch, afbrekend, volstrekt niet bouwend. Hetzelfde geldt van een man als Lessing. Dat was dan ook de groote klacht tegen de achttiende eeuw, dat ze alleen breken en niet bouwen kon, en de achttiende eeuw antwoordde bij monde van Camille Desmoulins: *'On accuse la génération de tout renverser et de ne rien édifier. Mais ne faut-il pas avoir détruit la Bastille avant de rien élever sur son emplacement?'* Zoo is het. Maar in dat afbreken komen de fundamenten der dingen bloot en deze kunnen gewoonlijk het daglicht niet lijden. Verlos ons... bidden we De Genestet na, van de 'heilige verontwaardiging' tegen 'afbrekende critiek' die tenslotte niets anders beduidt dan zelfzucht, gemakzucht en de vrees om iets van zijn dierbare zelfoverschatting en zatte tevredenheid te moeten prijs geven.

Verlos ons van den oorlog. Dat er vrede kome, werkelijke vrede, door het inzicht, dat de 'schuld van den oorlog' niet hier zit of elders zit, niet op een aan te duiden plek oostelijk van de Elbe of Zuidelijk van de Theems, maar nergens in het bijzonder en overal tegelijk, en dat we, zoo we al niet zelf Sartorius-de-huisjesmelker zijn, van wien Shaw ons vertelt, in zijn 'Widowers Houses', allemaal zonder uitzondering hypotheek hebben - zouden willen of kunnen hebben - op sloppen, waaraan Sartorius zijn schatten verdient, gelijk de goedaardige en idealistische dokter Trench.

Verlos ons van den waan, dat anderen steeds de schuld hebben en dat wij de uitzondering op alle regels zijn. Indien de oorlog iets van deze bede mocht verwezenlijkt hebben, zou dat een winst zijn zóó groot, dat ze ruimschoots opwoog ook tegen de bloedigste verliezen. Want de dageraad van een beteren dag. Maar 't staat te vreezen... Doch laat ons dezen morgen hoopvol zijn.

Verlos ons van het goedkoope idealisme, verlos ons van de Ligtharterij in de paedagogiek. Verlos ons van de twee-kwartjes ethiek, van pompeuse 'Belijdenissen van Opvoeders' over 'waarheid' en 'leugen' in zake een verloren en weer terecht gebracht dubbeltje, waarmee de heeren, die toch geen 'Waarheid' aandurven en aankunnen in zake wet en recht, oorlog en vaderland, kolonisatie en kruistochten, reformatie en revolutie, voor anderen en voor zichzelf mooi-weer spelen op een koopje.

Verlos ons van de larmoyante Hollandsche journalistiek, van het gekerm en gekrijt over de 'leugenachtige' staatslieden in het Oosten en in het Westen, van de beroepen op 'menschelijkheid' en 'goeden trouw', van de ernstig-vaderlijke aansporingen aan Duitschland om openhartig te wezen, terwijl ze ten opzichte van hun eigen politiek niet aan eerlijkheid en ten opzichte van hun eigen zaken niet aan openhartigheid denken en wat 'menschelijkheid' betreft, boven elk

ander Evangelie, het Evangelie van Vraag en Aanbod huldigen. Dit alles is goedkoope zelfverheffing, opgeblazen, leugenachtig en belachelijk.

Verlos ons van mevrouwen die haar dienstmeisjes geen koekjes geven bij de thee en op koude kamers laten slapen 'voor haar eigen best-wil', - omdat ze het later in haar huwelijk toch ook niet zoo gemakkelijk meer zullen hebben. Want wat weten die ham-en-tong-en-kip-en-koekjes-en-taartjes etende, in warme kamers slapende dames van haar eigen dag van morgen? En wat weten ze van de toekomst harer kinderen, die wel ham-en-tong-en-kip-en-koekjes-en-taartjes te eten krijgen? Maar van de kinderen heet het: dat hebben ze dan tenminste gehad, - doch van de dienstmeisjes heet het: ze zouden later lijden onder het gemis, laat ons dus beginnen met het ze niet te geven.

Verlos ons van de Snobs. Ze zijn zoo toegenomen sinds Thackeray's tijd, ze hebben zich in zoo menigvuldige soorten gesplitst en onderscheiden. We hebben nu het meeste last van de artistieke, de religieuse en de filosofische snobs. Verlos ons van de 'verfijnde dichters' van de luilakkende rijkemanszoontjes, die om een onbenullig blijspelletje of een half dozijn holle versjes te produceeren, hun gansche leven parasiteeren op beteren, echteren en dieperen dan zij en die dan nog zich superieur wanen om zijden sokken en oesters en rijpaarden en knechten, om drie-werelddeelige bereisdheid, waarvan ze niets geleerd, en drie-talige belezenheid waarvan ze niets begrepen en niets opgestoken hebben, die denken dat ze Baudelaire zijn met een halven roes in, Oscar Wilde als ze onzin uitslaan en Edgar Allan Poe als ze akelig droomen na een te zwaar souper.

Verlos ons van het filosofische boerenbedrog, van groote namen en groote woorden, als een dikke saus over gerechten zonder substantie en zonder voedzaamheid, van pedant gepraat over eenvoudige dingen. Geef ons een Uilenspiegel, die de heeren in 't zonnetje zet, en in hun hemd!

Verlos de mannen van den waan, dat het iets helpt om Vrouwenkiesrecht te keeren en de vrouwen dat het iets beteekent om het te krijgen.

Verlos kleine geestjes van hun zucht om groote geesten na te praten en na te bootsen.

Verlos ons van mode-woorden, van 'kostelijk', van 'voortreffelijk' en van de rest, van Bollandistische en van Freudeaansche, van psycho-analytische zoo goed als van Hegelische dieventaal. Laat ons het Nieuwe Jaar inluiden met altezamen te zingen zooals we gebekt zijn, getooid met niets dan met onze eigen veeren.

Dit is dan mijn zwanenzang. Wellicht heb ik hier en daar iemand, zij het maar eenigszins, verzoend met de 'afbrekende' critiek of een inzicht gegeven in het noodzakelijke en nuttige daarvan. Wellicht ook niet. De toekomst is lang en de tijd doet veel! Moge het komende jaar ons allen brengen wat we er van hopen en verwachten!

Bibliografie

In deze bibliografie is alleen het werk dat in boekvorm is verschenen, opgenomen. We vermelden alleen de eerste druk.

Een lijst van niet in boekvorm verschenen verhalen en artikelen vindt men in de studie van M.-A. Jacobs. *Carry van Bruggen; Haar leven en literair werk* (Gent 1962).

Oorspronkelijk werk

In de schaduw. (Van kinderleven.) Amsterdam 1907.
'n Badreisje in de tropen. Amsterdam 1909.
Goenong-Djatti. Amsterdam 1909.
Breischooltje. Amsterdam 1910.
De verlatene. Een roman uit het Joodse leven. Amsterdam [1910].
Heleen. Amsterdam 1913.
Het Joodje. Amsterdam [1914].
Een coquette vrouw? Amsterdam [1915].
Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding. Baarn 1916.
Van een kind. Apeldoorn 1918.
Om de kinderen. Rotterdam 1918.
Prometheus: Bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de litteratuur. 2 dln. Rotterdam 1919.
Enkele bladen uit Helene's dagboek. Apeldoorn 1919 (dagboekfragmenten, herdrukt bij de tweede uitgave van *Heleen)*.
Uit het leven van een denkende vrouw. Rotterdam 1920. (onder pseudoniem Justine Abbing).
Het huisje aan de sloot. Amsterdam [1921].
Een Indisch huwelijk, Amsterdam 1921.
Een kunstenaar. Rotterdam 1921 (onder pseudoniem Justine Abbing).
Avontuurtjes. Amsterdam 1922.
Het verspeelde leven. Amsterdam 1922 (onder pseudoniem Justine Abbing).
Maneschijn met koek en Al om een suikerballetje. Amsterdam 1923.
De vergelding. Amsterdam 1923 (onder pseudoniem Justine Abbing).
Vier jaargetijden. Amsterdam [1924].
De grondgedachte van 'Prometheus'. Een redevoering. Amsterdam 1924.
Hedendaagsch fetischisme. Amsterdam 1925.
Een leerstoel voor 'zuiver rede'? Baarn 1925.
De klas van twaalf. Baarn 1926.
Tirol. Amsterdam 1926.
Eva. Amsterdam 1927.
Seideravond. Monoloog. Amsterdam 1934.
Vijf brieven aan Frans Coenen. Uitgegeven, ingeleid en van

aantekeningen voorzien door J.M.J. Sicking. 's-Gravenhage 1970. Achter het boek, jrg. 6 nr. 3.

Vertalingen:

R.B. Sheridan. *De rivalen*. Tooneelspel in 5 bedrijven. Amsterdam [1910].
Franc de Pressensé. *De verschrikkingen der Russische gevangenissen*. Met een voorwoord van Frans Coenen. Amsterdam [1913].
A. de Musset. *Men moet nergens op zweren*. 'Proverbe' (spreekwoord) of blijspel in één bedrijf. Amsterdam [1917].
John Galsworthy. *De Freelands*. Amsterdam 1920.
Hugh Walpole. *Drie oude vrouwen*. Baarn 1926.
Alexandre Dumas (père). *De drie musketiers*. Amsterdam 1932.

Belangrijkste artikelen over Carry van Bruggen

In deze chronologisch geordende lijst hebben we de belangrijkste publicaties over Carry van Bruggen opgenomen. De jaartallen in de marge verwijzen naar het oorspronkelijk jaar van verschijnen.

1928	Menno ter Braak. De bewuste vrouw en haar roman, Carry van Bruggen, Eva. In: *Verzameld werk*, dl. I. Amsterdam 1941, p. 292-298.
1934	Frans Coenen. Carry van Bruggens Heleen. In: Carry van Bruggen, *Heleen*, Een vroege winter. 2de dr., Amsterdam 1934.
1935	Annie Romein-Verschoor. *Vrouwenspiegel*. Een literair-sociologische studie over de Nederlandse romanschrijfster na 1880. Nijmegen 1977. (Eerder verschenen als proefschrift, Leiden 1935.)
1945	W.L.M.E. van Leeuwen. Carry van Bruggen. In: *Lezende onder de lamp*, Enschede 1947, p. 106-123.
1949	H.A. Gomperts. De moderne Prometheus. Inleiding bij een herdruk. In: *Jagen om te leven*. Amsterdam 1949, p. 76-92.

1959 Mies de Haan. Carry van Bruggen, mijn zuster. In: *De kinderen van de gazzan;* Jacob Israël de Haan, mijn broer; Carry van Bruggen, mijn zuster. Amsterdam (1966).

1962 M.-A. Jacobs. *Carry van Bruggen;* Haar leven en literair werk. Gent 1962. Proefschrift Gent.

1968 Jaap Meijer. Joden zijn ook mensen; Carry van Bruggen 1881-1932, en de joodse problematiek. In: *Waar wij ballingen zijn*. Rotterdam (1968), p. 93-126.

1975 J.M.J. Sicking. Prometheus, een poging tot bewustwording. In: *De revisor*, jrg. 2 (1975) nr. 2, p. 56-60.

1976 Hannemieke Postma. Een verkenning van ‘Eva’. In: *De nieuwe taalgids*, jrg. 69 (1976) nr. 6, p. 518-533.

1977 Jan Fontijn. Prometheus en de allumeuse. Carry van Bruggen als grensfiguur. In: *De revisor*, jrg. 4 (1977) nr. 6, p. 51-56.

1978 J.M.J. Sicking. Menno ter Braak & Carry van Bruggen. In: *Menno ter Braak*. Een verzameling artikelen onder redaktie van Sjoerd van Faassen. Bzztôh, 's-Gravenhage 1978, p. 59-65.

1978 M. van Amerongen. Prometheus; Het uitzichtloze individualisme van Carry van Bruggen. In: *Vrij Nederland*, jrg. 39, 12 augustus 1978.